

MAGYAR NYELVŐR

137. ÉVF.

*

2013. ÁPRILIS–JÚNIUS

*

2. SZÁM

A 20. század eleji újgrammatizmus és a nyelvi változások

1. Bár az újgrammatikus nézetrendszer számos korábbi dolgozatnak a tárgya, az eddigi tudománytörténeti áttekintések írói az iskola nyelvképét rendre egységesnek látták, így annak sajátos konceptuális kétféleségét általában nem is észlelték.¹ Az újgrammatizmus egyes elméleti-módszertani ellentmondásaira néhány munka szerzője ugyan felfigyelt, de – a belső következetlenségek részleges felismeréséből adódóan – az iskola szemléleti ambivalenciájának nyelvfilozófiai hátterére már csak töredékesen mutatott rá.²

Írásomban az irányzat téziseinek átfogó (az axiómákat érintő) analízisével az újgrammatikus tanok általános kétarcúságára úgy kívánok rámutatni, hogy mindezzel ne pusztán a nyelvészet historiográfiai képét árnyaljam. A nyelvtörténeti irányultságú iskola elvi-metodológiai kettősségeiről komplex módon, a háttér-okokkal való összefüggésükben igyekszem számot adni azért, hogy az elemzés eredményeire támaszkodva egyúttal a nyelvi változások sikeresebb modellezéséhez is szempontokat szolgáltassak.

2. Jóllehet az újgrammatikus vonulat a magyar nyelvészetnek mindmáig meghatározó ága, virágkorát nálunk a 20. század első három-négy évtizedében élte; az iskola tevékenysége ez idő tájt szinte a szakma egészét felölelte hazánkban. Az irányzat itteni változata – elődjét, az összehasonlító nyelvvizsgálatot mintegy magába integrálva – a századfordulótól a strukturalizmus negyvenes évekbeli térhódításáig a tulajdonképpeni magyar nyelvtudománnyal volt azonos. Még az olyan, a történeti nyelvészet szokásos kérdéseit nem igazán szorosan érintő területek is, mint például a kibontakozóban lévő fonetika, a mondattan, a szemantika és a nyelvjáráskutatás mind az újgrammatizmus elméleti-módszertani keretének és céljainak rendelődtek alá.

Mivel az újgrammatikus tanok klasszikus formájukban leginkább a kezdeti fázisban és az irányzat nyelvészeti hegemóniájának idején tanulmányozhatók, ezek sajátos filozófiai hátterét kutatva célszerű a 20. század első egyharmadának nyelvtudományára, a „budapesti iskola”-ként is emlegetett kortárs nyelvészek

¹ A hazai szakirodalomból ennek kapcsán vö. például Balázs 1970, Tompa 1970, H. Tóth 1996: 136–43; Máté 1997: 109–15, továbbá Cser 1999: 280–4, az irányzat másodgenerációs képviselőitől pedig többek között Bárzsi 1953: 121–40, 1967a: 585–90, illetve Benkő 1991.

² Ehhez magyar vonatkozásban lásd Róna-Tas 1978: 103–8; Bezeczký 2002: 23–169, innen is főként 28–40, 71–2, 79–80, 92, valamint Fehér 2004.

tevékenységére fókuszálunk.³ Ez az időszak egyébként sem jelentéktelen: a század első harminc-negyven évének hazai nyelvtudósai munkáikkal olyan ismereteket közvetítettek, amelyeknek köszönhetően az itthoni újgrammatizmus a korabeli nemzetközi szakmának is általánosan ismert és méltatott szereplőjévé vált.⁴

3. Már azt a nyelvészeti vonulatot is jellemzi valamiféle szemléleti ambivalencia, amelyik egy-egy részletkérdés eltérő megítélése folytán világosan és következetesen ágazik el irányokra. Igazán (konceptuális értelemben) kétarcúnak egy nyelvtudományi iskola mégis akkor tekinthető, ha nyelvészetében az egymásnak ellentmondó elvi kijelentések rendszerint szimultán módon, ugyanazon szerzőktől származó írásokban vagy éppenséggel egy adott munkán belül tűnnek fel.

Azért, hogy a klasszikus újgrammatizmus markáns (nyelvfilozófiai eredetű) kétféleségére meggyőzően mutassak rá, az irányzat tanainak átfogó elemzését egyetlen személy, mégpedig a nemzetközi nyelvtudományban is elismert tekintély, Gombocz Zoltán szakmai életútjából kiindulva végzem el.⁵ Ez az eljárás az analízis általános (az iskola egészére kiterjedő) érvényét nemigen csorbítja. A kiváló magyar tudós tematikusan gazdag, külföldön is jelentősnek tartott publikációiban – az újgrammatikus nyelvészetet történeti-összehasonlító, néhol pedig saussure-i motívumokkal ötvözve – a korabeli nyelvészet minden meghatározó képviselőjére és eredményére reflektált. Munkássága feltétlenül alkalmasnak látszik arra, hogy a 20. század eleji magyar nyelvtudomány sajátos elméleti-módszertani ketősségét és a későbbi irányokhoz való viszonyát e köré szervezve tárjuk fel.

4. Közismert, hogy a 19. század hetvenes éveiben formálódó lipcsei újgrammatizmus a nyelvtudományban a schleicheri tanokat megkérdőjelező fiatal indogermanisták és szlavisták koncepciójaként jelent meg (vö. Osthoff–Brugmann 1878/1968: 11).⁶ Az iskolateremtő ifjak rebellis hozzáállása az első, programadó dolgozatok éles kritikai hangnemében is tükröződött, és egy olyan nyelvészetet ígért, amely a korabelitől nem pusztán részletkérdéseiben, hanem egészében különbözik.

A fiatal nemzedék által megfogalmazott bírálat egyik sarokpontja a nyelvi folyamatok rendszerszerűségének jellegére vonatkozott. Az újgrammatizmus német alapítói szerint az, hogy az összehasonlító nyelvészek az egymásnak ellentmondó tényekkel nemigen törődtek, így a szabályos hangmegfelelésekhez nem illeszkedő eseteken könnyedén túllépve ezeket egyszerűen nyelvromlásnak gondolták, súlyos módszertani vétség, a hangtörvények alól ugyanis nem engedhetünk meg kivételeket (Osthoff–Brugmann 1878/1968: 16–7).⁷ „Ha elfogadunk

³ A nyelvészettörténeti elnevezéshez, illetve ennek többértelmű használatához lásd egyfelől Bárczi 1953: 137, 1967b: 588–9; Tamás 1956: 12–4; Fodor 1969: 180; Tompa 1974: 131, 1975: 197–8; Temesi 1980: 29; Kicsi 1997: 232, 2006: 48–9; Szépe 2000, másrészt pedig Benkő 1991.

⁴ Erről lásd például Bárczi 1953: 137, 1967b: 588–9; Szépe 2000; vö. még Temesi 1980: 29; Benkő 1991: 17–20; Cser 1999: 281, 2006: 509.

⁵ Gomboczról mint európai nyelvészről lásd Fehér filológiai jellegű összefoglalóját (2011b).

⁶ Ezen túl lásd Bárczi 1953: 131; Telegdi 1968a: 21, 1968b: 6; Róna-Tas 1978: 103; H. Tóth 1996: 120–1; Bynon 1997: 33–4; Máté 1997: 87–8; Robins 1999: 197.

⁷ Vö. Bárczi 1953: 131–2; H. Tóth 1996: 126, 129, 134; Máté 1997: 91–2; Robins 1999: 196–9, 201; Bezeckzy 2002: 28–9; Sándor 2011: 43.

tetszőleges, véletlen, egymással semmiféle összefüggésbe nem hozható eltéréseket, ezzel alapjában véve azt állítjuk, hogy vizsgálataink tárgya, a nyelv, nem hozzáférhető a tudományos megismerés számára” – szövegét August Leskien sommás kijelentése (1876: XXVIII, magyarul idézi Robins 1999: 198).⁸

A negatív észrevételek másik kulcseleme az volt, hogy a schleicherianus nyelvészek a nyelvi törvényeket voltaképp a priori, a beszélő ember előzetes tanulmányozása nélkül minősítették vakon működő természeti jelenségeknek, ez pedig a vizsgálatok érvényességét eleve kétségessé tette (Osthoff–Brugmann 1878/1968: 11–2, Paul 1920/1968b: 29–30).⁹ Az ehhez társuló körkörös érvelés problémája kapcsán Hermann Osthoff és Karl Brugmann Kialtványban sarkosan le is szögezte: a rekonstruált elemek „a történeti nyelvi alakulatok megítélésében általános mértékké váltak, annyira, hogy az összehasonlító nyelvtudomány lényegében az [...] alapformák segítségével alkotta meg általános elképzeléseit arról, hogy a nyelvek hogyan élnek, fejlődnek és alakulnak át. Hogy ez az út nem visz helyes vezérelvekhez a formák változásának és megújulásának kutatásában [...], ez annyira nyilvánvaló, hogy csak csodálkozhatunk, miért nem látták be oly sokan még mindig. Vajon nem éppen attól függ-e az elhíhetősége, a tudományos valószínűsége ezeknek a tisztán hipotetikus [...] alapformáknak, hogy mennyiben egyeznek a nyelvi formák fejlődéséről alkotott helyes elképzeléssel egyáltalán és hogy helyes módszertani alapelvek szerint vannak-e szerkesztve” (1878/1968: 13; a szerzők kiemeléseit töröltem).

Ezekből adódóan az újgrammatikusok úgy vélték, hogy a tudós csak akkor tárhatja fel a távoli múlt tényleges folyamatait, ha – az összehasonlító és a történeti megközelítést egynek és az egyedüli lehetségesnek tekintve – a változás összefüggéseinek megállapítása és az okok magyarázata során a leginkább megfigyelhetőtől halad az egyre kevésbé megtapasztalható felé. Hiszen ha a nyelv nem dolog, amely az emberek fölött áll, és külön életet él, akkor a változások egyedül az individuumtól indulhatnak ki, akinek viszont „pszichikai és fizikai tevékenysége az elődeitől örökölt nyelv elsajátítása és a tudatba felvett hangképek reprodukciója és újjáalakítása során minden időben azonos volt” (Osthoff–Brugmann 1878/1968: 16). Ezért az a kutató jár el megfelelően, aki a törvényszerűségeket a nyelv valódi hordozóinak, az egyének beszédének „pszichofizikai” jellegzetességeiből származtatja, és az élőnyelvi sajátosságokat olyan időszakokra vonatkoztatja, amelyek esetében már írásos emlékek adatai is rendelkezésre állnak, majd pedig az így szerzett empirikus tényekre támaszkodva következtet a nyelvek történetére (Osthoff–Brugmann 1878/1968: 11–5, Paul 1920/1968a, 1920/1968b).¹⁰

5. Az e posztulátumokat jellemző kezdeti határozottság ugyanakkor nem sokkal az iskola indulása után el is tűnt; a konceptuális bizonytalanságot számos eset

⁸ Lásd még Osthoff–Brugmann 1878/1968: 17, illetve H. Tóth 1996: 126; Bynon 1997: 34–9; Máté 1997: 91; Robins 1999: 210; más oldalról pedig Bezeckzy 2002: 88, 93.

⁹ Továbbá Róna-Tas 1978: 102–3; Bynon 1997: 74; Máté 1997: 88.

¹⁰ Vö. Bárzsi 1953: 131–2; Telegdi 1968a: 22–5, 1968b: 7–8; Balázs 1970: 35; Róna-Tas 1978: 104; Bynon 1997: 34, 73–4; Máté 1997: 89–90; Robins 1999: 199, 204; Bezeckzy 2002: 67; Cseresyési 2004: 12–3; Sándor 2011: 43; esetleg H. Tóth 1996: 126–7, 130–1, 134–5.

jelzi. Hermann Paul például dolgozataiban rendre azzal küzdött, hogy feloldja az egyéni nyelvek és a nyelvszokás között az újgrammatikus tanokból fakadó diszharmoniót,¹¹ míg Berthold Delbrück a kivétel nélküli hangtörvények tételének lelkes szószólójából pályája végére annak tagadó-jává vált.¹² Ezzel kapcsolatban találóan írja Bezeczky Gábor: „kizárólag nézeteik, módszereik és gyakorlatuk alapján még azt sem lehet egyértelműen megmondani, kit kell újgrammatikusnak, és kit az újgrammatikusok ellenfelének tekinteni” (2002: 29–30).¹³

Míndez azonban szinte várható jelenség, ha figyelembe vesszük, hogy a változások szigorú szabályszerűségének, valamint az individuális nyelvek kizárólagos realitásának együttes hangsúlyozása csakis egy olyan nyelv képét körvonalazhatta, amely – paradox módon – egyszerre végtelenen abszolutizált (kontextusából kiragadott) és szélsőségesen relativista (kontextusába ágyazott). Az iskola első generációs képviselői tehát úgy mutattak rá a schleicheriánus tételek elvi-metodológiai problémáira, hogy közben maguk is az elődeikéhez hasonló hibába estek.

Elméleti elgondolásaikat egyébként sem tudták volna ténylegesen érvényre juttatni. Kiindulópontjuknak, az egyéni beszédtevékenység mechanizmusának az érdemi tanulmányozása csupán eszközfonetikai és kísérleti pszichológiai mérésekre támaszkodva képzelhető el. Ezek azonban – Pierre Rousselot, illetve például Albert Thumb és Karl Marbe révén¹⁴ – ekkor már elindultak ugyan, de az újgrammatikus kérdésfelvetés nagyságrendjéhez képest eredményeik nyilván meglehetősen kevésnek bizonyultak.

Így az individuális „pszichofizika” vizsgálatának szempontja mindössze elvi síkon, illetőleg az irányzat fiziológiai közelítésmódjában volt tetten érhető, míg az egyes történeti esetek konkrét magyarázata jószerivel a régi írásos anyagokra hagyatkozott, mégpedig – az artikulációs fonetikai profilon túl a korai nyelvemlékek szórványjellegéből adódóan – a 19. századi hagyományokhoz híven továbbra is a hangváltozásokra koncentrálna. Ennek eredményeképpen viszont az elmélet és a gyakorlat között óriási kontraszt támadt: az újgrammatizmus egyidejűleg volt teoretikus és pozitivisták irányzat, amely szembe is helyezkedett a megelőző tanokkal, ugyanakkor illeszkedett is azokhoz.¹⁵

Noha a fiatal lipcsei tudósok eredeti állásfoglalása szerint a cél az összehasonlító iskola „módszertani elveit átalakítani és azt a ködképet, amely nem tagadhatja meg ködhazáját, örökre odahagyni” (Osthoff–Brugmann 1878/1968: 15, vö. 20),¹⁶ az új nemzedék nyelvészete nem váltotta fel a régit: ellentmondásokkal, de lényegében magába integrálta. Jól tudjuk, hogy az újgrammatikusként számon tartott Antoine Meillet egyaránt elfogadta Paulnak a heterogenitásra alapozó izoglossza-elméletét és August Schleichernek a változatosságot negligáló leszár-

¹¹ Róna-Tas 1978: 104; Koerner 2008: 117–8.

¹² Máté 1997: 93–4.

¹³ Lásd még Fehér 2004: 13, a klasszikusok közül pedig Bahtyin–Volosinov 1930/1986: 214–5.

¹⁴ Munkáik korabeli ismertetéseit lásd Gombocz 1902, 1909b.

¹⁵ Vö. Máté 1997: 90–1, 94–5, 111–2; Robins 1999: 199; további adalékokhoz Fehér 2004: 11–3; Sándor 2011: 43.

¹⁶ Lásd emellett Robins 1999: 199.

mazási ágrajzát, vitapartnere, Hugo Schuchardt viszont a hangtörvények tételét éppúgy elutasította, mint a családfamodellt.¹⁷

6. Ez a konceptuális kétféleség a 19–20. század fordulóján hazánkban is jellemző volt; Gombocz munkáiból a korabeli magyar nyelvtudományról általában véve ugyanilyen kép rajzolódik ki. Nyelvészeink az újgrammatizmust egyfelől a történeti szemlélet kizárólagosságára hivatkozva a korábbi iskola szerves folytatásának tekintették,¹⁸ másrészt azonban olyan irányzatnak, amely a megelőző nézetrendszertől radikálisan különbözik.

Külföldi kollégáikhoz hasonlóan a komparatív vizsgálataikat a gyakorlatban egyébként schleicheriánus módon végző magyar kutatók is kifogásolták, hogy a nyelv beszélőkön kívüli, mechanikus természeti jelenség, a változás szabályosságának megtörése pedig hanyatlás lenne. Követendőnek – legalábbis elvben – már az ellentétes lipcsei tanokat, vagyis az egyéni nyelvekből kiinduló „biogenetikusan alapított törvény” és az ezzel járó pszichofizikai-hangfiziológiai megközelítést tartották.¹⁹

7. Az újgrammatizmus képviselői nézeteiknek e sajátos kétarcúsága miatt szinte a kezdetektől a kritika kereszttüzében álltak. Nemcsak mestereik, a klasszikus összehasonlító nyelvészek bírálták, sőt – minden bizonnyal szakmai féltékenységből – nemegyszer gúnyolták elképzeléseiket,²⁰ de heves ellenzőkre találtak azok körében is, akik már a schleicheriánus nyelvtudomány elveivel és módszertanával sem értettek egyet.²¹

Mivel az elmarasztaló vélemények középpontjában mindkét oldalról a kivétel nélküli hangtörvény axiómája állt, érthető, hogy az újgrammatikusok ennek kifejtésével igen sokat foglalkoztak.²² A lipcsei iskola ragaszkodott az adott időben és térben végbemenő változások merev regularitásának tételéhez, az ehhez nem illeszkedő alakokat pedig – az átvételek és a neologizmusok mellett – az előző nemzedék nyelvészetéből is ismert analógiával magyarázta.

Eszerint ez a beszélők képzettársításait megjelenítő tényező nem a nyelvtudás elhomályosulására és a nyelvek „aggkorára” utal, miként azt az összehasonlító nyelvtudósok gondolták, sokkal inkább olyan egyedi asszociációkra, amelyek a nyelvek történetének minden időszakában felléphetnek, így bármikor megzavarhatják a hangtörvények általános érvényesülését. Az elsősorban hangfiziológiai jellegű mechanizmusokon olykor más, tisztán pszichikai eredetű folyamatok keverednek felül (Osthoff–Brugmann 1878/1968: 17–9, Paul 1920/1968b: 29–32).²³

¹⁷ Adalékként Róna-Tas 1978: 108–16, 123–9; Cseresnyési 1994: 4; H. Tóth 1996: 140–2; Máté 1997: 111; Robins 1999: 203; Bezeczyky 2002: 31–6, 71–2, 74–7, 79–80, 92; Sándor 2011: 73.

¹⁸ Vö. főként Gombocz 1909e: 414, 1915: 102, 1919: 156, 1920b: 153–4, 1921/1938a: 54–9, 1921/1938b: 64, 1922/1997: 74–9, 1925: 80–2, 1927/1938: 111, 1931: 10.

¹⁹ A számtalan idevágó szövegrész közül a leginkább relevánsakat lásd Gombocz 1898a, 1907a: 69, 1908b: 499, 1908c: 328, 1915, 1921/1938b: 72, 1922/1997: 86.

²⁰ Bárczi 1953: 132; Balázs 1970: 22–3, 27; Máté 1997: 87.

²¹ Máté 1997: 113.

²² Bárczi 1953: 132; Balázs 1970: 22–3, 27; Máté 1997: 93; Bezeczyky 2002: 28–9; Fehér 2004: 11.

²³ Továbbá Bárczi 1953: 132; Telegdi 1968a: 22, 1968b: 8–9; Balázs 1970: 22; H. Tóth 1996: 126, 129; Bynon 1997: 34, 40, 48–9; Máté 1997: 91–2; Robins 1999: 197; Fehér 2004: 11.

Ennek megfelelően a kutatónak a nyelv tanulmányozása során számolnia kell ezekkel a lélektani jegyekkel is, de alkalmi voltukból kifolyólag a szabályos esetekhez képest kizárólag másodsorban.²⁴ Ahogy Osthoff és Brugmann írják: „szigorú elvünk [...] az, hogy addig nem folyamodunk az analógiához, amíg erre a hangtörvények nem kényszerítenek. A formatársítás számunkra is még mindig »ultimum refugium« [...], a különbség csak annyi, hogy mi jóval hamarabb és jóval gyakrabban érezzük szükségét, mint a többiek, éppen ezért, mert szigorúan vesszük a hangtörvényeket, és mert meggyőződésünk, hogy az analógia hatásának legmerészebb feltevése, ha a lehetséges határán belül marad, még mindig több hitelt érdemel, mint a mechanikus hangtörvények önkényes megkerülései” (1878/1968: 19; a szerzők kiemelését töröltem).

Mindazonáltal már maga a gondolatmenet is mutatja, hogy ez a hangtörvények bírálatára adott újgrammatikus válasz csak látszatmegoldás lehet, amely belső paradoxonokat eredményez. Egyfelől a beszélők képzettársításai – mivel individuálisak – per definitionem alkalmasak arra, hogy az érvelés során az emberekben állítólag szükségszerűen végbemenő fiziológiai folyamatok ellensúlyaként hivatkozzanak rájuk – függetlenül attól, hogy ezek a szabályos mechanizmusok egyébként léteznek-e, vagy sem (Fehér 2004: 11–2). Másrészt viszont azzal, hogy az újgrammatikusok az analógiát módszertani elvként kezdték használni, egy olyan relatív elemet emeltek be koncepciójukba, amely a hangtörvények tételéből adódó abszolutizált nyelvképpel nem férhetett össze (Fehér 2004: 12).

8. Nem véletlen, hogy az ebből adódó ellentmondások a lipcsei tanokra jelentős mértékben építő, 19. század végi, 20. század eleji magyar nyelvészek, így Gombocz dolgozataiban is tetten érhetők.

A jeles tudós a legelső publikációi közé tartozó Paul-ismertetésében (1898a) csakúgy, mint későbbi munkáiban az újgrammatikus elképzeléshez igazodva a hangtörvényeket olyan tudattalan mechanizmusoknak tekintette, amelyek meghatározott térben és adott időben végbemennek, hacsak nem keresztezi őket valamilyen egyéni kiindulású pszichofizikai folyamat (7–9, 11–2, 53–60, 198–9).

Erre alapozva Gombocz fokozatosan egy olyan tipológiát vezetett be, amelyben az új hangsorok vagy „önálló” (később: „független”), vagy analógiás változások eredményei. Az utóbbiakkal szemben, amelyek különféle hangalakok egyedi pszichikai társításaiból származnak, az előbbieket háttérben nem a szavak közti hasonlóság, hanem döntően fiziológiai tényezők állnak. Mindkettőnek két alfajtája van. A főként az emberi szervezet élettanához kapcsolt általános, „önálló” folyamatok közé a képzés lassú eltolódását mutató hangtörvények (*sēr* > *sör*), illetve a szó belseji hangok asszociációiból adódó szórványosabb hangcserék (*bēdnár* > *bodnár*) tartoznak. A ritkább előfordulású analógia belső (hasonlósági, aszintaktikai) és külső (érintkezési, szintaktikai) jellegű lehet: az első csoportba sorolható például a *szót*, *szók* terjedése a „szabályos” *szavat*, *szavak* helyett, a má-

²⁴ Vö. Fehér 2004: 11–2.

sodikba pedig az olyan esetek, mint a *szedett-vett* > *szedett-vedett* változás (ezekhez lásd főként 1921/1938b: 66, 69–73, 1922/1997: 86–8, 90, 92–100, 125–6).²⁵

9. Gombocznak az újgrammatikus nyelvészethez való viszonyulása azonban az ebből leszűrhető képnél némileg összetettebb. Ez az osztályozása ugyanis csak kevésbé tért el Paul koncepciójától, az a jelentéstani és szintaktikai kategorizáció azonban, amelyet pályája során e mellé állított, még ennyire sem követte a lipcei, a szokásos és alkalmi képzetjelentések kettősségére építő szemantikát, illetve a „szintetikus” pszichikai mondatértelmezést (1898a: 97–103, 236, 238–9, 433–8).²⁶ Önálló és analógiás alakulásokkal, ezeken belül pedig hasonlósági (*száj* ’korsó szája’) és érintkezési típusok (*hitves feleség* ’hű társ’ > *hitves* ’feleség’) további alcsoportjaival dolgozó jelentésváltozási rendszerezésének, valamint „analitikus” lélektani mondatfelfogásának vázát éppen a Paul riválásának tartott Wilhelm Wundt pszichológiája adta (ehhez vö. mindenekelőtt Gombocz 1902–1903/1997: 31–72).²⁷

Gombocz – amint az a Wundt néplélektanáról (1900) írt recenziójából (1902–1903/1997) is kiténik – világosan érzékelte a pauli és a wundti elképzelés közt lévő feszültséget. Paul ugyanis az ember pszichofizikai folyamatairól – a Steinthal–Lazarus-páros kissé ellentmondásos munkái nyomán – jórészt a herbartianus felfogásnak megfelelően vélekedett, így az egyén valamiféle eleve adott, matematikai úton leírható asszociációs rendszerét feltételezte. Wundt „Völkerpsychologie” koncepciójában lényegében ellentétesen közelített, amikor úgy gondolta, hogy a kérdés társas kontextusában, a közösség nyelvére támaszkodva vizsgálendő: az abszolútizált „képzetmechanikával” tehát – legalábbis elvi kiindulópontjában – egy relatív szemléletű néplélektan állt szemben.²⁸

Wundt hatására Gombocz a pauli nézetekhez immár kritikusabban viszonyult. Kifogásolta, hogy miközben az újgrammatikusok a hangtörvények mögött álló élettani változásoknak nem tudják okát adni, az összefüggéseket keresve az analógiával szemben mégis ezeket részesítik előnyben, ennek következtében viszont a pszichikai asszociációkat sem ítélik meg a valódi jellegzetességeiknek megfelelően (1902–1903/1997: 23–4).²⁹ Szerinte a képzetkapcsolatok természetének megelőző feltárása lenne „az analógiás magyarázat helyességének feltétele. A nyelvtörténeti kutatásokban azonban rendszeren megfordítva történik a dolog. Mivel *a* a hangtörvényeknek meg nem felelő alak alkalmasan *b* hatásából magya-

²⁵ Vö. még Gombocz 1915: 102, 107, 1925: 83, 1925–1926/1940: 63, 66–7, 94–8, 1931: 5, 10.

²⁶ Vö. Gombocz 1926/1997: 161–2, 1929c: 11–3, 1929–1935/1949: 22–3; Paul 1920/1968c.

²⁷ Továbbá Gombocz 1911b, 1911/1938, 1915: 104, 1916b, 1919: 156, 1920b: 155, 1921/1938a: 56–7, 59–61, 1921/1938b: 69–71, 1922, 1922/1997: 101–28, ezen túl lásd még Gombocz 1926/1997: 164–6, 1929c: 13–8, 1929–1935/1949: 23–8.

²⁸ Vö. Gombocz 1902: 161, 1902–1903/1997: 10–5, 1909c, 1911/1938: 23–4, 1915: 100–1, 1920b: 154–5, 1921/1938a: 58–63, 1921/1938b: 64–5, 1922/1997: 75–82. A két irány modern bemutatásához pszichológiai oldalról lásd például Pléh 1992: 69–70, 91, nyelvészeti vonatkozásban pedig mindenekelőtt Koerner 2008: 117, 121, emellett Fabricius-Kovács 1969: 50–3; Máté 1997: 72–7, esetleg H. Tóth 1996: 122–4, 136.

²⁹ A szabályos mechanizmusok háttértényezőit illető korabeli – például éghajlatra, beszédhibára, artikulációs kényelemre hivatkozó – naiv vélekedésekhez vö. Gombocz 1898a: 57–8, 1902–1903/1997: 24–9, 1922/1997: 100–1.

rázható, feltesszük, hogy *a* és *b* képzele között az asszociálókapocs csakugyan megvolt” (1902: 160–1, vö. még 1922/1997: 116).

Gombocz úgy látta, hogy ezeket a folyamatokat ezért mindenképpen tanulmányozni kell, de – a megközelítés egyoldalúságát elkerülendő – a pszichológiára korábban jellemző, az individuumra összpontosító vizsgálódásoknál nagyobb hangsúlyt fektetve a nyelv közösségi beágyazottságára, a „néplelektani” sajátosságokra (1920b: 154, 1921/1938a: 61–3, 1922/1997: 79–82). Hiszen „a beszélő ember nem magára, elszigetelten él, hanem más, hasonló lelki szervezetűekkel együtt társas közösséget, népet alkot, s e közösség tagjainak folytonos érintkezése, egymásrahatása a nyelv keletkezésének és fejlődésének előfeltétele” (1920b: 154, lásd még 1921/1938a: 61, 1922/1997: 79).³⁰

10. Észrevételeivel Gombocz voltaképpen a lipcsei analógiaértelmezés kulcsproblémájára érzett rá. Nevezetesen arra a paradoxonra, hogy miközben a képzet-társításokra maguk az újgrammatikusok is gyakran utaltak úgy, mint az egyének közvetlen közegének mintáitól meghatározott, relatív nyelvérzék megnyilvánulásaira, valójában sem elméleti munkáikban, sem konkrét szófejtéseikben nem ehhez igazodva jártak el.³¹

Az asszociációkat elvben a herbarti pszichológiának megfelelően algebrai képletekkel leírható, kontextusfüggetlen szabályszerűségeknek tekintették, a gyakorlatban pedig önkényesen igyekeztek analógiának minősíteni szinte minden, a feltételezett reguláris fiziológiai mechanizmusok alól kivételnek látszó esetet. Nem meglepő, hogy végül nemcsak a hangtörvények okairól, de még a képzettársítások változásainak és heterogenitásának háttéréről sem tudtak érdemben nyilatkozni.

Az e tényezők feltáratlanságából adódó zavart jól mutatja, hogy a rendszerezésben a hangtani változások közül csak a módosulások kaptak helyet. Így az újgrammatikusok a többlethangokkal kiegészült szavakat (például a *tulipán* szó *tulipánt* alakját) – mivel magyarázatukra nem mindig kínálkozott megfelelő analóg hangsor – nagyrészt csak mint valamiféle a nyelvi folyamatokhoz szervesen nem tartozó, „inetimologikus”, „anorganikus”, „járulékos”, illetve „másodlagos” formákat jeleníthették meg (Fehér 2004: 15).³²

Hasonló problémákat tükröz a szórványos előfordulású hangcserék (*szöcske* > *szökcse*, *kanál* > *kalán*) kategóriájának bevezetése (Gombocz 1898a: 59–60). Ez utóbbi csoportba ugyanis az újgrammatikusok voltaképpen az olyan hangváltozásokat sorolták, amelyeket alkalmi jellegükből fakadóan nem utalhattak a törvények közé, viszont a képzettársítás hivatkozási alapjául szolgáló tudó szóalakok híján nemigen minősíthették őket analógiás formáknak sem (Fehér 2004: 15).

³⁰ Továbbá Jancsó 1937: 3, 6–7.

³¹ A nyelvi szocializációhoz kötődő analógia említéseihez lásd például Osthoff–Brugmann 1878/1968: 18; Paul 1920/1968b: 31, 33–4, 1920/1968c: 45–7. További adalékokhoz Paul kapcsán vö. Gombocz 1898a: 101, 193, 195; Telegdi 1968a: 25–6, általában véve Fehér 2004: 12–3, nyelvfilozófiai oldalról pedig Békés 1997: 159–61.

³² Az eljáráshoz Gombocz 1906b: 265–6, 1907c: 22, 106, 1908a: 81, 1908d: 365, 1914: 27, 1924a: 24, 1925/1950: 51, 1925–1926/1940: 88, 95, 1927b: 5, emellett 1905b: 236, 1909a: 235, 1925/1938: 97, 1925/1950: 35.

Ezeket az asszociatív eseteket egyébiránt elméletileg markánsan el is választották mindkét típustól. A szórványos hangcserék szerintük a képzés lassú eltolódását mutató szabályos mechanizmusoktól egyedi előfordulásukban és ugrászerű végbemenetelükben térnek el. A tisztán pszichikai jelenségektől pedig abban különböznek, hogy nemcsak lélektani, de fiziológiai folyamatok is, amelyeknél mindig csak egyetlen hang változik meg, méghozzá úgy, hogy ezt nem egy másik szóforma, hanem valamely az adott hangsorbeli hang indukáló hatása idézi elő (Gombocz 1902–1903/1997: 25–8, 1921/1938b: 69–70, 1922/1997: 94–6).³³

Az egyes konkrét jelenségek hovatartozásának megítélése azonban már korántsem volt ilyen egyértelmű. Az asszociatív hangcserék feltételezett pszichofizikai háttértényezői ebben a keretben ugyanúgy tisztázatlanok maradtak, mint a kizárólag lélektani jellegűnek tartott változásoké. Így nemcsak az volt kérdéses, hogy mi idéz elő egymással ellentétes irányú folyamatokat az egyaránt a szórványos mechanizmusok közé sorolt hasonulásoknál (*vidla* > *villa*) és disszimilációknál (*melegget* > *melenget*), illetve hogy elhatárolható-e egymástól a hasonlósági és érintkezési analógia, de az is, hogy mi tartozzon egyáltalán a hang- és mi a hangsortársítások csoportjába (erről lásd még Fehér 2004: 15).

Az ebből adódó összevisszaságot számos kézzelfogható eset jelzi. Gombocz például nem egy alkalommal fejtette ki, hogy az „osztályozásnál számbavehető fiziológiai, lélektani [...] szempontok többszörösen keresztezik egymást, a nélkül, hogy a csoportosításnál az egyik szempontot minden esetben a többiek elé helyezhetők” (1921/1938b: 69).³⁴ Így egykori tanára, Simonyi Zsigmond eljárásához (1881, 1890, 1903–1904, 1904) hasonlóan az analógia fogalmát a szokottnál tágabban értelmezte (Gombocz 1922/1997: 117–28).³⁵ Mindeközben viszont a Horger Antal könyvéről (1914) írt recenziójában megróttá pályatársát azért is, mert – a kontaminációt (*csokor* × *bokréta* > *csokréta*) Paul nézeteinek megfelelően külön kategóriaként kezelve – leszűkítette az analógia hatókörét (Gombocz 1915: 104–6), de azért is, mert nem ragaszkodott a belső és a külső képzettársítások szétválasztásához (Gombocz 1915: 107).³⁶

11. Mindazonáltal eléggé világos, hogy azt a nyelvi relativitást, amelyet az analógiának, a szórványos asszociációs változásoknak és a többlethangok megjelenéseinek átmeneti jelenségeiben tetten érhetünk, a környezetéből kiszakított individuum beszédtevékenységére alapozva nem lehet megmagyarázni. A társas viszony – legalábbis episztemológiailag – elsődleges kell, hogy legyen az egyéni pszichikus funkciókhoz képest.³⁷

A szemléleti fordulópontot a *Völkerpsychologie* nyelvtudományi adaptációja jelenthette volna, meghirdetett programját azonban már maga Wundt sem valósí-

³³ Az alfajtákhoz vö. emellett Gombocz 1898a: 60, 1905a: 110, 1907c: 107, 362, 1908d: 365, 1909d: 29, 1912b: 121, 1912c: 119, 1917a: 424, 1920a: 4–5, 1924c, 1925/1938: 100, 1925/1950: 1–2, 27, 35, 37, 42, 51, 1925–1926/1940: 77–8, 84, 90, 94–8, 1926a, 1927b: 4, 1929a: 337, 1929–1935/1949: 120.

³⁴ Emellett Gombocz 1902–1903/1997: 24, 1922/1997: 117.

³⁵ Továbbá Gombocz 1906a: 475, 1907c: 109, 363, 1908e: 287, 1910c, 1913b, 1917–1920: 7, 1920a: 6, 1929–1935/1949: 175. A kérdéshez kiegészítésként Gombocz 1919: 156.

³⁶ Vö. Gombocz 1902–1903/1997: 30, 1921/1938b: 70–1, 1922/1997: 117–28.

³⁷ Az elvről lásd még Békés 1997: 34.

totta meg konzekvensen. A néplélektani kutatásait és a párhuzamosan futó individuális asszociációkísérleteit nem vonatkoztatta egymásra, így nyelvi jellegű következtetéseiben nemegyszer éppen oda jutott, mint ellenfele, Paul.³⁸ Attörész Gombocz nyelvészetében sem következett be.³⁹ Elméleti írásaiban rendszeresen hivatkozott Wundtra, a vizsgálódás haladási irányát összességében mégis a lipcsei álláspontnak megfelelően jelölte ki.

Változástipológiája kidolgozásakor elkülönítette az egyénhez kötött „eredeti, spontán” és a közösségi vonatkozású „utánzó, imitatív” alakulásokat. Ahogy írja: „Ha például valaki a hagyományos és szabályos *tereh* alak helyett a hangátvetéses *teher* alakot használja, mert tudatának pillanatnyi állapota következtében a hangképek és mozgásképek lepergésében beállott zavar arra kényszeríti, hogy az *r* és *h* hangokat fordított sorrendben artikulálja, eredeti változásról beszélünk. Ha ellenben a hangátvetés lelki, illetve pszichofizikai feltételei nincsenek meg a beszélő lelkében, csak elfogadja, eltanulja környezetétől a kész hangátvetéses *teher* alakot, utánzó változással van dolgunk. Az eredeti változásokban a folyamat egyéni lélektani, míg az utánzó változásokban társaslélektani jellege domborodik ki” (1922/1997: 83, a szerző kiemelésit töröltem; vö. még 1921/1938b: 66). Bár Gombocz a közösségi utánzás meghatározó szerepét a nyelvelsajátításban, nyelvi szocializációban elismerte, úgy vélte, hogy a tudósok a nyelvi folyamatok feltárása során az „intraindividuális” jelenségekre érdemes koncentrálnia (Gombocz 1921/1938b: 66–8, 1922/1997: 83–4).⁴⁰ A *Völkerpsychologie* szellemisége a gyakorlatban még ennyire sem érezte hatását, Gombocz etimológiáit és az ezekhez kapcsolódó történeti fejtegetéseit javarészt az újgrammatikus metodológiai előírások szerint készítette el.⁴¹

12. Mivel ily módon ebben a keretben a szabályosnak vélt hangfiziológiai mechanizmusok háttértényezői kérdőjelesek, az analógiás alakulásoknak, az asszociációs hangcseréknek és a többlethangokkal járó változásoknak a mozgatórugói pedig bizonytalanok maradtak, stabil fogódzónak immár egyedül a nyelvi adatok látszóttak. Ennek eredményeképpen viszont a 19–20. század fordulójának újgrammatizmusa a hangtani folyamatok vizsgálatán érdemben éppúgy nem léphetett túl, mint a megelőző schleicheriánus nyelvészet. Az iskola fokozatosan veszített teoretikus jellegéből, és eljárásaiban egyre inkább a pozitivizmus kerekedett felül.⁴²

Nem véletlen, hogy miközben Gombocz elismertebb magyarországi kollégáinak munkásságában Wundt elméletének hatása – Horger nyelvészeti bevezetőnek szánt tankönyvén (1914) kívül – nem is igen jelentkezett,⁴³ a régi nyelvi

³⁸ Ehhez vö. Pléh 1992: 91.

³⁹ Más irányból közelítve lásd Fehér 2004: 20.

⁴⁰ A kétféle lélektani megközelítés és a hangtörvény-koncepció jellegzetesen ellentmondásos ötvözéséhez Gombocz 1898a: 53–61, 1902–1903/1997: 23–4, 28–9, 1915: 102–4, 1921/1938b: 69, 71–2, 1922/1997: 86–7, 98–101, esetleg 1910b: 267, 1929–1935/1949: 159.

⁴¹ Ehhez – a számtalan itt idézhető szöveghely közül – a legkülönbözőbb területekről válogatva vö. például 1907c, 1909a, 1912a, 1914, 1920a, 1925/1938, 1928, illetőleg 1925/1950: 11, 35, 53, 1926b, 1927a: 123, 125, 127, 1929–1935/1949: 154–5.

⁴² Más oldalról közelítve vö. Békés 1985: 8, 44, 48, 54, 1997: 172; Máté 1997: 94–5; Sándor 2011: 42–3.

⁴³ Vö. Jancsó 1937, Fabricius-Kovács 1969, esetleg Kövendi–Kontra 1991, Sándor 2011: 243–4.

anyag gyűjtése a „Magyar Nyelvőr”-mozgalommal összekapcsolódva minden korábbiánál nagyobb lendületet vett.⁴⁴ Ekkor készültek például a Simonyi–Szarvaspáros (NySz.), valamint a Szamota István és Zolnai Gyula nevéhez fűződő szótárak (OklSz.), de ez idő tájt indultak meg a hazai újgrammatikus nyelvészet csúcsteljesítményének, Gombocz és Melich nemzetközileg is méltatott etimológiai vállalkozásának munkálatai (EtSz.).

Az utóbbinak a története az újgrammatizmus pozitivista profilváltása szempontjából külön tanulságos, hiszen közismert, hogy a monumentális összeállítás éppen az adatelvű közelítésmóddal járó teljességigénynek esett áldozatul. A főként szerkesztői munkálatokat végző Gombocz mellett a magyarázatok írásában dominánsabb szerepet vállaló Melich János nem tudott, de valójában nem is akart szelektálni: egyre terjedelmesebb etimológiákat írt, így harminc év alatt mindössze a *geburnus* szócikkig jutott el.⁴⁵

13. A szemléleti átrendeződés ugyanakkor metodológiai téren is érezte hatását. A kezdeti elvi szembenállás ellenére az újgrammatizmus immár ebben a tekintetben sem igazán különbözött az összehasonlító nyelvészettől. Tudományos eszményévé szintén az olyan, elfogulatlanak vélt elemzés lett, amelynek során az írásos adatokból kiolvasva „objektív, egyértelmű tények tárulnak fel, minthogy – következetes és helyes eljárás esetén – a tárgy önmagában, objektív módon hozzáférhető mivoltában eleve biztosítja önnön megismerhetőségét” (Békés 1997: 166).⁴⁶

Ezt az attitűdöt mutatja többek között az, ahogyan Melich morfológiai témájú értekezésének summázatában érvelt: „Meggyőződésem, hogy sikerült bebizonyítanom, hogy a magyar tárgyas igeragozás és a birtokos személyragozás azonos eredetű. [...] Külön kiemelem, hogy bizonyításomban sohase indultam ki olyan változásokból, amelyek megtörténhettek, hanem csakis olyanokból, amelyek tényleg megtörténtek. Bizonyításomat ezzel tapasztalati: pozitív alapra fektettem” (1914a: 75, a szerző kiemelését töröltem).⁴⁷ Ebből a kutatói magatartásból adódik, hogy a századforduló újgrammatikusai különös érzékenységgel tekintettek diletánsnak minden olyan szófejtést, amelyben a kutató szerintük nem az objektív tényekre, hanem saját nyelvérzékére hagyatkozott (Békés 1985: 44–5, 49–50, 1997: 20, 146, 156, Fehér 2004: 9, 14–5).⁴⁸

Melich például magát a tudományos igazság képviselőjének tüntetve fel több cikkében is felszólalt az újgrammatikus módszertanhoz nem illeszkedő „laikusok” etimológiáival szemben (1904a, 1904b).⁴⁹ Simonyi Zsigmond és Szarvas Gábor pedig történeti szótárak (NySz.) bevezetőjében tartották szükségesnek a problémát felvetni és az ügyben a pozitivismus szellemiségének megfelelően állást foglalni. A szerkesztőknek – írják – „mindenek előtt azzal a kérdéssel kellett

⁴⁴ Láncz 1982: 107–16; Békés 1985: 54, 1997: 163, 172.

⁴⁵ Az előkészületekhez lásd Gombocz–Melich 1906, 1912, a szótártorzóról és kiadásának történetéről pedig Gombocz 1927/1938: 111; Kiss L. 1970: 54–8, 1995: 65–72; Németh 1972a: 86–100, 1972b; valamint Fehér 2004: 16.

⁴⁶ Vö. még Békés 1985: 49, 1997: 167–8, illetve Fehér 2004: 19.

⁴⁷ További adalékokhoz Békés 1985: 44, 48; Fehér 2004: 19–20.

⁴⁸ A neológia felől közelítve Láncz 1982: 68–71, 85–9.

⁴⁹ Vö. még Hunfalvy kapcsán Békés 1985: 52.

tisztába jönnie, hogy oly esetekben, midőn nyelvérzék és eszmélkedés küzdenek egymással s mindegyik a maga jogos követelésével áll elő, melyiknek adjon elsőbbséget, melyiknek a szavára hallgasson. S mi e kérdés megoldását úgy gondoltuk leghelyesebbnek, ha ily kétes esetekben az adatok vallomását fogadjuk el irányadónak” (I.: XV–XVI).⁵⁰

14. E hozzáállás következményeként a korabeli nyelvtudósok – bár elméletileg a nyelvi heterogenitást hangsúlyozták (Róna-Tas 1978: 105) – szöfejtéseikben, valamint az egyes konkrét jelenségek taglalásakor az írott anyag stabilitásából kiindulva a nyelvet alapvetően homogénnek tekintették (Fehér 2004: 10). „Az újgrammatikusok és követőik számára a homogeneitás összekapcsolódott a tudományosság követelményével. Mintha a nyelvészet kizárólag akkor lehetne tudomány, ha a nyelvet homogén jellegű tárgynak fogná fel” (Bezeczky 2002: 88, lásd még 93).

A lipcei posztulátumoknak megfelelően a nyelvek, illetve nyelvváltozatok közti átmenetekről beszéltek (vö. Róna-Tas 1978: 105–7, Cseresnyési 1994: 4), történeti-etimológiai érveléseikben azonban teljes mértékben a pozitivistá-összehasonlító iskola hagyományaihoz illeszkedtek. Az egyes nyelveket és nyelvjárásokat egymástól élesen elhatárolva a belső keletkezésű és idegen eredetű szavak szigorúan vett kettősével dolgoztak, a dialektusokat pedig mint eléggé markánsan elkülöníthető, egyenként homogén alrendszereket tüntették fel (Bezeczky 2002: 29, Fehér 2004: 10, 2011a: 112–3).⁵¹

Noha eredetileg a folyamatokat kívánták megragadni, az írásos adatok kronológiai egymásutánjára fókuszálva a nyelvi változásokat valójában elődeik nyelvészetének megfelelően megint csak úgy jelenítették meg, mint valamiféle elmozdulásokat homogén állapotokból más, szintén egynemű állapotokba (Fehér 2004: 10).⁵²

15. Ennek tükrében egyébiránt az sem olyan érthetetlen, hogy Gombocz a húszas évek derekától – korábbi nézetei nagy részének fenntartása mellett – hogyan lehetett egyúttal a lipcei tanokkal elvileg radikálisan szembehelyezkedő Ferdinand de Saussure híve.⁵³ A strukturalizmus nyelv-beszéd dichotómiája a Paul-féle Sprachusus-Sprechtätigkeitei révén voltaképpen már a „levegőben lógott”. Ez a szinkronia és a diakronia szétválasztásával együtt pedig lehetőséget teremtett az újgrammatikusoknak arra, hogy a relativista, lélektani szemlélet és az abszolutizált, pozitivista látásmód ütközéséből adódó paradoxonokat – legalábbis látszólag – elfedjék. A változások háttértényezőivel kapcsolatos konceptuális problémákat ténylegesen nem oldotta meg, Gombocz és követői számára mégis megnyugtatónak tűnt az az eljárás, hogy a pszichikai jegyek vizsgálatát az egyidejű metszetekbe, a történeti jelenségek tanulmányozását pedig ezeken kívülre utalják.⁵⁴

⁵⁰ Szarvas attitűdjéhez a nyelvújítás vonatkozásában ezen túl lásd Láncz 1982: 82, 91–2, 97–9.

⁵¹ További adalékokhoz Máté 1997: 134; Robins 1999: 202–3.

⁵² A kérdéshez általában véve lásd még Sándor 1998: 77, 80, 2001c: 16–7; Sándor–Kampis 2000: 127–8.

⁵³ Gombocz 1924b, 1925/1950: 79, 1925–1926/1940: 3–4, 39–40, 42, 53–61, 64, 1926/1997: 131–4, 147–8, 1927b, 1929a: 331–2, 335, 337, 1929b, 1929c: 2–4, 1929–1935/1949: 4–14, 1931: 9–11, 1931/1938: 143–5, 1934; ezeken túl vö. Fehér 2004: 20.

⁵⁴ Gombocz 1924b: 141–3, 1925/1950: 79, 1925–1926/1940: 3–4, 53, 64, 1926/1997: 131–4, 1927b: 2–6, 1931: 9–11, 1931/1938: 143–5; vö. ugyanakkor 1915: 102, 1917a: 407–8, 1920b: 153–4.

16. A korabeli újgrammatizmus pozitivista meghatározottságának felerősödésével függ össze az is, hogy bár az analógiát a századfordulón elméletileg már a vélt szabályos mechanizmusokkal egyenrangú tényezőnek tartották, a gyakorlatban az adatokból szerintük objektív módon megállapítható hangtörvényekhez képest továbbra is csak valamiféle bizonytalanul megítélhető jelenségnek tekintették. Ezért – lényegében a klasszikus lipcei állásponthoz visszatérve – a képzettársításokra konkrét esetekben mindössze jobb híján és relativitásukat figyelmen kívül hagyva hivatkoztak. Az újgrammatikusok történeti-etimológiai érveléseiben az analógia rendre másodlagosan tűnt fel, de ekkor is olyan általános érvényű asszociációként, amely – hasonlóan a feltételezett reguláris hangváltozásokhoz – az egy nyelvet, illetve nyelvjárást beszélőknél mindig egy időben és egyformán jelentkezik (Fehér 2004: 12).

Jól érzékelhető ez többek között abból, ahogyan Melich a latin *-us* végződés nélküli keresztnevek eredetének kérdését taglalta. Ezeket kezdetben a hangtörvényekre alapozva egyértelműen olasz, német, valamint szláv közvetítésű jövevényeknek minősítette (1905, 1907, vö. 1914b: 97). Miután azonban számos olyan névformát fedezett fel, amelyek elképzelésének ellentmondtak (1914b: 99–104), ezeknek az alakoknak a létrejöttét mégis inkább az átvételkor a nyelvterület egészére kiterjedő analógiás hatásból származtatta (249–55),⁵⁵ de csak addig, amíg e feltevés helyett egy a szabályos mechanizmusok elvéhez jobban igazodó, újabb magyarázatot nem talált (Melich 1940).⁵⁶

17. Mindezek után érthető, hogy a pozitivista szófejtő módszertan nem válthatta be a hozzá fűzött reményeket. A várt egyértelmű etimonok helyén sokkal inkább bizonytalan fejtegetések álltak (ehhez vö. még Szilágyi N. 1999: 345–9, Fehér 2004: 17–9). Az újgrammatizmust megelőző időszakban és manapság újra hangutánzónak tartott *sirály* szót (CzF. V.: 841, TESz. III.: 547) Gombocz például a szabályos hangváltozásokra hivatkozva először kétségtelenül az ugor nyelvegyiség korából való csuvas jövevénynek gondolta (1898b: 177, 1899). Nem sokkal később viszont – szintén a hangtörvényekből kiindulva – már éppen ezt az elképzelését vetette el nagy magabiztossággal, mondván, hogy a hangsor valószínűleg rokon nyelvi alakokkal hozható összefüggésbe (1905c, vö. még 1917–1920: 4, 16).⁵⁷

Zolnai azért vette fel oklevélszótárába a *cseke* címszót, mert úgy vélte, hogy az ide tartozó személynévi adatok magyar közszói eredetűek (Oklsz. XII, 117–8). Miután azonban Melich egyik írásában az efféle etimológiákat tudománytalan, nyelvérzékre hagyatkozó nézeteknek tartva a nevet átvételnek minősítette (1904b: 315–6), Zolnai is változtatott álláspontján, így már nem pusztán ennek megfelelő helyreigazítást közölt munkája függelékében (Oklsz. 1136), de vétsége miatt a bevezetőben hosszasan mentegetőzött is. „Mindezen s más efféle köz magyar szóknak látszó neveket tehát csak kivételképen s a köznév voltokra nézve kéteseket kétségeimnek határozott kifejezésével iktattam szótáramba, s ha fölvetélükben és értel-

⁵⁵ Ezen túl EtSz. I.: 18, 89, 98, 102, 357, 366, 374, 377, 782, 784 stb.

⁵⁶ Minderről részletesebben Fehér 2004: 13–4.

⁵⁷ Hasonló esetekhez lásd többek között CzF. I.: 1022–3; Gombocz 1910a és TESz. I.: 539–40.

mezésükben talán többször is tévedtem, legyen mentségem az a körülmény, hogy neveink nyomozása terén Melich legutóbbi nagybecsű búvárlataiig jóformán alig történt valami nyelvészeti irodalmunkban. És bármily aggályossággal vettem is a régi neveket mai magyar szavakkal egybe, már szótáram befejeződése előtt is nem egyről vissza kellett vonnom nemcsak habozva tett, de olykor határozott állításomat is, amint a függeléknek *bitó, bot, buga, cseke, duda*, illetőleg *karácsony* és *poroszló* cikkei tanúsítják. A további nyomozások bizonyára egyéb ilyen szókat is idegen eredetű neveknek fognak könyvemből magyarázni” (XII).

Mellesleg azon túl, hogy e névalak etimológiáját máig nem sikerült egyértelműsíteni (erről Fehér 2004: 18), a helyzet kuszaságát jelzi az is, hogy bár Melich ebben a tanulmányában a név szláv jövevény voltát mint bizonyított pozitivistátényt jelentette be (1904b: 315–6), néhány év múlva maga is úgy nyilatkozott, hogy ez a feltevés hibás, hiszen a „*Cseka* > *Cseke* szn. kicsinyítő képzővel alkotott származék (egyébként ismeretlen eredetű) *Csek* szn.-ből” (EtSz. I.: 912).

Míndezt szem előtt tartva egyébiránt nem meglepő, hogy Gombocz pályája előrehaladtával az újgrammatikus szófejtési elvekhez és metodológiához egyre szkeptikusabban állt hozzá. Több terjedelmes dolgozatot szentelt annak, hogy rámutasson, az ótörök egybevetések közül „a legtöbb nem állja meg a kritika tűzpróbáját” (1906a: 470, 1907c: 22). De felhívta a figyelmet az idegen származtatást preferáló (1925: 81) és a hangutánzó-hangfestő eredeztetéstől eleve elzárkózó magyarázatok visszásságaira is (1913a).⁵⁸ Amellett, hogy a harmincas években már kissé egykedvűen nyilatkozott a Melichhel közösen készített szótárunk munkálatainak folytatásáról (Tomba 1977: 414), kételkedő magatartását mutatja az a közismert anekdota is, miszerint amikor valaki egy szó etimológiájáról tudakolódott nála, egyszerűen csak visszakérdezett: „Törökből vagy finnugorból parancsolja?” (Kicsi 2006: 39).⁵⁹

Mialatt Gombocz szómagyarázatai ennek megfelelően a klasszikus keretben maradvá, ám mégis rugalmasabb szemléletről tanúskodtak, ugyancsak elismert kortársai – problémaérzékenységük mértékétől függően – az újgrammatikus etimologizáláshoz többféleképpen, ám nála merevebben viszonyultak (Fehér 2004: 20–1, 25). Melich például mindvégig sarkosan pozitivista volt (Benkő 1957, Kiss L. 1973, 1995, Németh 1972b, Ondruš 1991),⁶⁰ Pais Dezső etimológiáiban (vö. 1916, illetve 1921–1922) azonban az erősen adatelvű közelítésmód esetenként már „csapongó képzelettel, ragyogó fantáziával, páratlan ötletességgel járt együtt” (Benkő 1993: 35).⁶¹

18. Ez a helyzet lényegében mostanáig jellemző. Bárczi nyomán (1953: 61–6) újabban – terminológiai oldalról is éreztetve, hogy a szabályos hangtani mechanizmusok alól lehetnek kivételek – „törvények” helyett már inkább „hangfejlődési

⁵⁸ A kérdéshez vö. még Gombocz 1904: 460, 1906a: 475, 1906c: 2, 1907b, 1910a, 1911a: 354–7, 1911/1938: 32, 1912b: 122, 1916a, 1917b, 1920a: 7; Gombocz–Melich 1912: 299–300; illetve Benkő 1977: 404–5.

⁵⁹ Vö. esetleg Fehér 2004: 20–1; további adalékokhoz lásd még Benkő 1977: 406.

⁶⁰ Az idegen eredeztetés kapcsán Benkő 2003: 168.

⁶¹ Vö. még Benkő 1993: 30–63; Bárczi 1956; Sándor 2011: 81–2, 242.

tendenciákról” szokás beszélni,⁶² de a strukturalizmus tanaival is ötvözött eljárások minden más tekintetben a korábbiakat követik. Ezzel együtt a nyelvi változások háttérokai még manapság is éppen olyan tisztázatlanok, mint a 19–20. század fordulóján voltak.⁶³ Mivel pedig a problémák végső soron a klasszikus újgrammatizmus konceptuális kétféleségéből adódnak, a nyelvtörténeti kutatások tekintetében egyébként máig felülmúlhatatlan teljesítményű iskola nyelvfilozófiájának elemzési tanulságai a nyelvi változások jövőbeli modellezése szempontjából kulcsfontosságúak lehetnek.

A Paul és Wundt közötti szemléleti feszültségből könnyű felismerni, hogy az újgrammatizmus elméleti-módszertani paradoxonjai voltaképpen a vizsgálódásnak a lipcsei tételek által megjelölt kiindulópontjából, illetve az ehhez kapcsolódó haladási irányból erednek. Ezért szinte magától adódik a következtetés, hogy a továbbiakban az eddigi eljáráshoz képest a fordított útvonalat kell választanunk. Ennek megfelelően a nyelv inhomogén változásainak magyarázatához a pauli individuálpszichológia helyett a wundti néplélektan elveit célszerű továbbgondolnunk. Ekkor a közösségi értelemben vett nyelv heterogén jelenségei – éppen azért, mert az egyéni nyelvek kontextuális beágyazottságára alapozunk – mozgatórugóikkal együtt, mint az egyesek nyelvében tetten érhető, de a csoportban élő emberek változatos és folyton alakuló társas kapcsolataitól függő tényezők jelennek meg.

Természeteszerű, hogy az ilyen módon felfogott folyamatok lényegében mind valamiféle közösségi motíváltágú analógia megnyilvánulásai. Mivel ezek a személyenként különböző és változó interakciós környezetnek és az egyéni nyelveknek a kölcsönhatásaiból származnak, szükségszerűen relatívak. Ezért nemigen lehetnek mechanikus képzettársítási szabályok, de olyan pszichofiziológiai folyamatok sem, amelyek függetlenek volnának az egyes ember beszédtevékenységétől.

19. Azt, hogy jó nyomon járunk, ha minden nyelvi változást társas mintahatásként (közösségi analógiaként) kezelünk, két, egymással közvetlenül összekapcsolódó tudománytörténeti momentum is megerősítheti. Az újgrammatikusok kezdeti szándékaik ellenére végül a pozitivista-összehasonlító tanokat is saját nézetrendszerük részévé tették. Ezzel szemben a lipcsei irányzat azon következetes bírálói, akik egyúttal a schleicheriánus nyelvészettel is szemben álltak, a családfamodell elutasításán túl – a hangtörvényeknek nemcsak a hatókörét, hanem a létét is megkérdőjelezve – valamennyi nyelvi folyamatot analógia eredményének tekintettek.⁶⁴

Az sem mellékes, hogy az újgrammatizmus ezen kritikussai (leginkább Schuchardt és a Pisani-féle neolingvisták köre) ehhez az állásponthoz a közösség heterogén és dinamikus beszédtevékenységére hivatkozva, jórészt a Sprachphilosophie, jelesül Wilhelm von Humboldt nyomán jutottak el.⁶⁵ A kiváló tudós

⁶² Az eredeti elvekhez továbbra is sarkosan ragaszkodva Simon 2004: 32, 40; a kérdéstről lásd még E. Abaffy 1991: 51; Fehér 2004: 11.

⁶³ Ehhez vö. például Bárczi 1953: 44–7, 50–3, 59–69, 77–81, 1958, 1967c: 7–8, 10–2, 1967d; E. Abaffy 2005, Kiss J. 2005, Haader 2006, Horváth 2006, Korompay 2006.

⁶⁴ Róna-Tas 1978: 124–7, 175–9; Bezeczký 2002: 31–3, 35–6.

⁶⁵ Vö. Róna-Tas 1978: 175–9.

munkájában meglehetősen határozottan szögezte le: „Szilárd alapelveként fogadhatjuk el, hogy egy nyelvben minden az analógián alapul, és szerkezete a legfinomabb részletekig is szerves építmény” (1812/1985: 20).

Mindez egyébiránt nem is oly meglepő. Humboldtot – annak ellenére, hogy az „energeia” fogalma kapcsán a historiográfiai munkák nagy része és már maga Chomsky is a generatív nyelvészet egyik szellemi elődjeként tartja számon (1965/1986: 116, 1968/2003: 157, 226–7) – valójában a transzformációs grammatika elveitől épp olyan természetű eltérés választja el, mint Wundtot Paul nézeteitől.⁶⁶ Miközben Humboldt a nyelv társas létmódjából származtatja az egyéni nyelvek dinamizmusát, ezért a változásokat lényegében közösségi mintahatásoknak tulajdonítja (1812/1985: 20–1, 24–5), Chomsky az autonóm individuum nyelvi tevékenységét vizsgálja (1965/1986: 115–6), és az analógiát egyenesen tudománytalan magyarázó elvnek minősíti (Kálmán 2005a, É. Kiss 1998: 25–8).

20. Ezek alapján eléggé világosnak látszik, hogy ha a továbbiakban a wundti (konzekvensnek még nem igazán mondható) nézetek következetes és korszerű kidolgozására törekszünk, egy a humboldti Sprachphilosophie szellemiségét tükröző, kontextusába ágyazott, mintaalapú folyamatmodellt kell 21. századi formájában felépítenünk.⁶⁷ Tekintettel arra, hogy William Labov szemléletmódja a neohumboldtiánus iskolán keresztül rokonságot mutat a Sprachphilosophie nyelvfilozófiájával (Sándor 1999a, 1999b), a néplélektani elképzelés modernizációjához kézenfekvőnek látszik támpontként napjaink szociolingvisztikájához fordulni. Ennek megfelelően pedig a változási mechanizmusoknak egy olyan koncepcióját felépíteni, amelyben „a nyelv a közösség sajátos kultúrájának, értékrendjének leképezője, maga is része, s egyben bizonyos fokig továbbalakítója is, s nem egyszerűen két ember gondolatcseréjének eszköze, mint ahogyan a közösség sem emberpéldányok gyűjteménye, hanem tagjainak szerves egységéből alakult önálló működési egység” (Sándor 2001c: 20).

Ennek adekvát megjelenítésére pedig egy olyan többkomponensű hálózatmodell lehet alkalmas, amelynek összetevői egymással kapcsolatban állnak, még hozzá elemeik szintjén (Sándor 2001a: 131). Itt lehet ugyanis valóban biztosítva az, hogy az egyének által alkotott hálózat társas kötelékei az egyes ember nyelvére, ezáltal a rendszer egészére is hatással legyenek.⁶⁸

21. Magától értetődik az is, hogy a közösségi nyelvnek ebben a felfogásában – a modell kontextuális jellege folytán – a hangalaki és a jelentésbeli változások önmagukban nem, csak egymáshoz képest, illetve tágabb szociális közegükkel együtt értelmezhetők. A hálózatban ugyanis nincsenek a folyamatoknak eleve adott feltételei, ezek minden esetben az elemek közti kapcsolatokból alakulnak ki aktuálisan,⁶⁹ ezért ha a rendszer bármelyik eleme elmozdul, ennek közvetlen és

⁶⁶ A Chomsky–Humboldt-párhuzam klasszikus értelmezéséhez vö. Kelemen 2000: 149, 2006: 399–400; Németh T. 2006: 423; Kertész 2009–2010: 388; de másképp lásd Sándor 2011: 41.

⁶⁷ Más oldalról közelítve vö. még Sándor 2001a: 130–1.

⁶⁸ Adalékként lásd Sándor 2001a: 120–1, 131–2.

⁶⁹ Vö. Sándor 2001a: 132.

közvetett relációi az összes többi komponenst átfomálják bizonyos mértékben.⁷⁰ A modellben izolált nyelvi mechanizmusok helyett láncváltozásokat találunk.⁷¹

Korántsem lényegtelen, hogy ez a gondolatmenet illeszkedik a nyelv eredendő kialakulásának lehetséges forgatókönyvéhez is. Egyfelől az első hangalakok és jelentések nem ab ovo és külön-külön léteztek, hanem kizárólag egymással összefonódva, a kontextusból válhattak ki. Másrészt – szemben a Chomsky-féle nézetek (1975: 57, 69, 1980: 51, 230) következményeivel⁷² – a szavak már kezdetben sem a magányos egyén véletlenszerű produktumai, sokkal inkább a közösségi eseményektől meghatározott vokális cselekmények eredményei voltak. Ebből adódik a nyelv inherens csoportidentitás-jelző funkciója is: az egyes ember nyelvi megnyilatkozásai erőteljesebben vagy kevésbé észrevehetően, de bizonyos tekintetben mindig árulkodnak arról, hogy mely beszélőközösség(ek)nek a tagja, és melyeknek nem.⁷³

Nem véletlen, hogy az olyan evidenciákon túl, mint a dialektális jellegzetességeknek vagy a szlengformáknak a társas hovatarozásra való utalása, a szociolingvisztika empirikus vizsgálatai a nyelvi elemek fonetikájának-szemantikájának egészen árnyalt (a kötődés mértékére utaló) közösségi beágyazottságára is felhívták a figyelmet. A számtalan itt idézhető eset közül ezúttal csak egy-egy példát említve: Labov Martha's Vineyardon végzett kutatásaiból egyebek mellett az derült ki, hogy a helybeliek annál centralizáltabban ejtik az [aw] diftongus első tagját, minél inkább azonosulnak a szigettel (1965/1975: 261–9); Friendly és Glucksberg pedig a szavaknak csak egy bizonyos körre jellemző értelmű egyéni használatai és az adott csoportba való szocializálódás kvantitatív mutatói között találtak erős korrelációt (1970/2002).⁷⁴

Mindez ugyanakkor azzal jár, hogy fel kell adnunk azt a nyelvtudományban már hosszú ideje közkeletű vélekedést, amely a közösségi nyelv vonatkozásában nemcsak a hangtani és a szemantikai változásokat, de már magukat a hangalakokat és a jelentéseket is egymástól függetlenül szemléli, ezért a köztük az egyes szavak esetében meglévő kapcsolatot önkényesnek minősíti. Mivel a két tényező abszolút módon nem, csak relatívan kezelhető, viszonyuk természete is kizárólag így közelíthető meg. Ebben az értelemben pedig a szavak fonetikai formájának és szemantikájának az összetartozása sohasem véletlenszerű, hanem mindig kontextuálisan motivált.

Ezt a hálózatmodell képes tükrözni, hiszen itt a rendszerkapcsolatok sohasem önkényesen alakulnak, a társas közeg az, ami a strukturális relációkat megformálja. A relativitásból adódóan az egyes nyelvi jelenségek közötti kötelekeknek intenzitása van, vagyis a gyakrabban előforduló elemek markánsabb mintákként szolgálnak a velük hangalaki-jelentéstani rokonságot mutató formák változási mechanizmusainak szempontjából, de úgy, hogy ezeknek az analógiás folyama-

⁷⁰ Sándor 2001a: 129–31.

⁷¹ Sándor 1998: 64, 68–9, 2001a: 128.

⁷² Vö. Farkas–Kelemen 2002: 22–3.

⁷³ Ez utóbbihoz az ún. társas jelentés kapcsán vö. még Sándor–Kampis 2000: 131–2; Sándor 2001a: 130–3, 2001b: 89, 2001c: 19–21.

⁷⁴ Labov mérésének rövid összefoglalásait lásd még Wardhaugh 2002: 173–5; Cseresnyési 2004: 89–90.

toknak az erőssége egyúttal az adott elemek közti hasonlóság mértékétől is függ. Ily módon a közösségi nyelv vonatkozásában nem is a hang- és jelentésváltozások egységéről, hanem a fonotaktikai-szemantikai minták statisztikai összjátékáról kell szólnunk⁷⁵ – nyilvánvaló ugyanis, hogy a hasonlósági hatások az egyes hangok esetében nem, csak a hangkapcsolatok tekintetében értelmezhetők.

22. Ebből pedig az következik, hogy ami a nyelvi rendszer elemeinek geneziséét (etimológiáját) illeti, az itt vázolt társas nyelvhálózatmodell a 20. századi nyelvészet álláspontját fémjelző szótárak (vö. főként EtSz., TESz.) analitikus hangváltozásokra alapozó szófejtő elveihez nem igazán illeszkedik. Ehelyett inkább – nem az egyes adatok, hanem a szemléletmód vonatkozásában – a korábbi, a Sprachphilosophie szellemiségét mutató „Nagyszótár” (CzF.) szócsaládosítási elvének (lásd mindenekelőtt I.: 15–7) fonotaktikai-szemantikai analógiáit tükrözi vissza – az ottani, meglehetősen naiv kidolgozással szemben immár korszerű formában.⁷⁶

A pozitivista-összehasonlító iskola megjelenése óta a hang- és jelentésváltozások függetlenségére hivatkozva a nyelvtudományban axiómaként hirdetik a szavak hangalakjának és szemantikájának önkényes viszonyát.⁷⁷ Ezért az idegen származtatás preferálásával igyekeznek elkerülni a nyelvérzékre alapozó analógiás, illetve a szóforma és jelentése között motivált kapcsolatot felidéző magyarázatokat. Ezzel szemben Czuczor és Fogarasi 19. századi munkája (CzF.) még a hangalak és a jelentés szerves összetartozását feltételezve éppen a belső eredeztetést részesítette előnyben – a követő nyelvésznevezdek nem kis elégedetlenségére (vö. például Szarvas 1878).⁷⁸

A közösségi nyelv szerkezetének hálózatmodellje tehát valóban a Sprachphilosophie nyelvfelfogásával rokonítható wundti elképzelés modern, 21. századi változatának tekinthető. Konzekvensen megfelel a humboldti koncepciónak, következetesen szemben áll viszont a jelenlegi nyelvészetet leginkább meghatározó nyelvtudományi hagyománnyal.

Egyrészt a hálózat elemi szintű kapcsolatai révén – csakúgy, mint a Sprachphilosophie geneziselvű nyelvmegközelítésében – „a nyelvi változás folytonos, soha nem lesz a rendszernek egyetlen olyan eleme sem, amely nyugalomban lenne” (Sándor 2001a: 128). Így Saussure-nek a nyelvészeti elemzésekben egyébként is nehezen kezelhető szinkronia-diakronia párja (1916/1997: 103–95) helyett inkább a „panta rhei” jellegű mozgás és az ebből adódó folytonos filogenezis feltételezése a helytálló.⁷⁹

⁷⁵ Vö. még Sándor 1998: 72–3, 2001a: 130–3.

⁷⁶ A szemléleti párhuzam nyelvfilozófiai háttéréről lásd Békés 1997: 103–73, más oldalról közelítve Fehér 2008: 48–9.

⁷⁷ A tétel megfogalmazását összehasonlító nyelvtudományi részről lásd például Hunfalvy 1851: 110–2 (további adalékokhoz Lánicz 1982: 118–9; Békés 1997: 166–7), újgrammatikus oldalról vö. Gombocz 1902–1903/1997: 59, 1907b: 319, 1922/1997: 103, kiegészítésként 1898a: 97–8, 1911/1938: 24, legismertebb, strukturális nyelvészeti változatában pedig Saussure 1916/1997: 93–4, 149–51.

⁷⁸ Humboldt hasonló gondolataihoz vö. 1812/1985: 20–1, 1822/1985a: 49–50, 62, 65; a kérdésről részletesen Békés 1997: 103–73.

⁷⁹ A Sprachphilosophie-hoz vö. Humboldt 1812/1985: 21, 1836/1985: 74, 80–4, 86–7, 102, 109–10, 112–4; Herder kapcsán Kelemen 1990: 118–9, 123–5; a romantika nyelvészleletéről általában véve pedig

Másfelől mivel e dinamizmus következtében maga a rendszer – a Humboldt elközelítésnek megfelelően – állandóan működésben van (azaz mérő grammatika), nem számolhatunk invariáns formákkal, a kontextuális beágyazottság miatt pedig olyan elemekkel sem, amelyek a hálózathoz csupán járulékos vagy idegen motívumként tartoznának. Ebben a keretben tehát Saussure másik két dichotómiája, a *langue-parole* (1916/1997: 48–9), illetve a belső-külső vizsgálat (1916/1997: 50–2) kettőssége sem igen tartható.⁸⁰

Harmadrészt azért, hogy a hálózatkapcsolatoknak a kontextus függvényében formálódó mértékük van, egészen nyilvánvaló, hogy egy olyan összetett (soktényezős) modellhez jutunk, amelyben a rendszer stabilabb és gyengébb pontjai magukból a relációerőségekből, inherens módon jelölődnek ki. Nagyobb fokú elmozdulás a struktúra olyan összetevőjétől várható, amely laza, illetve kevés elemi kapcsolattal rendelkezik, ugyanakkor nagy hasonlóságot mutat egy a hálózatba markánsan beágyazott mintával.⁸¹

Míndez pedig egy fonotaktikai-szemantikai gyakorlati alapon szerveződő nyelvmodellt eredményez, amelynek konkrét változási folyamatai számítógépes szimulációkkal, a nyelvi adatok mutatóit hálózatrendszerbe rendezve szemléltethetők. A komplex statisztikai rendszerek működési mechanizmusai ugyanis rendre azt az S görbét követik, amely naiv formájában már a *Sprachphilosophie* stadiáliselméletében is feltűnt,⁸² modern változatában pedig – a nyelvi változások általános függvényeként – a szociolingvisztika igazolta.⁸³

SZAKIRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1991. Bárczi Géza és a magyar hangtörténet. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvstudomány történetének témaköréből. A magyar nyelvészek ötödik nemzetközi kongresszusának előadásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 49–56.
- E. Abaffy Erzsébet 2005. Hangtörténet. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 106–28, 301–51, 596–609, 710–18, 789–99.
- Bahtyin, Mihail M.–Volosinov, Valentin Ny. 1930/1986. Marxizmus és nyelvfilozófia (részletek). In: Könczöl Csaba (szerk.): *Mihail Mihajlovics Bahtyin: A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások*. Gondolat Kiadó, Budapest, 193–350.
- Balázs János 1970. A hazai magyar és finnugor nyelvészet története 1850-től 1920-ig. In: Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvstudomány történetéből (1850–1920)*. Tankönyvkiadó, Budapest, 13–36.
- Bárczi Géza 1953. *Bevezetés a nyelvstudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1956. Pais Dezső. In: Bárczi Géza–Benkő Loránd (szerk.): *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Írták tisztelői, barátai és tanítványai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–22.

Bahtyin–Volosinov 1930/1986. A szinkronia–diakronia kettős problematikájáról lásd többek között Benkő 1972/2003, 1988/2003, 1993/2003, Herman 2001, Péter 2006, Kálmán–Rebrus–Törkenczy 2011.

⁸⁰ Vö. Sándor 1998. A nyelvi rendszer dinamizmusához lásd Humboldt 1836/1985: 83–4, 87–8, a nyelv kialakulása kapcsán 1822/1985a: 46–7; az összes elem beágyazottságához pedig 1812/1985: 20–1, 1822/1985a: 33–4, 46, 1822/1985b: 125, 139–40.

⁸¹ Vö. Sándor 2001a: 129–32.

⁸² Vö. Békés 1997: 70.

⁸³ Erről Chambers–Trudgill 1998: 163–5; Chambers 2003: 222; továbbá Wardhaugh 2002: 186–8; Crystal 2003: 414.

- Bárczi Géza 1967a. A magyar nyelvtörténeti kutatások történetének vázlata. In: Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 581–92.
- Bárczi Géza 1967b. A magyar nyelvtörténet összefoglaló áttekintése. In: Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 487–578.
- Békés Vera 1985. *Tudományelméleti és nyelvfilozófiai elképzelések a magyar nyelvújítási mozgalomban 1818 és 1874 között*. (A filozófia időszerű kérdései 63.) Művelődési Minisztérium Marxizmus-leninizmus Oktatási Főosztálya, Budapest.
- Békés Vera 1997. *A hiányzó paradigma*. Latin Betűk, Debrecen.
- Benkő Loránd 1957. Gondolatok Melich János nyelvtudományi munkásságáról. Születésének nyolcvanötödik évfordulóján. *Magyar Nyelv* 57: 1–12.
- Benkő Loránd 1972/2003. Die Bedeutung der Synchronie für die sprachgeschichtliche Forschung. In: Hajdú Mihály–Kiss Jenő (szerk.): 2003. *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból I*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest, 104–15.
- Benkő Loránd 1977. Gombocz Zoltán szerepe a magyar történeti nyelvészetben. *Magyar Nyelv* 73: 402–9.
- Benkő Loránd 1988/2003. A nyelvi változások mibenléte és jellegzetességei. In: Hajdú Mihály–Kiss Jenő (szerk.): *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból I*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest, 147–64.
- Benkő Loránd 1991. A „budapesti iskola” a magyar nyelvtudomány történetében. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. A magyar nyelvészek ötödik nemzetközi kongresszusának előadásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 13–26.
- Benkő Loránd 1993. *Pais Dezső*. (A múlt magyar tudósai.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1993/2003. A szinkronia korlátai a történeti nyelvtudományban. In: Hajdú Mihály–Kiss Jenő (szerk.): *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból I*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest, 164–74.
- Benkő Loránd 2003. *Beszélnék a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bezeczy Gábor 2002. *Metafora, narráció, szociolingvisztika*. (Modern filológiai füzetek 58.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bynon, Theodora 1997. *Történeti nyelvészet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Chambers, Jack K. 2003. *Sociolinguistic theory. Linguistic variation and its social significance*. Blackwell, Oxford–Cambridge.
- Chambers, Jack K. – Trudgill, Peter 1998. *Dialectology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Chomsky, Noam 1965/1986. A mondattan elméletének aspektusai. In: Antal László (szerk.): *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény VI*. Első rész. Tankönyvkiadó, Budapest, 111–319.
- Chomsky, Noam 1968/2003. Nyelv és elme. In: Chomsky, Noam: *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Osiris Kiadó, Budapest, 133–263.
- Chomsky, Noam 1975. *Reflections on language*. Pantheon Books, New York.
- Chomsky, Noam 1980. *Rules and representation*. Columbia University Press, New York.
- Crystal, David 2003. *A nyelv enciklopédiája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára. I–VI*. Magyar Tudományos Akadémia, Pest.
- Cser András 1999. A magyar nyelvtudomány történetének vázlata. In: Robins, Robert Henry: *A nyelvészet rövid története*. Osiris Kiadó–Tinta Kiadó, Budapest, 266–84.
- Cser András 2006. A magyar nyelvtudomány történetének áttekintése a kezdetektől a 20. század elejéig. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 481–512.
- Cseresnyési László 1994. *Gengo sesshoku to saikō*. (PhD-értekezés.) Tokió.
- Cseresnyési László 2004. *Nyelvek és stratégiák, avagy a nyelv antropológiája*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 37.) Tinta Kiadó, Budapest.
- EtSz. = Gombocz Zoltán–Melich János 1914–1944. *Magyar etymológiai szótár. I–II*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

- Fabricius-Kovács Ferenc 1969. Nyelvtudomány, kommunikációelmélet, szociálpszichológia. In: Szecső Tamás–Szépe György (szerk.): *Nyelv és kommunikáció. II.* (A MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontjának Szakkönyvtára 4.) Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 41–77.
- Farkas Katalin–Kelemen János 2002. *Nyelvfilozófia.* Áron Kiadó, Budapest.
- Fehér Krisztina 2004. Paradigmák kölcsönhatása az újgrammatikus nyelvkoncepcióban. A magyar történeti személynévkutatás a 20. század elején. *Magyar Nyelvjárások* 42: 5–32.
- Fehér Krisztina 2008. Grammatika és hangsorminta. *Magyar Nyelvjárások* 46: 21–54.
- Fehér Krisztina 2011a. A családfamodell és következményei. *Magyar Nyelvjárások* 49: 105–28.
- Fehér Krisztina 2011b. Gombocz Zoltán mint európai nyelvész. *Magyar Nyelv* 107: 72–8.
- Fodor István 1969. A nyelvtudomány társadalmi szerepe és hasznossága. In: Király Péter (szerk.): *Nyelvtudomány a haladásért. Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.* (Nyelvtudományi Értekezések 65.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 180–207.
- Friendly, Michael L.–Glucksberg, Sam 1970/2002. A szubkulturális szókinccsek leírásáról. Többdimenziós megközelítés. In: Várnai Judit Szilvia–Kis Tamás (szerk.): *A szleng kutatás III éve.* (Szlengkutatás 4.) Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 219–36.
- Gombocz Zoltán 1898a. A jelenkori nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 27: 6–13, 53–61, 97–103, 193–201, 339–43, 433–8, 481–6.
- Gombocz Zoltán 1898b. A vogul nyelv idegen elemei I. Török jövevényszók a vogulban. *Nyelvtudományi Közlemények* 28: 148–84.
- Gombocz Zoltán 1899. Sirály. *Magyar Nyelvőr* 28: 68–9.
- Gombocz Zoltán 1902. Analógia-kísérletek. *Magyar Nyelvőr* 31: 160–2.
- Gombocz Zoltán 1902–1903/1997. Nyelvtörténet és lélektan. Wundt néplélektanának ismertetése. In: Kicsi Sándor András (szerk.): *Gombocz Zoltán: Jelentés és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–72.
- Gombocz Zoltán 1904. Szilasi Móricz: Adalékok a finn-ugor palatalis mássalhangzók történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 34: 458–65.
- Gombocz Zoltán 1905a. Hölgy. *Nyelvtudományi Közlemények* 35: 109–10.
- Gombocz Zoltán 1905b. Paasonen Henrik: Die finnisch-ugrischen s-laute. *Nyelvtudományi Közlemények* 35: 235–7.
- Gombocz Zoltán 1905c. Sirály. *Magyar Nyelv* 1: 421–2.
- Gombocz Zoltán 1906a. Adalékok a magyar nyelv szófejtő szótárához. *Nyelvtudományi Közlemények* 36: 470–81.
- Gombocz Zoltán 1906b. A tulipán. *Magyar Nyelv* 2: 263–6.
- Gombocz Zoltán 1906c. Kaczagány. *Magyar Nyelv* 2: 359–61.
- Gombocz Zoltán 1907a. Ernst A. Meyer, Englische lautdauer. Ernst A. Meyer, Zur vocaldauer im deutschen. *Nyelvtudomány* 1: 69–72.
- Gombocz Zoltán 1907b. Paul és Wundt a nyelv eredetéről. *Nyelvtudomány* 1: 318–20.
- Gombocz Zoltán 1907c. Régi török jövevényszavaink. *Magyar Nyelv* 3: 17–29, 62–72, 105–16, 153–65, 213–24, 250–63, 307–18, 357–70, 395–406.
- Gombocz Zoltán 1908a. Ácsorog. *Magyar Nyelv* 4: 80–1.
- Gombocz Zoltán 1908b. A magyar hangok időtartama. *Akadémiai Értesítő* 19: 496–9.
- Gombocz Zoltán 1908c. Magyar Tudományos Akadémia. *Magyar Nyelv* 4: 327–8.
- Gombocz Zoltán 1908d. Polgár. *Magyar Nyelv* 4: 364–5.
- G.[ombocz] Z.[oltán] 1908e. Sz. L. úrnak. *Magyar Nyelv* 4: 287–8.
- Gombocz Zoltán 1909a. A magyar a-hangok történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 39: 229–84.
- Gombocz Zoltán 1909b. P. J. Rousselot: Principes de phonétique expérimentale. *Nyelvtudomány* 2: 229–30.
- Gombocz Zoltán 1909c. Prinzipien der Sprachgeschichte. *Magyar Nyelv* 5: 328.
- Gombocz Zoltán 1909d. Simonyi Zsigmond, Die ungarische Sprache. *Magyar Nyelv* 5: 25–30.
- Gombocz Zoltán 1909e. Szinnyei József Magyar Nyelvhasználtása. *Magyar Nyelv* 5: 414–7.
- Gombocz Zoltán 1910a. Csiribiri. *Magyar Nyelv* 6: 29–30.
- Gombocz Zoltán 1910b. Hülye. *Magyar Nyelv* 6: 267–8.
- Gombocz Zoltán 1910c. Szuszma. *Magyar Nyelv* 6: 421–2.
- Gombocz Zoltán 1911a. Állathivogatók és állatnevek. *Magyar Nyelv* 7: 353–7.

- Gombocz Zoltán 1911b. Zlinszky Aladár, A szóképekről. *Magyar Nyelv* 7: 324–5.
- Gombocz Zoltán 1911/1938. Képzettársulás és jelentésváltozás. Adalék a nyelv lélektanához. In: Zsirai Miklós (összeáll.): *Gombocz Zoltán összegyűjtött művei. Első kötet*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 23–33.
- Gombocz Zoltán 1912a. A magyar magánhangzók történetéből. *Magyar Nyelv* 8: 97–106.
- Gombocz Zoltán 1912b. Bibasz. *Magyar Nyelv* 8: 120–1.
- Gombocz Zoltán 1912c. Bog és családja. *Magyar Nyelv* 8: 119–20.
- Gombocz Zoltán 1913a. Hangutánzás és nyelvtörténet. Felolvastatt a M. Nyelvtudományi Társaság 1913 október 21-én tartott ülésén. *Magyar Nyelv* 9: 385–91.
- Gombocz Zoltán 1913b. H. K. úrnak, Sopron. *Magyar Nyelv* 9: 143.
- Gombocz Zoltán 1914. Török jövevényszavaink hangtanához. *Magyar Nyelv* 10: 27–8.
- Gombocz Zoltán 1915. A nyelvtudomány alapelvei. *Magyar Nyelv* 11: 100–8.
- Gombocz Zoltán 1916a. Nyújtott szóalakok. *Magyar Nyelv* 12: 385–7.
- Gombocz Zoltán 1916b. Simonyi Zsigmond: Jelentéstani szempontok. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 40: 324–6.
- Gombocz Zoltán 1917a. Adalékok a török nyelvtanhoz. Megjegyzések Németh Gyula nyelvtanára. *Nyelvtudományi Közlemények* 44: 407–27.
- Gombocz Zoltán 1917b. Nyújtott szóalakok. *Magyar Nyelv* 13: 238.
- Gombocz Zoltán 1917–1920. Egy ismeretlen képző. *Nyelvtudományi Közlemények* 45: 1–20.
- Gombocz Zoltán 1919. †Simonyi Zsigmond (1853–1919). *Magyar Nyelv* 15: 155–6.
- Gombocz Zoltán 1920a. A magyar mélyhangú *i* kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 16: 2–9, 112–5.
- Gombocz Zoltán 1920b. †Wundt Vilmos (1832–1920). *Magyar Nyelv* 16: 153–5.
- Gombocz Zoltán 1921/1938a. Nyelvtörténet, lélektan, társadalmi lélektan. In: Zsirai Miklós (összeáll.): *Gombocz Zoltán összegyűjtött művei. Első kötet*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 53–63.
- Gombocz Zoltán 1921/1938b. Változás és törvény a nyelvtudományban. In: Zsirai Miklós (összeáll.): *Gombocz Zoltán összegyűjtött művei. Első kötet*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 64–73.
- Gombocz Zoltán 1922. Az analitikus mondatmeghatározás történetéhez. *Magyar Nyelv* 18: 119–20.
- Gombocz Zoltán 1922/1997. Nyelvtörténeti módszertan. In: Kicsi Sándor András (szerk.): *Gombocz Zoltán: Jelentés- és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 73–128.
- Gombocz Zoltán 1924a. Az Oslu nemzetségnév eredete. *Magyar Nyelv* 20: 23–4.
- Gombocz Zoltán 1924b. Ferdinand de Saussure. *Magyar Nyelv* 20: 141–3.
- Gombocz Zoltán 1924c. Szeder Fábian úrnak, Tab. *Magyar Nyelv* 20: 104.
- Gombocz Zoltán 1925. Szily Kálmán mint nyelvész. *Magyar Nyelv* 21: 77–84.
- Gombocz Zoltán 1925/1938. A magyar illabiális *á* történetéhez. Felolvastatt a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1925. márc. 9-i ülésén. In: Zsirai Miklós (összeáll.): *Gombocz Zoltán összegyűjtött művei. Első kötet*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 96–103.
- Gombocz Zoltán 1925/1950. *Magyar történeti nyelvtan. III. rész. Alaktan*. Budapest.
- Gombocz Zoltán 1925–1926/1940. Magyar történeti nyelvtan. II. rész. Hangtan II. Hangtörténet. In: Laziczius Gyula–Pais Dezső (sajtó alá rend.): *Gombocz Zoltán összegyűjtött művei. 2. kötet. Magyar történeti nyelvtan. 1. füzet. Hangtan*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 63–99.
- Gombocz Zoltán 1926a. B. Zs. írja. *Magyar Nyelv* 22: 74.
- Gombocz Zoltán 1926b. Örs és Örkény. *Magyar Nyelv* 22: 6–12.
- Gombocz Zoltán 1926/1997. Jelentés- és nyelvtörténet. In: Kicsi Sándor András (szerk.): *Gombocz Zoltán: Jelentés- és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 129–94.
- Gombocz Zoltán 1927a. A tővegi magánhangzók kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 23: 119–27.
- Gombocz Zoltán 1927b. Leíró nyelvtan, történeti nyelvtan. Az 1927. január 25-i közgyűlésen elmondott elnöki beszéd. *Magyar Nyelv* 23: 1–6.
- Gombocz Zoltán 1927/1938. Magyar nyelvészet. In: Zsirai Miklós (összeáll.): *Gombocz Zoltán összegyűjtött művei. Első kötet*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 110–2.
- Gombocz Zoltán 1928. Bársony. *Magyar Nyelv* 24: 344.

- Gombocz Zoltán 1929a. Fonétikai kérdések. *Magyar Nyelv* 25: 331–7.
- Gombocz Zoltán 1929b. Mi a mondat? Az 1929. január 22-iki közgyűlésen elmondott elnöki beszéd. *Magyar Nyelv* 25: 1–7.
- Gombocz Zoltán 1929c. *Történeti magyar nyelvtan. V. rész. Mondattan.* Budapesti Bölcsészettan-hallgatók „Árpád” Bajtársi Egyesülete, Budapest.
- Gombocz Zoltán 1929–1935/1949. *Történeti magyar nyelvtan. V. rész. Syntaxis.* A Pázmány Péter Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Gombocz Zoltán 1931. Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv* 27: 1–11.
- Gombocz Zoltán 1931/1938. Nyelvtudomány és nyelvtanítás. In: Zsirai Miklós (összeáll.): *Gombocz Zoltán összegyűjtött művei. Első kötet.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 141–5.
- Gombocz Zoltán 1934. Funkcionális nyelvszemlélet. *Magyar Nyelv* 30: 1–7.
- Gombocz Zoltán – Melich János 1906. *Magyar szófejtések. Mutatvány a készülő Magyar etymologiai szótárból.* (Különnyomat.) Hornyánszky Viktor Császári és Királyi Udvari Könyvnyomdája, Budapest.
- Gombocz Zoltán – Melich János 1912. Mutatvány a készülő Magyar Etymologiai Szótárból. *Magyar Nyelv* 8: 241–8, 292–300.
- Haader Lea 2006. A középmagyar kor. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 365–84.
- Herman József 2001. A történeti nyelvészetől a nyelvi változások elmélete felé: problémavázlatok. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére tanítványai és barátai.* Osiris Kiadó, Budapest, 389–407.
- Horger Antal 1914. *A nyelvtudomány alapelvei. Bevezetés a nyelvtudományba.* Kókai Lajos Kiadása, Budapest.
- Horváth László 2006. Az ősmagyar kor. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 315–34.
- Humboldt, Wilhelm von 1812/1985. A baszk nyelvvel és nemzettel foglalkozó írás bejelentése nézőpontjának és tartalmának ismertetésével. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Wilhelm von Humboldt: Válogatott írásai.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 7–27.
- Humboldt, Wilhelm von 1822/1985a. A nyelvek összehasonlító tanulmányozása a nyelvi fejlődés különböző korszakaival összefüggésben. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Wilhelm von Humboldt: Válogatott írásai.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 29–67.
- Humboldt, Wilhelm von 1822/1985b. A történetíró feladatáról. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Wilhelm von Humboldt: Válogatott írásai.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 117–50.
- Humboldt, Wilhelm von 1836/1985. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Wilhelm von Humboldt: Válogatott írásai.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 69–115.
- Hunfalvy Pál 1851. A nyelv hasonlítás elveiről és elemeiről. *Akadémiai Értesítő* 11: 78–112.
- Jancsó Elemér 1937. *Nyelv és társadalom. A nyelvészociológia feladatai és lehetőségei a magyar nyelvtudományban.* (Erdélyi Tudományos Füzetek 92.) Minerva, Kolozsvár.
- Kálmán László 2005a. Analógia és nyelvtan. (Előadás.) MTA Nyelvtudományi Intézet. <http://www.nytdud.hu/program/absz/kalman050607.html>. (Letöltés ideje: 2013. február 16.)
- Kálmán László – Rebrus Péter – Törkenczy Miklós 2011. Lehet-e az analógiás nyelvelmélet szinkron? In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Szinkronikus nyelvleírás és diakrónia. A semleges magánhangzók viselkedése tövekben és toldalékokban.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 31–43.
- Kelemen János 1990. *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kelemen János 2000. *A nyelvfilozófia rövid története Platóntól Humboldtig.* Aron Kiadó, Budapest.
- Kelemen János 2006. A nyelv fogalma Saussure előtt és után. *Magyar Nyelv* 102: 391–400.
- Kertész András 2009–2010. Miért érdemes a nyelvésznek reggelente felkelni az ágyból? Avagy: Chomsky „forradalmi” és a generatív nyelvészet historiográfiája. *Magyar Nyelv* 105: 385–401, 106: 24–34.
- Kicsi Sándor András 1997. Utószó. In: Kicsi Sándor András (szerk.): *Gombocz Zoltán: Jelentés a nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 221–38.

- Kicsi Sándor András 2006. *Gombocz Zoltán 1877–1935. Életrajz és pályakép*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest.
- Kiss Jenő 2005. Bevezetés. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 13–68.
- É. Kiss Katalin 1998. A generatív nyelvészet mint kognitív tudomány. In: Pléh Csaba–Györi Miklós (szerk.): *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó, Budapest, 23–39.
- Kiss Lajos 1970. Etimológiai vizsgálatok Magyarországon a múlt század közepétől 1920-ig. In: Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Tankönyvkiadó, Budapest, 47–59.
- Kiss Lajos 1973. *Melich János emlékezete születésének századik évfordulója alkalmából*. (Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 134.) Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Kiss Lajos 1995. *Melich János*. (A múlt nagy tudósai.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Koerner, K[onrad]. E. F. 2008. Hermann Paul and general linguistic theory. *Language Sciences* 30: 102–32.
- Korompay Klára 2006. Az ómagyar kor. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 335–64.
- Kövendi Dénes–Kontra György 1991. Karácsony Sándor nyelvészeti-pedagógiai munkássága. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. A magyar nyelvészek ötödik nemzetközi kongresszusának előadásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 424–30.
- Labov, William 1965/1975. A nyelvi változás mechanizmusáról. In: Papp Mária–Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Gondolat Kiadó, Budapest, 255–85.
- Láncz Irén 1982. *Szarvas Gábor*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- Leskien, August 1876. *Declination im Slawisch-Litauischen und Germanischen*. Hirzel, Lipcse.
- Máté Jakab 1997. *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*. (Elméletek, irányzatok és módszerek 1.) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Melich János 1904a. Laikusok évada. A Nyelvtörténeti Szótár bírálatáról. *Magyar Nyelvőr* 33: 121–33.
- Melich János 1904b. »Ritus explorandae veritatis«. *Magyar Nyelvőr* 33: 305–27.
- Melich János 1905. *Szláv jövevényszavaink. I. kötet. 2. rész. A magyar nyelv keresztény terminológiája*. Franklin-Társulat, Budapest.
- Melich János 1907. Az Árpád-kori becéző keresztnévek egy csoportjáról. *Magyar Nyelv* 3: 165–76.
- Melich János 1914a. *A magyar tárgyias igeragozás. Alaktani fejtegetés*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 14.) Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Melich János 1914b. Keresztnéveinkről. *Magyar Nyelv* 10: 97–107, 149–56, 193–9, 249–55.
- Melich János 1940. *Latin jövevényszavaink végződésének alakulásáról*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 52.) Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Németh Gyula 1972a. *Gombocz Zoltán*. (A múlt nagy tudósai.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Németh, J. [= Gyula] 1972b. J. Melich und das Etymologische Wörterbuch der Ungarischen Sprache. *Acta Linguistica* 22: 18–22.
- Németh T. Enikő 2006. Saussure és Chomsky: az „azonos” nézetek különbözősége. *Magyar Nyelv* 102: 420–30.
- NySz. = Simonyi Zsigmond–Szarvas Gábor (szerk.) 1890–1893. *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvmélekektől a nyelvújításig. I–III*. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest.
- OkI Sz. = Szamota István–Zolnai Gyula 1902–1906. *Magyar Oklevél-Szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest.
- Ondruš, Šimon 1991. Melich János etimológiái – mai szemmel. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. A magyar nyelvészek ötödik nemzetközi kongresszusának előadásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 602–12.
- Osthoff, Hermann–Brugmann, Karl 1878/1968. Az újgrammatikus iskola legfontosabb módszertani elvei. Előszó. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*. Tankönyvkiadó, Budapest, 11–20.
- Pais Dezső 1916. Néhány -ej végű szláv személynév a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények* 44: 326–32.

- Pais Dezső 1921–1922. Régi személyneveink jelentéstana. *Magyar Nyelv* 17: 158–63, 18: 26–34, 93–100.
- Paul, Hermann 1920/1968a. A nyelv egyetlen tudományos szemlélete a történeti. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*. Tankönyvkiadó, Budapest, 27–8.
- Paul, Hermann 1920/1968b. A nyelvfejlődés lényegéről általában. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*. Tankönyvkiadó, Budapest, 28–38.
- Paul, Hermann 1920/1968c. A szójelentés változása. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*. Tankönyvkiadó, Budapest, 38–47.
- Péter Mihály 2006. Szinkronia és diakronia a prágai iskola felfogásában. *Magyar Nyelv* 102: 400–7.
- Pléh Csaba 1992. *Pszichológiatörténet. A modern pszichológia kialakulása*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Robins, Robert Henry 1999. *A nyelvészet rövid története*. Osiris Kiadó–Tinta Kiadó, Budapest.
- Róna-Tas András 1978. *A nyelvrokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Sándor Klára 1998. Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. JGYTF Kiadó, Szeged, 57–84.
- Sándor Klára 1999a. A hiányzó paradigma. *Magyar Tudomány* 106: 1387–92.
- Sándor Klára 1999b. A megtalált paradigma – avagy mire jó a tudománytörténet. *Magyar Filozófiai Szemle* 43: 595–606.
- Sándor Klára 2001a. A nyelv „gyenge pontjai”. In: Károly László–Kincses Nagy Éva (szerk.): *Néptörténet – nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. SZTE Altajisztika Tanszék, Szeged, 119–35.
- Sándor Klára 2001b. Mobiltársadalom és nyelvhasználat: valami új vagy újra a régi? In: Nyíri Krisztof (szerk.): *Mobil információs társadalom. Tanulmányok*. MTA Filozófiai Kutatóintézete, Budapest, 83–93.
- Sándor Klára 2001c. Szociolingvisztikai alapismeretek. In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*. JGYTF Kiadó, Szeged, 7–48.
- Sándor Klára 2011. *Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Sándor Klára–Kampis György 2000. Nyelv és evolúció. *Replika* 40: 125–43.
- Saussure, Ferdinand de 1916/1997. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Simon Zsolt 2004. Új kézikönyv a világ nyelveiről. Fodor István: A világ nyelvei és nyelvcsaládjai. *BUKSZ* 2004/1: 30–40.
- Simonyi Zsigmond 1881. *Az analogia hatásairól főleg a szóképzésben*. (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből 9. sz.) A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1890. *Kombináció szóalkotás*. (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből 15. sz.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1903–1904. Elvonas. Képzők és látszólagos képzők elhagyása. *Magyar Nyelvőr* 32: 467–82, 529–51, 33: 134–44.
- Simonyi Zsigmond 1904. *Elvonas. Elemző szóalkotás*. (Javított lenyomat a Magyar Nyelvörből.) (Nyelvészeti Füzetek 11. sz.) Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Szarvas Gábor 1878. A Magyar Nyelv Szótára. Készítették Czuczor G. és Fogarasi J. *Magyar Nyelvőr* 7: 13–21, 65–74, 107–13, 153–9, 197–209, 248–56, 301–8, 360–5, 392–400, 444–55, 495–501, 547–57.
- Szépe György 2000. The Budapest School of Linguistics. *Eurasian Studies Yearbook* 72: 5–27.
- Szilágyi N. Sándor 1999. A szent mókus, avagy a módszer buktatói. In: Pozsgai Péter (szerk.): *Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére*. Táton, Budapest, 345–65.
- Tamás Lajos 1956. Általános nyelvészet és a magyar nyelvtudomány. In: Kniezsa István (szerk.): *Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. A III. Országos Magyar Nyelvészeti Kongresszus előadásai. Budapest, 1954. november 11–13*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 9–47, 93–9.
- Telegdi Zsigmond 1968a. Hermann Paul. Bevezetés. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*. Tankönyvkiadó, Budapest, 21–6.

- Telegdi Zsigmond 1968b. H. Osthoff és K. Brugmann. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*. Tankönyvkiadó, Budapest, 5–10.
- Temesi Mihály 1980. *A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tompa József 1970. Simonyi Zsigmond és a magyar nyelvtanítás. In: Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Tankönyvkiadó, Budapest, 147–55.
- Tompa József 1974. A Magyar Nyelvőr első száz éve és nyelvművelésünk ügye. *Magyar Nyelv* 70: 129–44.
- Tompa József 1975. *Simonyi Zsigmond*. (A múlt nagy tudósai.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tompa József 1977. Gombocz Zoltán a tanítvány szemével. *Magyar Nyelv* 73: 409–14.
- H. Tóth Imre 1996. *A nyelvtudomány története a XX. század elejéig. Csomópontok és átvezető szálak*. Savaria University Press Alapítvány, Szombathely.
- Wardhaugh, Ronald 2002. *Szociolingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Wundt, Wilhelm 1900. *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mithus und Sitte. Erster Band. Die Sprache. Zweiter Theil*. Engelmann, Lipcse.

Fehér Krisztina

egyetemi tanársegéd
DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék

SUMMARY

Fehér, Krisztina

Early 20th-century Neogrammarians and language change

In the present paper, I have attempted to provide a comprehensive analysis of the two-faced character of Neogrammarian ideas, i.e., one based on the axioms, to achieve more than just further elaboration on historiographic details. The inherent theoretical and methodological dualism of the historical linguistic school is discussed in a complex way, with proper respect to the underlying causes, in order to find new perspectives for a more powerful model of linguistic change.

I will put forward the idea of a network model which does not ignore the workings of analogy in the description of language change, but rather presumes that analogy is the underlying force of all processes involved. By this system it is already possible to interpret the background of linguistic mechanisms, and also they correspond to an S-curve, i.e., the general logistic function of language change.

Keywords: Neogrammarians, language change, sound law, analogy, etymology

**A dél-dunántúli német betelepülések néprajzi és nyelvi nyomai
a földrajzi nevekben**

1. rész

I. Bevezetés

1. A földrajzi nevek iránti érdeklődés nemcsak a nagyközönség körében, hanem mint kutatási téma is régi keletű a magyar nyelvtudományban, és más szakterületekhez (főleg a történeti és a néprajzi vizsgálódásokhoz) való kapcsolódása mindig szoros volt. A helynevek gyűjtésének fontosságát, a különböző tárgyú tudományos kutatásokban való felhasználásának lehetőségét már a 19. század derekán fölismerték. A Pesty Frigyes nevéhez fűződő helynévgyűjtés után – elsősorban a történeteszek – a földrajzi nevek, különösképpen a településnevek vallomását alkalmazni kezdték kutatásaikban. Ezt követően a 20. század első felében a helynévkutatás egyre inkább teret nyert a magyar nyelvtudományban. Néhány névtanos szakember érdeméből – a 19. második felétől a 20. század közepéig – a magyar nyelvterület különböző részein a földrajzi nevek gyűjtésében, vizsgálatában is igen figyelemre méltó eredmények születtek (l. részletesebben Hoffmann 2003: 14–9).

A földrajzi nevek gyűjtése és kiadása nagyobb közigazgatási területekre (pl. megyékre, járássokra) kiterjesztve az 1960-as évek elején kezdődött el. Az 1964-ben megjelent *Zala megye földrajzi nevei* című névgyűjtemény szinte mozgalmat indított el, ugyanis ezt a kiadványt megyei és járási helynévkötetek egész sora követte (l. részletesebben Hoffmann 2003: 60–2, 69–73). Néhány évtized elteltével – Európát tekintve is – ebben igen kimagasló eredményt ért el a magyar névtudomány. Ha a magyar nyelvterületen összegyűjtött földrajzi neveket és a már megjelent névköteteket vesszük számba, elégedettek lehetünk, mert tudományos értéket és fontos szellemi kincset jelentő helynévanyagot sikerült megmenteni a kutatások számára. Mindez a földrajzinév-munkálatokban részt vevő szervezőknek, gyűjtőknek, az egyes kötetek szerkesztőinek és közlévivőinek elvülhetetlen érdeméből, lelkes és hozzáértő munkájából valósulhatott meg, továbbá fontos szerepe volt mindazoknak, akik a különböző megyei, járási helynévkiadványok megjelentetéséhez szükséges anyagi alapokat előteremtették. Az egyes közreműködők neve természetesen szerepel a megjelent földrajzinév-kötetekben. Kítűnő áttekintő munkájában többüket Hoffmann István is megemlíti (vö. 60–82).

2. Amennyire örvendetes, hogy az 1960-as évek közepétől Magyarországon helynévkötetek egész sora látott napvilágot, annyira sajnálatos, hogy ezeknek a kiadványoknak a tudományos célú felhasználására – különösen az idegen (pl. a német, szlovák) nyelvű földrajzinév-anyag esetében – szinte napjainkig alig fordított figyelmet a néprajzi kutatás. Ugyanakkor már több mint száz évvel ezelőtt – elsősorban magyar nyelvű névanyag alapján – olyan kutatási eredmények születtek, amelyek a későbbiekben követendő mintául szolgálhattak, és amelyekre Balassa Iván a következőképpen utalt: „a magyar néprajztudomány kialakulásának kezdeti korszakától kezdve a legnagyobb kutatók munkásságukban a földrajzi neveket gyakran hasznosították” (1978: 175). Ugyanebben az írásában a helynevekhez fűződő népi közlések, magyarázatok feltárásának és felhasználásának jelentőségére is felhívta a figyelmet: „Ma a tudományos közvélemény a földrajzinév-kutatást, eredményeinek hasznosítását elsősorban a nyelvtudományhoz kapcsolja. Valóban, az utóbbi évtizedekben ez a tudományág tett a legtöbbet az alapanyag összegyűjtése területén, résztanulmányokban értékelte a földrajzi nevek hangtörténeti, jelentéstani és egyéb vonatkozásait. Ezzel a munkával nagymértékben elősegítette azt, hogy más tudományok, így a történettudomány különböző ágai, köztük a néprajz is, az eredményeket a maga sajátos szempontjai szerint fel tudja használni. Meg kell azonban mondanom, hogy a tudományok többsége, így a néprajz sem élt eddig eléggé azzal a lehetőséggel, melyet

a sokréttű földrajzinév-anyag gazdag forrása nyújt. Különösen nagyobb áttekintésekben ritkábban használták fel kellőképpen az egyre növekvő gyűjtéseknek és azokat lassabban követő feldolgozásoknak jelentős eredményeit” (1978: 175). Ehhez még azt is hozzá kell fűzni, hogy dolgozatában Balassa Iván nemcsak a földrajzinév-kiadványokban rejlő értékek kiaknázásának fontosságát hangsúlyozta meggyőző erővel, hanem egyszersmind kitűnő példát is mutatott az addig napvilágot látott helynévkiadványok néprajzi szempontú felhasználására. Dolgozatában néhány olyan kutatót is megemlít, akik a földrajzi nevek vállaltóra fogásával gazdagították a néprajztudományt (1978). A BMFN I–II. kötetének megjelenése után a *Helynévi adattáraink szerepe a tudományos kutatásban* címmel Pécssett rendezett tudományos ülésen – más szakterületek kiváló képviselői mellett – a jeles néprajztudós, Andrásfalvy Bertalan is előadást tartott. Hogy milyen eredményesen lehet fölhasználni a baranyai névköteteket, arról tanúskodik a „*Baranya megye földrajzi nevei*” és a *néprajz* című dolgozata, amelyben a *szállás, szálláskert, ól, akol, élés, gyóta, kert, pajta, rekeszt, kapu, cser* és *avas* köznévvvel keletkezett földrajzi neveket vizsgálta, meggyőzően igazolva, hogy ennek a névgyűjteménynek a néprajzi kutatásokban is jelentős forrásértéke lehet (1989: 34–8).

A nyelvészek közül Király Lajos egy-egy néprajzi és névtani-nyelvjárási témájú munkában értékes eredményekre jutva hasznosította a *Somogy megye földrajzi nevei* című kötetet (2002; 2003). Nyelvemlékeink (így pl. a *Tihanyi alapítólevél*) vizsgálatának igen régi hagyományai vannak. A TA.-hoz kapcsolódó elemzések az utóbbi időben több kutató érdeméből is nagy lendülettel, igen eredményesen folytatódtak (l. részletesebben Juhász 1992, 2008). A szerzők természetesen kutatási céljuk megvalósítására, a vizsgálódás során fölmerült problematikus kérdések megoldására törekedve a megfelelő forrásokat igyekeznek megtalálni. A *Tihanyi alapítólevél* adatainak elemzéséhez egyes kutatók például az érintett megyék földrajzinév-köteteinek névanyagát is felhasználták (vö. erre Hoffmann 2007; Szentgyörgyi 2007; 2008).

A köznevekből alakult helynevek eredetének, kialakulásának vizsgálatában fontos szerepet kaphat az adott lexéma szóföldrajzának, területi elterjedésének a feltárása. Ennek elvégzésében sokat segíthetnek a megyei és a járási helynévkiadványok. Pesti János *A ság, ség, seg (~ segg) és a séd a Dél-Dunántúl földrajzi neveiben* című tanulmányának megírásához (1987) kedvező körülményt jelentett az a tény, hogy a szóban forgó területről megfelelő névgyűjtemények álltak rendelkezésre. A Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyei névkiadványok, valamint Veszprém Tapolcai járásának helyneveit áttekintve sorra vette a *ság, ség* és a *séd* köznév adatait, és ezeknek az előfordulását szóföldrajzi térképlapokon is szemlélte (1987: 33–41). Végül a névadatok alapján például a következőket állapította meg: „Nem lehet véletlen egybeesés, hogy a *séd (sid)* vízrajzi köznévünk a Dél-Dunántúlon (Zala megyét kivéve?) azon területeken maradt fenn, ahol a *ság, -ség (segg)* ma is kimutatható” (1987: 51). Így a sok részletre kiterjedő elemzéseivel kutatási anyaga alapján meggyőző szótörténeti következtetéseket tudott levonni.

Öröndetesnek tartom, hogy a Balatonszárszón rendezett VI. magyar névtudományi konferencián több olyan előadás elhangzott, amelynek témája a megyei földrajzinév-kötetek anyagának felhasználására épült. Ilyen volt Gerstner Károly *Helynevek magyar–német nyelvi és kulturális környezetben* (2008: 130–6), Póczos Rita *A párhuzamos helynévadás* (2008: 223–30) és Zsigmond Győző *Helynevek és gombák* címmel tartott előadása (305–13), és amint azt Kenyhercz Róbert *Helynévkutatás és hangtörténet, avagy a helynevek forrásértéke* című előadása tanúsítja, a nyelvtörténeti, elvi-elméleti szempontú vizsgálódásokat a fiatalabb kutatók is eredményesen folytatják.

A földrajzi nevek iránt igen régóta érdeklődő, a különböző névkiadványokat jól ismerő és azokat eredményesen felhasználó kiváló régész, Torma István Laponyag (*Tiszántúli halmok sajátos elnevezése*) című előadásával ezen a konferencián is részt vett (2008: 272–7), tovább erősítve a két szakterület közötti tudományos kapcsolódásokat. Kutatásaival már évtizedek óta nagyban hozzájárult a régészet és a földrajzinév-gyűjtés és -kiadás kölcsönösen hasznos tudományos szempontjainak figyelembevételéhez, amint erről több írása is tanúskodik. Torma István *A földrajzi nevek és a régészet* című írásában (1981) – a helynévgyűjtésben, a nevek közzétételében és feldolgozásában a névtanos szakemberek számára fontos szempontokat megfogalmazva – részletesen foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy a régészek hogyan tudják munkájukban a már megjelent helynévanyagot hasznosítani. Hazánk régészeti topográfiájának összeállításával kapcsolatban említette meg, hogy a „topográfiai kutatások forrásai között a földrajzi nevek is fontos helyen szerepelnek” (1981: 207). Hogy milyen típusú helynevekre kell különös figyelmet fordítani – már a névgyűjtés során – Torma

István a következőképpen foglalta össze: „A régészeti földrajzi nevek keletkezését, viszonylagos gyakoriságát és a nevek fajtáit meghatározó tényezők közül első helyen kell megemlíteni magukat a régészeti objektumokat és leleteket. A névadásban csak a paraszti lakosság számára is szembetűnő épületmaradványok: vár- és templomromok; a nagyobb földmunkák nyomát mutató építmények: földvárak, sáncok, gátak, halmok, töltések játszottak szerepet. A török korban elpusztult falvak helyét szinte kivétel nélkül megőrizte a népi emlékezet, a felszínen csak apróra törött cserepekkel, állatsontokkal jelzett Árpád-kori és még korábbi települések maradványai viszont csak legtrikább esetben keltették fel az érdeklődést. Annál inkább maradandó hatású élményt jelentett a sírok előkerülése. A tárgyi leletek közül elsősorban a kincsek és a pénzleletek izgatták a fantáziát. Egyéb leletek emléke csak a legtrikábbban került be a névadásba” (1981: 207–8). Mindkét tudományág művelőinek megszívlelendő, nagyon hasznos Torma István következő fejtegetése is: „A földrajzi nevek összevetése a régészeti leletekkel és a hozzájuk fűződő népmondákkal rávilágít a névadás okára. A nevek és a régészeti objektumok közötti kapcsolat tisztázása lehetővé teszi az egyes földrajzi nevek régészeti forrásértékének pontosabb meghatározását. [...] Mindezekbe a vizsgálódásokba be kell vonni a nemzetiségi eredetű földrajzi neveket, amelyek között eddigi gyűjtéseim tanúsága szerint szintén szép számmal megtalálhatók a régészeti kutatásban hasznosítható nevek” (1981: 209). Amikor a baranyai, somogyi és tolnai helynévkivadványokból a német nyelvű névadatokat gyűjtöttem, ugyanarra a tapasztalatra jutottam, amit a szerzőtől itt idéztem. Ezért gondoltam úgy, hogy azokat a földrajzi neveket, amelyekhez elpusztult településre, templomra vonatkozó népi közlések, emlékezések is kapcsolódnak, feltétlenül föl kell vennem ennek a munkámnak az anyagába. Ennek megfelelően az egyes névköteteből összegyűjtött adatokat *A török hódoltság emléke* és a *Népszokások, néphagyományok* című fejezetekben mutatom be. A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványaival foglalkozó egyik könyvemben – ugyanilyen okokból, csak más formában – *A hódoltság idején elpusztult települések emléke* című külön fejezetben foglaltam össze azokat a bel- és külterületi neveket, amelyek a néphagyományban egykor volt helységekre utalnak, és amelyek a régészek érdeklődésére is számot tarthatnak (Szabó 2008: 69–77).

Remélhetőleg a földrajzi nevek vizsgálatának a jövőben nemcsak nyelvészeti tárgyú, hanem más tudományzakokat érintő kutatásokban is folytatása lesz. Akkor talán jóval több példa lesz arra, hogy a helynévkötetekben közzétett idegen (pl. német, szlovák) nyelvű névanyagot nyelvészeti és néprajzi szempontból egyaránt vallatóra fogják, sajnos eddig erre – tudtommal legalábbis – elég kevés figyelmet fordított a kutatás. Ennek megváltoztatásához, egy kedvező fordulat bekövetkezéséhez ezzel az írással talán valamelyest hozzá tudok járulni.

3. Az általam vizsgálatra kiválasztott megyei névgyűjtemények egymást követően jelentek meg, mégpedig SMFN 1974-ben, TMFN 1981-ben és a BMFN I–II. 1982-ben. Mivel az 1960-as évek végén közzétévként bekapcsolódhattam a Somogy és Tolna megyében végzett földrajzinév-munkálatokba, és így lehetőségem adódott arra, hogy személyes tapasztalatokat szerezzek a tervezett névgyűjtemények megbeszélésein, amelyeken a gyűjtésről és a helynevek közzétételéről jó néhány részletkérdést is meg kellett vitatni. A zalai, somogyi és tolnai kötetekhez kapcsolódó tapasztalatok alapján – bizonyos módosításokkal, újításokkal – értek el figyelemre méltó eredményeket a BMFN I–II. kötetének munkatársai. A *Baranya megye földrajzi nevei* című kötet – például az egyes települések népességtörténetéhez készített áttekintéssel, a nevekhez tartozó, még több forrásból származó adatokkal – tovább bővítette a földrajzinév-anyag felhasználásának a lehetőségeit. Erről egy nemrég megjelent dolgozatomban a következőket fogalmaztam meg: „A Baranya megyei névkötetéről – elismeréssel szólva a bennük rejlő értékekről – az 1980-as években írtam ismertetést. Most, hogy a földrajzi nevekben megőrzött, hozzájuk kapcsolódó különféle történeti mondákat egy készülőben lévő feldolgozáshoz igen sok névgyűjteményben alaposan, részletekre kiterjedően átnéztem, még nagyobb elismeréssel tekintek mindazoknak a munkájára, akik BMFN I–II.-nek a kiadásában közreműködtek. A közzétett adatok rendkívüli gazdagsága, feldolgozottsága és bemutatásuk módszere, továbbá a helynevekhez fűződő magyarázatok sokszínűsége egyaránt dicséretre méltó. Ezek a kötetek jól tükrözik a Baranyába került német nyelvű lakosság nyelvjárási sajátosságait és a nevekhez fűződő különféle néphagyományokat is, amennyire azok följegyzése az anyaggyűjtés idején még lehetséges volt. Mindez a kötet szerkesztő, a közzétévk, a gyűjtők, az adatközlők s minden közreműködő hozzáértő és lelkiismeretes munkáját dicséri. Közülük külön is kiemelem Pesti János

tevékenységét, aki időt, energiát nem kímélve, saját kutatási terveit háttérbe szorítva nemcsak szerkesztőként, hanem igen sok település névanyagának közzetevőjeként is nagyon sokat tett azért, hogy a baranyai névgyűjtemények megbízható forrásul szolgálhassanak a különböző célú tudományos kutatások számára” (Szabó 2012: 176–7).

Munkám témaválasztásában – SMFN-hez és a TMFN-hez kapcsolódó, a fent már említett kötődésem mellett – még az is közrejátszott, hogy Tolna megyében (Nagykőnyiban) születtem, és a szűkebb hazámhoz fűződő magyarkodásom máig sem szűnt meg, valamint a BMFN I–II.-nek több tudományterületen is hasznosítható névanyaga már a róla készített ismertetésem során fölkeltette érdeklődésemet. A kétkötetes Baranya megyei földrajzinév-gyűjtemény értékeire rámutatva – például a történeti mondák és más folklóryanag vizsgálata kapcsán – Máté Gábor a következőket fogalmazta meg: „A mondatkutató Magyar Zoltán katalógustervezetében is a helynévgyűjteményekben szereplő történeti mondák – eddig elhanyagolt – gyűjtését és feldolgozását javasolja. A Baranya megye földrajzi nevei (BMFN.) c. kötet szintén jó példa a tudományok közti közeledésre, hiszen talán minden más földrajzinév-gyűjteménynél gazdagabb epikus folklóryanagot tár az olvasók elé. Mindez a szerkesztők kifejezett törekvése volt, akárcsak az egyes községek névanyag-közlését megelőző településtörténeti bevezető, amellyel a szerkesztők egy másik nézőpont fontosságát hangsúlyozzák” (2010: 194). Noha sok névadatot kellett átnézni, elemezni, a példaanyag gyűjtése és feldolgozása során fölfedezett néprajzi, nyelvi-nyelvészeti és más szakterületet érintő értékek feltárása a nemrég elkezdett kutatásaim (vö. 2012) folytatására sarkalltak. Mielőtt témaválasztásom okaira és lehetőségeire is kitérnék, a németek Magyarországra (ezen belül a Dél-Dunántúlra) településének történetét és körülményeit szeretném röviden áttekinteni.

II. A németek betelepülése hazánkba, különös tekintettel a Dél-Dunántúlra

1. Hazánk lakosságának nemzetiségi összetétele a honfoglalás, majd az államalapítás utáni századokban viszonylag tarka képet mutatott. Ennek több oka is volt. Egyrészt az a tény, hogy a honfoglaló magyarok a Kárpát-medencében szláv nyelvű népeket találtak, másrészt a honfoglalás után megjelentek az első német telepések, majd pedig a Szent István királyhoz kapcsolódó államalapítással összefüggésben a német nyelvtérületről további bevándorlások történtek, amelyek a következő évszázadokban is folytatódtak. Később „a két pogány közt egy hazáért”, a fennmaradásáért küzdő népünket a 18. század elejéig létszámában, anyagi és szellemi kultúrájában nagy veszteségek érték. Emiatt a török kiűzése után – sokfelé az országban – szükségessé vált a lakatlan vidékek benépesítése más magyar területekről vagy külföldről származó (leginkább német és szlovák) lakossággal. Mindezt az Unger Mátyás–Szabolcs Ottó-szerzőpáros a következőképpen foglalta össze: „A 18. század egyik legnagyobb jelentőségű változása, hogy gyors ütemben végbement az egykori hódoltsági területek benépesítése. Ennek [...] három forrása volt: a belső vándorlás, telepítés és bevándorlás. [...] Már III. Károly (1711–1740) felhívással fordult a német rendekhez (először a svábokhoz, akikről minden hazai németet elneveztek), hogy felesleges jobbágyaikat engedjék Magyarországra. [...] A telepítést már 1720 körül elkezdték, s egészen a század végéig folytatták. [...] Az évtizedeken át tartó állami és földesúri telepítés következményeként kb. 400 ezer ember került Magyarországra. Ekkor keletkeztek a bakonyi, vértesi, budai hegyvidék német községei, s Tolna meg Baranya megye összefüggőbb német tömbjei” (1979: 132).

Az idegen nyelvű néprészlegek hazánkba történő betelepítésére igen nagy szükség volt, hiszen azzal szemben, hogy például Mátyás király uralkodása idején a becslések szerint a lakosság száma három és fél millió körül mozgott, ez a lélekszám a török hódoltság idején a 17. század végére erősen megcsappant. Amint Ács Zoltán *A harmadik honalapítás* – egyébként találó című – könyvében kifejti, a 18. század végén a II. József korabeli első hivatalos népszámlálás adatai szerint Magyarország népessége csupán 3,2 milliót tett ki, amelynek mintegy 40–45 százaléka volt magyar anyanyelvű (l. részletesebben 1987: 6–7). Ez tehát azt mutatja, hogy a Mátyás király uralkodása óta eltelt három évszázad során a magyar lakosság száma nemhogy gyarapodott volna, hanem inkább visszaesett. Ezért a török hódoltság után bekövetkezett át- és betelepítésekre, amelyek hazánk jelentős részét érintették, igen nagy szükség volt.

2. A németek Magyarországra történő bevándorlása a törökdúlást követő időkben a korábbi betelepülésekhez viszonyítva létszámában, jelentőségében jóval nagyobb méreteket öltött (vö. Hutterer 1973: 94–7). Főleg a 1720-as években indult dél-dunántúli német betelepülésekről a továbbiakban részletesebben is szólok, ezek ugyanis például a német nyelvű földrajzi nevek magyarországi elterjedésében – a 18. század elejétől kezdődően – fontos szerepet játszottak. A német bevándorlók alkotta helynevek keletkezése és elterjedése az általam vizsgált megyék közül főképpen Baranyára és Tolnára vonatkozik, Somogy megyére csak kisebb mértékben jellemző. A német telepek első nagyobb csoportjai Baranyába és Tolnába kerültek, őket később a magyar nyelvterület más vidékeire is további bevándorlók követték. Ennek jegyében kezdődtek el egyrészt hazánk népfelhasználással bíró részeiről az elnéptelenedett tájakra történő átköltözések, másrészt Németország különböző tartományából szervezett betelepítések és a spontán bevándorlások is jellemzővé váltak. Az is előfordult, hogy idővel – kedvező, jobb feltételeket keresve – németajkú népesség más magyarországi helységekből, tájegységekről például Somogy megyébe települt át, és ennek következtében az új lakóhelyen előbb-utóbb német nyelvű helynevek keletkeztek. Ezért is gondoltam arra, hogy a három megye német nyelvű földrajzi neveit és a hozzájuk fűződő hagyományt külön-külön és egymással összevetve is vizsgáljam.

2.1. Munkámban összefoglalóan Baranya, Somogy és Tolna megye területét tekintem Dél-Dunántúlnak, amely a Balatontól dél-délkeletre terül el, és a határa nyugaton Zaláig, délen Horvátországig, keleten a Duna Tolna megyei szakaszáig és végül délkeleten Bács-Kiskun megyéig terjed. A szóban forgó megyék területe négyzetkilométerben a következő: Baranya 4385, Somogy 6086 és Tolna 3609 (vö. Kl. 1968: 544). Másként fogalmazva ezen kutatásaim az ún. *Schwäbische Türkei* területére terjednek ki. Ezzel kapcsolatban fontosnak tartom megemlíteni, hogy a kiváló germanista, Hutterer Miklós a Balatontól délre, délkeletre eső területet, vagyis a szóban forgó három megyét egy tömbbe tartozónak tekintette, amikor ezzel kapcsolatban a következőket foglalta össze: „A Dunántúl délkeleti szögletében, a Duna és a Dráva közötti tömbnek hagyományos centruma Pécs, illetve a Mecsek. Ezt számos tájegység övezi, így a Villányi-hegység, a Baranyai-dombság, a Geresdi-dombság, a Zselic, a Somogyi-dombvidék, a tolnai Völgyesség és Hegyhát, valamint a Mezőföld déli csücske és a Sárköz, ahol a németesség, bár eleve más nemzetiségekkel vegyesen, jelentős tömböt alkot. A hazai német népnyelv e vidéket, historikus humorral, »Schwäbische Türkei« néven sommázza” (1973: 99–100). Hutterer – a Magyarországra bevándorolt németeknek az egyes megyékben kialakult arányaival kapcsolatban – meggyőzőnek tartotta Turóczy Károly következő megállapítását: „A nem magyar anyanyelvű népesség aránya Baranya megyében a legnagyobb: 20% (németek és délszlávok). Baranya megye után nagyságrendben Tolna (12%) és Békés (11%) következik. Tolna megyében a német, Békés megyében pedig több nemzetiség megtalálható. Jelentős számban élnek nem magyar anyanyelvűek Bács-Kiskun, Pest és Vas megyében (4–6%), valamint Győr-Sopron, Nógrád, Fejér, Veszprém és Somogy megyében (2–4%). A többi megyében 2% alatt van a nemzetiségi lakosság aránya” (1973: 100).

Az úgynevezett „nagy Schwabenzug” okait, betelepülési irányait és ezeknek időbeli lefolyását Bellér Béla *A magyarországi németek vázlatos története* című könyvében fejtegette ki, és ebben elsősorban a Szatmár és Tolna megyébe, valamint a Bácskába és a Bánságba irányuló bevándorlásokról rajzolt átfogó képet (l. részletesebben 1981: 54–74). Mínthogy munkájában Baranya és Somogy megyét érintő (főképpen a 18. században végbement) német beköltözésekről nem esett szó, a Tolnába történő német betelepülésekről írott áttekintését pedig hasznosnak látszik kiegészíteni, ezért a *Schwäbische Türkei* területére való német betelepülésekről – az egyes földrajzi neveket tárgyaló fejezetekben – külön-külön szólok.

2.2. Az, hogy dolgozatomban tárgyálom Baranya, Somogy és Tolna helynévanyagának vizsgálatát választottam, egyrészt azzal függ össze, hogy ezeknek a megyéknek a népességtörténete – különösen a németek betelepülésének tekintetében – nagyfokú hasonlóságot mutat, másrészt azért tartottam indokoltnak, mert határaik több helyütt is érintkeznek, és így nagyobb régióként viszonylagos egységet alkotnak. Végül vizsgálódásaimhoz elengedhetetlen feltételt jelentett az a tény, hogy már évtizedek óta a kutatás rendelkezésére állnak a hatalmas helynévkincs, értékes nyelvi-nyelvjárási és néprajzi adatot magukban foglaló baranyai, somogyi és tolnai földrajzinév-kiadványok, amelyeknek

terjedelme összességében csaknem négyezer oldalt tesz ki. A BMFN I–II., SMFN és TMFN névanyagának 30–40 évvel ezelőtti összegyűjtése, megjelentetése a német nyelvű földrajzi nevek és a hozzájuk kapcsolódó népi emlékezesek, közlések följegyzése tekintetében is megfelelő időben történt, az idősebb adatközlők ugyanis akkoriban még elég jól őrizték eredeti német tájnyelvüket, és jól ismerték lakóhelyük bel- és külterületének elnevezéseit és a hozzájuk fűződő hagyományokat is.

A török kiűzése után hazánkba települt németek beilleszkedésében segített az a körülmény, hogy új lakóhelyükön – bizonyos helységek esetében – magyar (ritkábban déli szláv) nyelvű családokkal éltek együtt, és tőlük egyes földrajzi neveket, valamint a hozzájuk fűződő néphagyományt is megismerhették. Egy megjelenés előtt álló írásában a német nyelvű földrajzinév-adásnak erről a lehetőségéről, módjáról Josef Schwing a következőket fogalmazta meg: „Die Siedler fanden dort bei ihrer Ankunft zwar dünn besiedelte, jedoch keine menschenleeren Orte vor. In allen den Siedlern von der Ungarischen Hofkammer oder von privaten Grundherren zugewiesenen Orten gab es zumindest einige ungarische oder südslawische Familien, die ihnen den Ortsnamen in ihrer ungarischen oder südslawischen mundartlichen Aussprache vermittelten. Fast sämtliche Ortschaften existierten schon im Mittelalter und ihre Namen überdauerten die Türkenherrschaft. So hatten sie Anfang des 18. Jahrhunderts, als die deutsche Siedlungskolonisation einsetzte, bereits amtliche Gültigkeit” (2013: 3).

Az is előfordulhatott, hogy a német betelepülők egy-egy bel- és külterületi elnevezéshez kapcsolódó magyar néphagyományt vették át, bizonyos földrajzi nevekben pedig szülőföldjük hagyományait őrizték tovább. Egyes bel- és külterületi elnevezésekhez kapcsolódóan esetleg már a magyarországi lakóhelyükön alakult ki néhány népszokás, amely később apáról fiúra szállva maradt fenn egyes helyi közösségekben szinte napjainkig. A német telepítésű helységek földrajzi neveiben – a hozzájuk fűződő népi közlések, néphagyományok mellett – esetenként eredeti tájnyelvük archaikus sajátosságai megőrződ(het)tek. Ezért az egyes néprajzi értékeknek és nyelvi-nyelvjárási jelenségeknek az összegyűjtése és vizsgálata egyaránt hasznos adalékul szolgálhat például a néprajzi és a dialektológiai kutatások számára. Ezeket munkám további fejezeteiben fejtem ki részletesen.

Jómagam a három dél-dunántúli megye földrajzi nevei alapján végzett vizsgálódásaimat részben *feldolgozás*nak, részben a további kutatások számára *forrás*nak is tekintem. A sok adatot tartalmazó példaanyag áttekintéséért, valamint a vizsgálódásaimhoz, elemzéseimhez fűzött hasznos, értékes észrevételeiért és javaslataiért Pesti János kollégámnak tartozom köszönettel.

III. A Dél-Dunántúlra települt németek néphagyományainak nyomai a helynevekben

1. Kutatási előzmények

A baranyai, somogyi és tolnai helynévanyagot átnézve alakult ki bennem az a vélemény, hogy az ezekben közzétett német nyelvű bel- és külterületi elnevezések számbavétele, illetve nyelvészeti szempontú elemzése mellett hasznosítani lehetne a földrajzi nevekhez kapcsolódó népi közléseket is. Erről győztek meg például azok a kutatástörténeti áttekintések, amelyeket a hazánkba települt németek hagyományainak gyűjtéséről és különböző célú feldolgozásairól Manherz Károly tett közzé. Egyik idevágó összefoglalása szerint (1981: 635–49) a hazai németek néphagyományainak feltárásában az első lépések megtétele már a 19. század elején megtörtént, amikor elsősorban Erdély és a Szepesség németiségével kapcsolatos írások jelentek meg, a század második felében pedig a folklór egy-egy részterületét érintő gyűjtések (pl. mesék, mondák, szokások) publikálása került előtérbe, és emellett a magyarországi német nyelvjárásokra és valamelyest a földrajzi nevekre is ráirányult a figyelem. A néprajzi szempontú vizsgálódások főképpen a 19. század végétől, a Magyar Néprajzi Társaság megalakulásától kezdve vettek kedvező fordulatot, de a második világháború idején, majd pedig az azt követő időszakban visszaesés következett be, és csak az 1960–70-es években ment végbe jelentősebb föllendülés, mégpedig elsősorban az anyagi és szellemi kultúra kutatásában, továbbá a településtörténetet és az összehasonlító vizsgálatokat érintően is (vö. Manherz 1981: 641–7).

Egy másik, 2000-ben megjelent kutatástörténeti áttekintésben Manherz a hazai németek néprajzi értékeinek gyűjtésében, népi kultúrájának vizsgálatában – a kezdetektől a múlt század végéig – elért eredményeket fejtette ki részletesen. Érintette ezenkívül például a németek Magyarországra településének vázlatos történetét, a *sváb* elnevezés magyarozatát, a különféle tárgykörökben végzett gyűjtemésekből pedig színes, érdekes népi közléseket mutatott be (l. részletesebben Manherz 2000: 313–34).

Ezek az áttekintések az 1960-as évek közepétől megjelent megyei és járási helynévkötetek néprajzi szempontú felhasználására nem térhettek ki, mert ilyen feldolgozások a múlt század végéig nemigen voltak, és sajnos azóta is alig születtek. Ezért Magyar Zoltánnak egy nemrég megjelent írásában kifejtett, következő megállapításával csak egyetérteni lehet: „A földrajzi nevek kutatása és értelmezése ugyanis nem pusztán nyelvészeti kérdés, hiszen a helyneveknek – akár történeti jelleggel, akár jelenidejűleg vizsgáljuk azokat – megannyi történeti, nyelvtörténeti, geográfiai (tájföldrajzi, növényföldrajzi stb.), régészeti, művelődéstörténeti, s nem utolsósorban néprajzi vonatkozásuk van – sőt, kihangsúlyozandó, hogy látványosan sok folklorisztikai adattal, információval szolgálnak. Míg azonban más társadalomtudományi diszciplínák tudatosan és rendkívül hatékonyan hasznosították a földrajzi nevekben rejlő információkat, mindezzel a magyar folklórkutatás máig adós maradt, esetenként még a felismerésig sem jutott el” (2010: 215). Ez a tény is arra ösztönzött, hogy ezekkel a kutatásaimmal valamelyest hozzájáruljak a német nyelvű földrajzi nevekhez kapcsolódó néprajzi értékek (pl. népszokások, hiedelmek, vallási jelképek stb.) feltáráshoz.

2. A vizsgálat lehetőségei, területei

A három dél-dunántúli megye földrajzinév-köteteiben a német telepítésű falvak és városok névanyagát abból a szempontból tekintetem át, hogy fennmaradtak-e ezekben kellő számban olyan népi közlések, különféle hagyományok, amelyek tartalmuknál fogva a néprajzkutatók érdeklődésére számot tarthatnak. Mivel a hazánkban kialakult helyi német nyelvű közösségek **származástudatáról, a török hódoltságához fűződő emlékekről, továbbá a népszokásokról, hiedelmekről, a hely- és helységnév-magyarozatokról, a vallási jelképekről** viszonylag sok adatot sikerült összegyűjtenem, ezért ezeket – alcsoportokba sorolva – külön fejezetekben mutatom be, teszem közzé.

Az egykori néphagyományok településenként is eltérő mértékben maradtak fenn, sőt sok olyan falu és város is van, ahol néprajzi szempontból felhasználható közlés egyáltalán nem fűződik egyetlen földrajzi névhez sem. Ez nyilvánvalóan kapcsolatba hozható az egyes helyi közösségek kialakulásának a körülményeivel. Hagyományörzésük mértéke és fennmaradása természetesen több tényezőtől is függött. Így például attól, hogy milyen volt az egyes helyi közösségek (etnikai, vallási) összetétele, nagyobb részük azonos nyelvjárású és hagyományú vidékről települt-e át, vagy ilyen szempontból heterogén volt, és meghatározó ok lehetett, hogy milyen erős kapcsolatrendszer alakult ki az új hazában a szomszédos és a viszonylag közeli környék településeinek lakóival. A helynevekhez fűződő különböző néphagyományok köréből (a német mellett) általában a magyar nyelvű példákat is fölvettem anyagomba, ha a szóban forgó falu vagy város földrajzi nevei alapvetően német nyelvűek. Kivételt leginkább a vallási jelképek esetében akkor tettem, ha ezek fennmaradásában, előfordulásának gyakoriságában a magyar és a német telepítésű helységek vallásában különbségek vannak. Az ilyen jellegű eltéréseket egy-két esetben vizsgáltam, és összevettem egymással.

A különböző kategóriákba tartozó adatok bemutatásában általában teljességre törekedtem. Meggyőződéssel állíthatom, hogy esetenként a példák számában mutatkozó nagyobb eltérések elsősorban nem az anyaggyűjtés során lenyúló figyelemből adódnak, hanem inkább arra az objektív körülményre vezethetők vissza, hogy a vizsgálatra kiválasztott megyei földrajzinév-kiadványok jó néhány helységének lakosságára – különféle okokból – egyáltalán nem vagy alig volt jellemző az óhaza néprajzi értékeinek megőrzése vagy a magyarországi lakóhelyen újabb hagyományok teremtése. Előfordult, hogy a névadatok számát esetleg még növelhettem volna, de ha az adott földrajzi névhez kapcsolódó népi közlés pontatlan, hiányos volt, és ezért igazában nem gazdagította volna a vizsgált tárgykör anyagát, akkor figyelmen kívül hagytam.

Az egyes faluk, városok, valamint ezeknek bel- és külterületi elnevezéseit a példaanyagban természetesen ugyanazokkal a sorszámokkal közlöm, amelyekkel a forrásul felhasznált három dél-

dunántúli megye földrajzinév-kiadványaiban szerepelnek. A különböző helynevek után álló, a felszíni formára, a művelési ágra és bizonyos történeti névanyagra (C. K. és P. betűvel) utaló rövidítéseket általában elhagytam. Ha azonban valamely földrajzi névvel vagy a hozzáfűződő népi magyarázattal kapcsolatban egy-egy rövidítésnek megadása fontosnak látszott, akkor azt mindig átvettem az adott névgyűjteményből, amelyben természetesen minden egyes rövidítés magyarázata megtalálható. Ezek közül itt csupán a P. rövidítést említem meg, amely Pesty Frigyes 1864. évi helynévgyűjteményének anyagából származik. Példaanyagomban ez fordul elő leggyakrabban, mégpedig főképpen olyan esetekben, ha az adott elnevezéshez valamilyen néphagyomány, figyelmet érdemlő közlés, magyarázat kapcsolódik. Noha a földrajzi nevek néprajzi szempontú felhasználhatóságát tekintve nincs jelentősége, mégis megemlítem, hogy a német nyelvű névadatokban viszonylag gyakori hangsúlytalan helyzetben előforduló, redukált (rövid) *e*-szerű beszédhangokat és az ajakkerekítés nélkül képzett *a*-féle hangváltozatokat a magyar egyezményes hangjelölésben használt betűkkel teszem közzé. A bemutatott adatok között néhány esetben háromnyelvűek is előfordulnak, mégpedig többnyire harmadik nyelvű névadatként leginkább valamelyik déli szláv nyelvből. Ez azzal magyarázható, hogy jó néhány (főleg baranyai) községben és városban délszlávok is megtelepültek. Ennek következtében ott magyar–német, illetőleg magyar–déli szláv (horvát vagy szerb) nyelvű párhuzamos névadás is kialakulhatott.

3. A származástudat megőrződése, a betelepedés emléke

Annak emléke, hogy a Baranya, Somogy és Tolna megyei német telepítésű helységek lakóinak ősei honnan, Németország melyik tartományaiból és milyen körülmények közepette kerültek magyar földre, néhány községben, városban szinte napjainkig fennmaradt. A német nyelvű lakosság Magyarországra történt **betelepedésének emlékéiről**, egyes helyi közösségeik összetartozását jellemző **származástudatáról** vallanak az alábbiakban bemutatott névadatok.

Baranya megye

Hegyhátmaróc: 12/24. *Csárda-föld* : n. *Csárdaföld* 'Csárdaföld' [...] – A. sz. itt telepedett le először a falu német lakossága. Mivel a dombtető nagyon huzatos, széljárta helynek bizonyult, és víz sem volt elegendő, a védettebb völgybe (a jelenlegi faluba) költöztek. Itt vízhez is könnyebben jutottak. – **Kisújványa:** 113/76. *Pusztabánya* : *Üveghuta* : *Üvegbánya* : n. *Klőszhiten* 'Glashütten' [...] 1760 körül itt német üvegfúvók telepedtek le. A helyi hagyomány szerint ez volt az ide érkező németek első lakhelye. Az üveghuta a múlt században még működött (BMFN I. 110, 569). – **Babarc:** n. *Pávac* [...] 218/79. *Petőfi utca* : *Sváb falu* : n. *Svëvis Tuerf* 'Schwäbisches Dorf' [...] – Nh.: Egyesek szerint ez volt a német bevándorlók első utcája; mások szerint a második vagy a harmadik hullámban érkezők telepedtek itt le. – **Erdősmecke:** *Erdősmecke* : *Mecske* : n. *Rácmecske* 'Raitzmetschke' : n. *Mecske* : szh. *Rácmecska* : szh. *Mecska* [...] – A lakosság a falu nevének utótagját ma a *Mecsek* hegységtől eredezteti, előtagját a szerb (*rác*) lakosságtól, ill. azok kivándorlása (1930) után a község északi részén elterülő hatalmas *erdőségtől*. – P. sz.: „Elnevezését vette az itteni erdő tövében szétszórva lakó *Rác*-októl, és a szomszéd *Mecsek* hegytől... 1736-ban már rácok lakták, míg 1744-ben külhoni németek bevándoroltak, kik jelenleg a helység leg nagyobb részét képezik.” [...] – A kataszteri dülönevek – egy-két magyar és szerb kivételével – német nyelvűek. Mivel korábban a szerb és a kevés számú magyar család is tudott németül, főként a német változatokat használták, néha sajátos torzítással. Emellett – jobbára szerb, kevesebb magyar – párhuzamos nevek is keletkeztek. [...] A németek továbbra is a sajátos (fuldai) tájnyelvükön ejtik a helyneveket. – **Feked:** *Feked* : n. *Fëked* [...] A németek az akkori német birodalom területéről vándoroltak be, a közelebbi helyet (fuldai apátság) falucsúfoló őrizte meg. – P. sz.: „Feked község népesített a Fuldai Apátságból 1725–28 körül. [...] nevét bizonyosan megyénk folyójától nyerte, mely magyarul *fekete folyó*-nak, rácul *Karaschic*-ának nevezetik, mely is *Feked*-nek határjában ered.” – Fcs. *Ti Fekeder szënn Stiffulder* – mondják önmagukról. 'Die Fekeder sind Stiftsfulda (= aus Stift Fulda)'.

'A fekediek stifulderei'. – Hivatalos utcanevek nincsenek. A kataszteri nevek, valamint az erdészeti nevek német nyelvűek, sok kisebb területnek pedig népi nevet adtak. A németség mindmáig őrzi ezeket rajnai-frank, közelebről fuldai tájnyelven. – **Máriakéménd:** *Kéménd* : n. *Marjakéménd* 'Mariakemend' : n. *Kémént* : n. *Kéménd* 'Geimend, Keimend, Kemend' [...] A török hódoltság végére elnéptelenedett. A hódoltság után előbb horvátok telepedtek itt meg, majd 1720 körül németek szálltak meg a faluban. A délszláv réteg hamarosan jelentéktelen kisebbséggé csökkent. A múlt század közepétől van magyar lakossága is a falunak. [...] – A *németség* eredetét egy elismerésként alkalmazott szólás őrizte meg: n. *Tu jiszt, 'n rihtike Stifulde!* 'Du bist ein richtiger Stiftsfuldaer!' 'Te egy igazi fuldai vagy!' Nyelvjárásuk is Fulda és a Rhön hegység déli részére enged következtetni. – 214/71. *Belső-templom* : *Templom* : n. *Martini-Khierih* 'Martini-Kirche' : n. *Khierih* : n. *Khiern* 'Kirche' [...] – Nh.: A német bevándorlók egy csoportja régi hazájából magával hozta Szent Márton oltárképét. Ezt ereklyeként minden évben család őrizte addig, amíg az első fakápolna el nem készült (1730 k.). Így lett *Szent Márton* a védőszentje. – **Véménd:** [...] n. *Véménd* 'Wemend' [...] *Émen* vagy *Émel* középkori magyar falu a török hódoltság alatt elnéptelenedett. 1690 körül rácok telepedtek itt meg. 1748 körül érkezett az első német telepés csoport. A németség gyors ütemben növekedett. A múlt század második felében kezdtek magyarok is ideköltözni. A rácok száma az I. világháborúig lassan fogyott. 1920 után az itt élő szerbek zöme Jugoszláviába optált. [...] – A németekben is mindmáig tudatos maradt, hogy az akkori német birodalomból vándoroltak be, a közelebbi hely neve azonban elhomályosult. Egyes kutatók szerint a Rajna vidékéről, Szászföldről, Frankfurt és Fulda környékéről, valamint Ausztriából jöttek. A kolerajárványok elől is sokan ide menekültek a környező falvakból, pl. Palotabozsok első lakói. [...] – Nh. (német): Véménd egy *Véma* nevű szerb asszonyról kapta a nevét. – Fcs. „*Ti Vēmēnder szēnn Stifoler*” – így csúfolták őket (és a palotabozsokiakat) a bátaapátiak és a bátaszékiek. 'Die Wemender sind Stiftsfuldaer'. [...] – A *német* ajkúak megőrizték a helynevek (keleti frank: fuldai) nyelvjárási alakját. – A 18. század közepétől Véméandre került német lakosság letelepülésének egyik korabeli körülményét ekként őrizte meg a népi emlékezet: 193/29. n. *Cimes-Hausz* 'Zimmer-Haus' É volt, gazdjáról, az ún. háromablakos házak utolsó hírmondója, nemrég bontották le. A németség betelepülésekor az ilyen telepesházak állami segéllyel épültek. A gazdát kötelezték, hogy két állami ló elhelyezéséről, takarmányáról gondoskodjék. A lovas katona részére hálókamrát kellett kialakítani az utca felől. Ez volt annak a bizonyos harmadik ablaknak helyisége, hogy riadó esetén könnyen megtalálhassák. Ezzel a helyiséggel sokáig az állam rendelkezett, később ez volt a pandúrok szállása is. 193/216. n. *Klőszhētnēr Vek* 'Glashütner Weg' : szh. *Put za Banyu* 'Put za Banju' : szh. *Banyszki pūt* 'Banjski put' : rc. *Kalyē lu Ūvēguta* 'üvegutai út' Út az *Ūveg-huta* : n. *Klőszhēte* 'Glashütte' : szh. *Banya* 'Banja' nevű település felé. – Az NDK-ban ma is létezik egy *Glashütte* nevű helység, Fulda környékén pedig egy *Altglashütte*, így feltételezhető, hogy a bevándorló németség faluja nevét is magával hozta. A név a hajdani üvegfüvők településére vall (BMFN II. 27, 41–2, 54–6, 59–60, 71, 315–6, 321, 377).

Somogy megye

Somogydöröcske: 76/87. *József-hégy* : *Józsefszberg* [...] Az ide települt németek II. József iránti hálából nevezték el (SMFN 254). Több példa nincs.

Tolna megye

Gyöngk: 24/147. *Némēt-pusztā* : n. *Némētposzte* [...] A hagyomány szerint hét család itt települt le, amikor a XVIII. század elején a németeket betelepítették. – **Kisdorog:** 65/119. *Segittőszent-kápolna* : n. *Faderkaszkapēli* Ép. 14 segítő szent képe van benne, s ezeket a hagyomány szerint még az első német telepések hozták magukkal. – **Máza:** 80/56. *Őszög* : *Aszög* : *Asófalū* : n. *Untērdorf* Fr. A török pusztítás után ide németek költöztek, de ma alig van egy-két német család. – **Mözs:** 96/115. *Káposztás-föld* : n. *Krautkōrte* [...] A hagyomány szerint az először érkező hét német család itt telepedett le. – **Závod:** 64/10. *Szent Flórián* Szo. A hagyomány szerint még az első telepések hozták magukkal Németországból (TMFN 139, 307, 312, 371, 452). Több adat nincs.

A Baranya megyei helynevekhez fűződő hagyományok alapján az rajzolódik ki, amint azt a fenti példaanyag is mutatja, hogy szinte kizárólag azon települések német lakóinak körében őrződött meg a hajdani származástudat tudata, akiknek ősei egykor Fulda vidékéről költöztek Magyarországra. Az előzőekben bemutatott népi közlések közvetetten megerősítik Hutterer véleményét, amelyet a Baranya megyébe bevándorolt német telepesek különféle nyelvjárási sajátosságainak elemzése alapján állapított meg: „Baranyában [...] egy fuldai jellegű nyelvjárásterület alakult ki, amire ennek a csoportnak az elnevezése – *stifoller*, azaz *Stift Fuldaer* ’Fulda-apátságaiak’ – is világosan utal. (Sajátos kolbászkészítményük a vidék magyarságánál is *stifolder* néven közkedvelt.) [...] A stifollerek túlnyomó többsége Baranyát lakja, ettől északra keskeny sávot (Závod, Mucsi) alkotnak csupán” (1973: 106–7).

Különbféle – legvalószínűbben népesség- vagy településtörténeti – oka lehet annak, hogy több német gyökerű helységben nem maradt fenn vagy nem alakult ki olyan hagyomány, amely a helyi közösség származástudatát őrizné, és így nincs, nem is lehet nyoma a földrajzi nevekben. Ez feltevésem szerint azzal magyarázható, hogy ha egy-egy településen, ahol más-más nyelvű lakosság váltotta egymást, akkor a helyi német (esetleg különböző nyelvjárásu) közösség általában nem őrizte meg annak hagyományát, hogy honnan származtak az egykor Magyarországra átköltözött elődei. Ezt jól mutatja például **Almamellék** következő külterületi elnevezése, amely egy hajdan volt falu nevént őrizte meg: 70/20. *Lukafa* : n. *Lukafa* [...] M, Lh. A 18. század első felében pusztá. 1769–1771-ben német kisházások, 1790 tájban cigányok telepedtek meg itt. A 18. század utolsó évtizedében a bakonyi „erdei” üveghuták kirajzásaképp cseh–morva üvegesek és cigány hamuégetők népesítik be. Köztük néhány magyar. Lakói 1840-ben részben elköltöztek Szentmihályfára. A falu rövidesen újjáalakult; ismét túlnyomóan német lakossággal. Ekkor porcelánüzem is működött itt. 1886-ban a manufaktúra megszűnt, és elnépesedés kezdődött. Uradalmi majorrá lett cserélődő lakossággal. 1860 táján az elvándorlás megerősödött; 1975-ben hét ház volt már csak, utolsó lakója 1976-ban költözött el. A szőlőhegyben van egy 1813-ban állított kereszt, amelyen *Lugafa* községnev szerepel (BMFN I. 385).

Az előzőekben bemutatott nagyszámú baranyai adattal szemben Somogy és Tolna megye földrajzínév-anyagában csak hat olyan példát találtam, amely ide sorolható. Ezeknek egyike sem az óháza emlékét őrző **származástudathoz** kapcsolódik, hanem a Magyarországra történő **betelepülések** valamely körülményéhez. Azt is meg kell állapítanom, hogy a származástudat vonatkozásában a baranyai földrajzi neveket bizonyos egyoldalúság jellemzi. Feltűnő, hogy az óházához kapcsolódó emlékezés, nosztalgia leginkább a Fulda környékéről elszármazott népességhez fűződik. Ez bizonyára összefügg azzal, hogy a szóban forgó lakosságcsoport – nemegyszer szomszédos településeket alkotva – jórészt Mohácstól nyugatra, északnyugatra, nagyjából egy tömbben él. A távolabb található Tolna megyei **Mucsi** és **Závod** helyneveiben (vö. TMFN 273–6; 307–9) viszont nem találunk egyetlen olyan néprajzi értékű közlést sem, amely ezeknek a falvaknak fuldai származásáról vallana. Závod esetében, nem a bel- és külterületi elnevezéseknél, hanem az első bekezdésben, fordul elő egy olyan adat, amely a lakosság Fulda vidéki származásterületére is utal. Ez a következő: „*Závod* : n. *Száved* [...] Az első település, amelyet Zsigmond korában (1397-ben) *Zawath* alakban jegyezték föl egy okiratban, a török hódoltság alatt elpusztult. Egy darabig délszláv (rác) lakossága volt, de a Rákóczi-szabadságharc után újból lakatlanná vált. 1718-tól kezdték betelepíteni Fulda környéki németekkel, s 1945-ig majdnem kizárólag németek lakták. A második világháború után a kitelepített németek helyére bukovinai székelyeket és felvidéki magyarokat hoztak. Fcs: A závodiakról is mesélik, hogy rossz viszonyba kerülve a teveliekkel, hadat üzentek egymásnak, és faágyúkkal lőtték egymás faluját” (TMFN 307).

4. A török hódoltság emléke a helynevekben

Amint egyik munkámban már megfogalmaztam, a német nyelvterületről áttelepült lakosság „a török uralomhoz fűződő különféle mondákat, emlékeket, visszaemlékezéseket a török kiűzése utáni időben természetesen csak részben, eléggé töredékesen és csak helyenként tudta megismerni, átvenni az ott megmaradt magyarságtól” (Szabó 2008: 169). Ezt a megállapítást a következőkben bemutatott

példák száma mindhárom megye esetében jól igazolja, mégpedig egyrészt attól függően is, hogy Baranya, Somogy és Tolna megye egyes területein mennyi ideig tartott a törökök jelenléte, és milyen méreteket öltöttek ottani pusztításaik, másrészt a hódoltságához fűződő hagyomány átvételét nagyban meghatározhatja az a körülmény, hogy az egyes megyékben és azokon belüli helységekből hányan, milyen nagy számban találtak otthonra német nyelvű telepesek. Előfordulhatott az is, hogy új lakóhelyükön magyar vagy ritkábban délszláv családokkal éltek együtt, és tőlük a török uralom korához kapcsolódó helyi hagyományt is átvehették (vö. Schwing 2013: 3). A hódoltságához kapcsolódóan a következő névadatokat találtam.

Baranya megye

Abaliget: 60/121. *Hármas-köröszt* : *Hármas-köröszt* [...] A. sz. a török időkben innen adtak tűzjelket egymásnak a falu lakói. 60/139. *Török-pince* : *Török-templom* Sziklaalakulat és barlangszerű bemélyedés. – A. sz. a törökök itt rejtették el fegyvereiket, amikor innen elűzték őket. – Mások úgy vélik, hogy a látható nagy csúszási felület török templom padozata volt. – **Almamellék:** 70/313. *Pusztá-templomi-tábla* : *Templom-hégyi-tábla* [P: *Kastél*; „oldalas szántó föld és a török háborúban elromlott templom maradványai”] [...] Épület- és temetkezési maradványokat találtak. – **Baranya-jenő:** 20/14. *Sapka-tőtts* D, e. Nh.: A török világban sapkában hordták össze ezt a dombot. – **Boldogasszonyfa:** 64/33. *Margitapuszta* : n. *Margite* [...] A 18. század második felében cseh–morva és német vándor hamuégők működtek itt. [...] P. sz. „templomrom és temetkezési hely, földbe ásott pincék nyomai láthatók rajta. Itt volt az első falu, de a törökök elpusztították. Római pénzek és török tárgyak találhatók”. 64/55. *Török-kut* [P: ~] F. P. sz. „melyről az a monda, hogy Szigetvár ostroma idejében, mi ide egy óra, a törökök kedves tanyája volt, hol erre vonatkozó tárgyak is találtak”. – **Csikóstöttös:** 3/123. *Szücs-ódal* : *Szics-ódó* : *Csicsódó* : *Csicsó-domb* [...] – Nh.: A *Szücs-ódal* nevű helyen 1900 körül létezett még egy négyszög alakú földsánc. A néphagyomány szerint e helyről ágyúzza a török a Szigeten levő várat. – **Egerág:** 162/124. *Hátut* [...] Dh, D sz. A néphagyomány szerint itt a törökök kincset ástak el, amit a lakosság éveken át keresett. Ahol a kincs el volt ásva, éjjelenként néha lángnyelv villant fel. Kialvása után hamu maradt vissza. A kincset csak úgy lehetett megtalálni, hogy a hamut el kellett távolítani. Aki viszont azt szétszórta, az még abban az évben meghalt. A dűlő térszinformációjáról kapta a nevet. – **Gödre:** 14/182. *Várdomb* : n. *Klósztör* 'Kloster' [...] A. sz. a török időkben vár és kolostor állott itt. Csontokat, löszerszámot, kancsókat találtak ezen a területen. – **Kaposszekcső:** 5/97. *Lányvár* : n. *Stainzel* 'Steininsel' : n. *Insel* 'Insel' [...] – P. sz. „Ezen helység határában két, a török után maradt várrom található [...] az egyik ezen helységtől éjszakkal fekszik, az úgy nevezett *leányvár* (: hogy mi oktal neveztetik leányvárnak, az nem tudatik)”. – **Kisvaszar:** 23/32. *Vár-högy* [...] – P. sz. „egy gömbölgő csúcs, melynek teteje egyenes; a szomszéd hegytől körül 4 öles sánczal elkülönítve, mely most új gyanál szolgál, és a nevezett gömbbe most körül 16 pince van ásva. Ezen hegy a nép állítása szerint eredetét vette a valaha ott volt szerzetesek megerősített kastélyáról”. A hagyomány sz. a törökök innen lötték a dombóvári templomot. – **Kökény:** 160/68. *Kovács-gödör* [...] Nh.: A törökök ásták. – **Liget:** 39/10. *Kakasvár* : *Rózsafa utca* [...] – Nh.: A török idők alatt a falunak itt erődítménye, földvéra volt. – A. sz. ez a falu legmagasabb pontja, és itt kezdenek először kukorékolni a kakasok. 39/91. *Torda* [...] Nh.: Torda a török hódoltság idején még falu volt. Egykori lakói Ligetre telepedtek át. – **Mecseknádasd:** 110/216. *Török-kut* : n. *Tirkeprune* 'Türkischer Brunne' : n. *Spricprune* 'Spritzbrunne' Kút. [...] Helyi „gőlyamese”: ebből a kútból jönnek (születnek) az újszülöttek. Hasonló legenda él Mekényesen a németek körében. – **Óbánya:** 111/64. n. *Türkise Kalihöfe* 'Türkischer Kalkofen' [...] Romos mészégető kemence, mellette erdő. – Nh.: A török hódoltság idejéből való. – **Pécsudvard:** 154/36. *Régi-temető* : n. *Alter Frithóf* : szh. *Sztáro gróbljé* 'Staro groblje' Korábban temetkezési hely volt. – A. sz. egykor itt török templom állt. A temető alján békafejű emberek laktak. Aki meglátta őket, meghalt. Edény, téglá és cseréparabokat találtak a volt temető területén. – **Pécsvárad:** 117/273. *Török-domb* : *Kőza vára* : n. *Türkise Sáncl* 'Türkische Schanze' : *Tirkl Hánzl Perih* 'Türkel Hansel Berg' [...] A magyaroktól eredő szájhagyomány szerint ez a domb *Kőza* vezér vára volt. A németek szerint itt állt a törökök akasztófája (BMFN I. 52, 72, 73, 120, 141, 150, 217, 220, 335, 336, 358–9, 391, 557, 562, 598–9, 903, 930, 940). – **Borjád:** 227/69. *Marotfalu* : n. *Márótfalu* : n. *Márótfal* : szh. *Morotfala* 'Morotfala' [...] A törökök által 1526-ban elpusztított falu helye. Az akkori lakosságot a hagyomány szerint a falu

alatt folyó patakba fojtották a törökök. – **Dunaszekcső:** 204/42. *Vár-högy* : *Várhégy* : n. *Slousszperih* 'Schloßberg' : szh. *Várhety* : c. *O Várhégyo* [...] Római, majd középkori magyar és török erődítmény rajta. – Nh.: Építkezés után a török három kőművest megölt, hogy el ne árulhassák a vár titkait. 204/185. *Mártinca* : *Martinca* : n. *Mártince* : szh. *Martinci* : c. *Mártinca* [...] – P. sz. „a hagyomány szerint itt feküdt az ily nevű falu, melynek fából épült és Szt. Háromság tiszteletére emelt templomát bizonyosra mondják”. A török időkben elpusztult, de emléke ma is elevenen él. 204/312. *Római temető* : n. *Hailih Traifaltihkhait Frithouf* 'Heilige Dreifaltigkeit Friedhof' [...] – A. sz. ez a második legrégebbi temető. [...] – Nh.: Török hadak felvonulásakor ide menekült a lakosság a faluból. 204/330. *Török-lik* : *Török-luk* : n. *Tirkelouh* 'Türkenloch' : szh. *Turszka jama* Bg. Alagút bejárata a török időkben, mely a várból a nh. szerint Bátára vezetett. [...] – Nh.: innen a Duna alá fűrtak a törökök, és kincseket rejtettek el. – **Erdősmárok:** 209/86. *Frájtár* : n. *Fraitál* 'Freiteil' : szh. *Lívadzka* 'réti föld' [K5, K12: *Freithal*; K17: ~] [...] A feudális terhektől korábban megváltott 'szabad föld'. – Nh.: Itt volt a régi falu. A törökök pusztították el. – **Erdősmecske:** 191/208. n. *Slousszperhprune* 'Schloßbergbrunnen' : szh. *Bunar kod kliszě* 'kút a várhegyen' Kút. – Nh.: A törökök ásatták; harangot is dobtak bele. – **Feked:** 192/208. *Girgisztál* : n. *Kierhlsztál* 'Girgelsteil' [...] Itt sok csontvázat, edény-törmelékét szántottak ki, téglát pedig kocsiszámra. – Nh.: Itt volt a régi falu. A török idők után a völgybe húzódtak. – **Görcsönydoboka:** 207/154. *Török-sánc* : *Sánckipli* : n. *Sanckhipl* 'Schanz-gipfel' [...] A név abból a néphagyományból is ered, hogy itt ásták el a török császár aranyhintáját. – **Kátoly:** 208/79. *Nadrág-völgyi-rét* : n. *Natrakszvíze* 'N.-Wiesen' : szh. *Nadracki rit* 'Natrág-rét' [K8: *Nadrági völgy*; 1 P : *Nadrágvölgy dűlő*; r] [...] Nógrád nevű elpusztult falu emlékét őrzi. – Nh.: A török elleni harcok során a hátrálók ezen a helyen a *natrag* ('vissza, hátra') szót kiáltozták. – **Kisjakabfalva:** 256/78. *Török-domb* [...] A. sz. egy török pasát temettek el ide. 1960-ban ásatásokat végeztek, és négy csontvázat találtak itt. – **Lippó:** 234/58. *Török-domb* : n. *Sánckipli* 'Schanzengipfel' : szh. *Gradina* 'Gradina' : szh. *Turskě umkě* 'Turske humke' [...] D, földsánc. – A. sz. a török csapatok szálláshelye volt. A földvár alagútja átvezetett a buszlikicai erdőben lévő egykori török erődítménybe. Több nagyobb helyiség található az alagutakban. – **Majs:** 231/171. *Török-domb* : n. *Kipel* 'Gipfel' [...] A. sz. a szultán sátra állt itt a mohácsi csata idején. – **Máriakéménd:** 214/102. *Horvát utca* : n. *Krovotekaszé* : n. *Krovotnkaszñ* 'Kroatengasse' [...] Nh.: A török idők után itt telepedett le, és alapított új falut hét katolikus horvát család. Vezetőjük Antalovics György, a „gazdag Gyuri” a régi 78-as házszámú telken lakott. 214/ 253. *Török-vár* [...] Várom és vársáncok a Schloßbergen [...] A német szájhagyomány annyit őrzött meg, hogy itt vár állott, mely a török időkben pusztult el. – **Márok:** 266/24. n. *Tidise grundvíze* 'Töttöser Grundwiese' [...] A néphit szerint török kori település helye. A mezei munkák közben edényeket, aranyozott tárgyakat találtak. – **Mohács:** 223/794. *Eszéki dörék* : *Eszéki országut* : *Eszéki ut* : *Uvardi ut* : n. *Ěszěker Strossz* 'Esseser Straße' : n. *Utvare Strossz* 'Udvarder Straße' : szh. *Őszěcski drum* : szh. *Oszičski drum* 'Osječki drum' [...] – Nh.: Egy török a múlt században minden évben eljött ide, és az északi (!) kapuozlop mellett jajgatott, mivel ott valami török volt eltemetve. [...] *Törökdomb* : szh. *Turszki bríg* 'Turski breg' [...] Nh.: „annyi török vót, [...] mindön török egy sapka földet vitt oda, és ebből alakult ki egy hatalmas domb.” [...] – Nh.: Idáig hatolt 32 magyar vitéz, hogy megölje Szolimánt, de a janicsárok elvagdalták a lovak térdét, s a domb aljában halomba rakták a magyarok levágott fejét. [...] – II. Szulejmán négyszer táborozott a csataterén. Valószínűleg az ütközet után ezen a dombon éljelezett, ezért kapta a *Sátorhely*, majd a *Császár dombja* nevet. – **Palotabozsok:** 196/55. [Vel.: *Palota*; Lh] Ur. Itt áll a falu hat legrégebbi háza. – A. sz. török hódoltság korabeli falu helye. – **Somberek:** 201/185. *Török-templom* : *Öreg-templom* : n. *Alt Kherih* 'Alte Kirche' : szh. *Turszka klisza* 'török vár' : szh. *Sumběraczka klisza* 'sombereki vár' : szh. *Sztára crkva* 'öreg templom' [...] – A szerb adatközlök az építkezés módjából török dzsámi, ill. erőd romjának tekintik. [...] – Nh.: A török idők előtt itt terült el Somberek. – **Szederkényi:** 217/252. *Kertészeti-dűlő* : *Kertészeti* : n. *Szantkoate Tále* 'Sandgarten Teile' A német név a régebbi homokbányákra utal. Nh.: A török idők előtt itt falu volt; ezt épületmaradványok bizonyítják. – **Szekelyszabar:** 213/57. *Vaskapu* : n. *Szisszloh* 'Süßloch' [...] – P. sz. „itt állott 1526-ban 300 pécsi diák őrt a török ellen”. – **Véménd:** 193/453. n. *Tiergis Hóul* 'Türkische Hohle' : n. *Puzsukr Hóul* 'Boschokker Hohle' Hor, Úr, Palotabozsok felé. – Nh.: Mivel szekerekkel nemigen jártak erre, mégis szokatlanul mély. Feltételezik, hogy a törökök ásatták rabokkal. Ezért 'török szurdok' (BMFN II. 38, 52, 87, 124, 188, 216, 223, 228, 229, 269, 274, 281, 307, 323, 330, 365, 489–90, 563, 581, 589,663, 711).

Somogy megye

Bőszénfa: 185/54. *Török-temető* [...] A hagyomány szerint a törökök temetkeztek ide. – **Mike:** 216/149. *Török-vár* Földvár. A hagyomány szerint a török építette; még feltáratlan. – **Somogydöröcske:** 76/100. *Marasdi-erdő* : *Marosdörvald* [C. *Urasági e*] Ds, e. Egykor Marosd nevű község volt itt a törökidulás előtt a hagyomány szerint. – **Szorosad:** 77/40. *Vaskapu* [K. P. ~] A hagyomány szerint a törököknek volt itt egy vasból készült kapujuk. – **Zics:** 65/48. *Templom-dűlő* [...] A hagyomány szerint Zics község eredeti helye. A törökidulásig itt templom volt. 65/89. *Ketye* [C. K. ~] [...] A hagyomány szerint itt a törökidulás előtt falu volt (SMFN 227, 228, 254, 256, 573, 698). Több ide tartozó példa nincs. Az itteni adatokat azért soroltam föl, mert német nyelvű helynevek mellett német telepítésű faluk névanyagában fordulnak elő. Az alábbiakban a Tolna megyei névadatok bemutatásában is ugyanígy jártam el.

Tolna megye

Alsónána: 103/94. *Régi-faluhej* : n. *Aldetorf* [...] A hagyomány szerint a török hódoltságig itt falu volt. – **Bátaszék:** 107/8. *Iskola köz* Kő. Feljáró a Hanslbergre, amelyen szép pincesor látható. [...] A hagyomány szerint több pince még a török időkből származik. 107/252. *Nagy-oros* : *Nagy-óros* [...] A törökidulás előtt a hagyomány szerint itt falu volt. – **Bikács:** 34/20. *Kastély*. A nép szerint ez az épület régen török templom volt, majd bikaistálló lett, jelenleg boltnak használják. – **Bonyhád:** 77/237. *Cikói ut* : *Széplak* : *Mária-Széplak* : n. *Ciploh* Fr. A török hódoltság idején elpusztult Széplak nevű helység helyén. – **Cikó:** *Cikó* : n. *Ciko* [...] – A község korábbi helye a hagyomány szerint az Ótemplom és Berek alja között fekvő domboldalon volt. A török hódoltság idején ez a település elpusztult. – **Felsónána:** 59/18. *Ónána* : n. *Altnána* [...] A hagyomány szerint itt volt régen Királynána nevű falu, amelyet a törökök romboltak le. Szántáskor most is cseréparabok kerülnek elő. 59/100. *Török-hégy* : *Nagy-szálás-orum* : n. *Szalaskipl* [...] Török fegyvereket találtak egy kiásott alagútban. – **Gyöng:** 24/48. *Törött-hégy* : *Szakadt-hégy* : n. *Keproheneperk* [...] A hagyomány szerint a törökök innen ágyúzták Regölyt. 24/172. *Kukoricás* [...] A népmonda szerint egy élére állított malomkő van itt, amely egy török kincses alagutat zár le, de kiásni nem lehet. Bronzkori lelet került itt elő. – **Kakasd:** 72/162. *Várhégy* : *Slospërg* [C. *Schlosberg* K. *Várhégy* : *Schlossberg*]. Sok monda szól a hajdan itt állt várról. Közülük egyik azt állítja, hogy alatta, a hegy belsejében is van egy ugyanolyan vár építve, mint a fölötté való volt, csak nem találták a bejáratát. A másik szerint a törökök rengeteg kincset ástak el ide, és össze volt kötve föld alatti folyosók által más várakkal. Az a monda is él, hogy a törökök itt aranyborjút imádtak, és menekülésükkor azt betemetve itt hagyták. Sokan azóta is keresik a kincseket, de még nem találta meg senki eddig. – **Kalaznó:** 57/61. *Török-domb* [...] A hagyomány szerint a törökök hordatták össze. A domb alatt alagút van, de betemetődött. Valamikor edényeket és kardokat találtak itt, de nem tudni, hová lettek. – **Kisvejeke:** 67/55. *Csókafői-szöllők* [...] Régen szőlő volt. Csontokat, csontvázakat találtak, állítólag török temető volt. – **Murga:** 60/96. *Sánc* : n. *Sanc* [...] Azt tartják, hogy a török háborúból maradt védelmi sánc, töltés. – **Nagymányok:** 79/71. *Határ-kápolna* Ép. A törökök előtt templom állt itt, de elpusztult. Szántás alkalmából előkerült egy szobor, és ennek építették a kápolnát. Mások szerint itt fogták el a községben garázdálkodó rablókat, és ennek emlékére építették a kápolnát. – **Szakadát:** 26/73. *Török-domb* : n. *Terkeperg* [...] A népmonda szerint hajdan ide temettek el a törökök egy agát vagy béget. Kíasták a sírt, belehelyezték a főtisztet, és azután mindegyik török katona egy-egy sapka földet vitt föléje. Olyan sok földet hordtak össze, hogy egy kis domb emelkedett a sír fölött. – **Tolna:** 94/124. *Sándor doktor háza* : *Festetics-kastél* : n. *Festeticskasztel* : n. *Rudolfisekasztel* Ép. [...] A hagyomány szerint az épület alatt török pincék vannak. A négy pince közül az első a Duna alatt a Szigetbe, egy a Kúriába, egy Fácánkertbe, egy pedig – a laktanya mögött – Faddra vezetett. 94/134. *Török-templom* : n. *Turkisekérihe* A hagyomány szerint a Holt-Duna partján, az iszapban és a víz alatt lévő épületmaradványok egy, valamikor itt állott török templom romjai. – **Udvari:** 20/131. *Török-lik*. A hagyomány szerint a török hódoltság idején készült, és a portyázó törökök elől ide menekült a lakosság. – **Váralja:** *Váralla* : n. *Várolé* [...] A török hódoltság előtt Kövesd környékén volt a település. A monda szerint az egyik basa hívására telepedtek át a földvár aljába. – **Várdomb:** 104/43. *Városhej* [...] A decsi határral szomszédos terület. Decsen is ugyanez a neve a határrésznek. Mindkét falu hagyománya szerint itt állott Eteváros vagy Ete vára. A törökök rombolták le. – **Závod:** 64/56.

Cili-pusztá : n. *Cilermüle* [P. *Cséli pusztá* „monda után, a nagy török háboru előtt 1500 évben egy 5 templomal és barátok kolostorával bíró *Csél* nevű város volt”] S, bo. Major és malom volt itt, de már régen lebontottak mindent. – **Zomba**: 63/75. *Kizzombai-dűlő* : n. *Klészumpé* [...] Itt volt a török pusztítás előtti község helye. Sok cserepet, vasszerszámot stb. találtak (TMFN 124–5, 137, 139, 145, 186, 286, 292, 294, 297, 306, 308, 317, 331, 357, 368, 374, 383, 437, 490, 493, 506, 514).

Joggal vetődhet föl az a kérdés, hogy miért kapcsolódik a német nyelvű helynevekhez török hódoltság korára vonatkozó hagyomány, hiszen a németek betelepülése Baranya, Somogy és Tolna megyébe túlnyomórészt a 18. század első évtizedeiben kezdődött el, és nem egy esetben (főképpen Somogyországba) csak jóval később történt. A török megszálláshoz fűződő emlékezéseket feltevésem szerint azoktól a magyar (ritkábban déli szláv nyelvű) lakosoktól vehették át, akik átvészelték a hódoltság kori pusztításokat. Ezt a feltételezést nemrég Josef Schwing vetette föl (2013: 3), korábban már Andrásfalvy Bertalan kutatásai is megerősítették, erről utóbbi a következőket fogalmazta meg: „A német telepesek nem lakatlan és az emberi munka nyomait is elvesztett östájba érkeztek, hanem olyan területre, ahol a középkori magyar lakosság maradványai a háború során megrikkultak, a török kor utolsó évtizedeiben a megszállók által kedvezményezett délszlávokkal, elsősorban szerbekkel élt együtt” (1979: 336).

Mínt hogy a fentiekben felsorolt példák száma megyénként nagy különbséget mutat, ezért ez a tény magyarázatra szorul. A törökdúlás idejének emléke a három megye közül leginkább Baranya helyneveiben őrződött meg, amint azt a közölt névadatok száma is jelzi. Baranyához viszonyítva Tolna megye földrajzi neveiben jóval kevesebb példa van, Somogy névanyagában viszont csupán néhány bel- és külterületei elnevezéshez fűződik török hagyomány. Vajon mi lehet ennek az oka?

A kérdés megválaszolásához tekintetbe kell venni azt a körülményt, hogy vizsgálódásaim – ebben az esetben is, miként a többi fejezetben – a három dél-dunántúli megye azon községeinek és városainak földrajzinév-anyagára terjedtek ki, amelyek német telepítésűek. Ezt tekintetbe véve az egyes megyék között viszonylag nagy különbségek mutatkoznak, Baranyában ugyanis 124, Tolna megyében 55 olyan település van, amelynek német nyelvű helynevei vannak, Somogyban pedig mindössze 8 azoknak a községeknek és városoknak a száma, ahol az anyaggyűjtés idején német eredetű bel- és külterületi neveket is föl tudtak jegyezni. Ezekre a somogyi helységekre vonatkozóan érvényes, hogy a törökdúláshoz fűződő hagyományok száma igen csekély. Somogy megye összes helynevét tekintve viszont **a török kor emléke** – más megyék névanyagával összevetve – szinte napjainkig kiemelkedően nagy számban maradt fenn (l. részletesebben Szabó 2008b: 86–93). Ez minden bizonnyal azzal is magyarázható, hogy a török kiűzése után – Baranya és Tolna megyéhez viszonyítva – Somogyországban jóval kevesebb német nyelvű lakos talált otthonra. Ezért ott a magyar népesség túlsúlyban maradt, ennek következtében néphagyományait évszázadokon át apáról fiúra tovább tudta adni. A török hódoltság után a Somogyba történő betelepítések fő jellemzőit, körülményeit a *Magyar néprajzi lexikon* a következőképpen foglalta össze: „Az újratelepülés részben a pusztítást átvészelt községekből, részben az É-i magyar vidékekről történt. Viszonylag nagy számban maradtak meg kuriális nemesi falvak is. A Nagyberek környéki pár szlovén, a Dráva menti néhány horvát és a zselici, valamint a Tolnával határos sáv német falvain kívül nagyobb nemzetiségi telepítés nem történt. Így Somogy megye az újkorban a Dunántúl legegységesebben magyarlakta megyéjének számított” (4. 1981: 468).

SAKIRODALOM

- Ács Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest.
- Andrásfalvy Bertalan 1979. Nyugat-baranyai német telepesek történeti-néprajzi kérdései a levéltári források tükrében. In: Szita László (szerk.): *Baranyai helytörténetírás 1978. A Baranya megyei Levéltár évkönyve*. Pécs, 335–46.
- Andrásfalvy Bertalan 1989. „Baranya megye földrajzi nevei” és a néprajz. *Baranyai Művelődés* 3: 34–8.
- Balassa Iván 1978. A néprajztudomány és a földrajzinév-kutatás újabb eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei* 30: 175–81.
- H. Balázs Éva 2000. A Baranya-háromszög. (A visszacsatolás munkanyaga 1941-ből). In: Maria Erb–Elisabeth Knipf–Magdolna Orosz–László Tarnói (Hrsg.): „und Thut ein Gnügen Seinem Amt”. *Festschrift für Karl Manherz zum 60. Geburtstag*. Budapest, 535–8.

- Bálint Sándor 1998. *Ünnepi kalendárium július elsejétől november harmincadikáig. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából 1–3.* Mandala Kiadó, Szeged.
- Bellér Béla 1981. *A magyarországi németek rövid története.* Budapest.
- Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- BMFN I–II. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II.* Szerk. Pesti János. Pécs, 1982.
- Dankó Imre 1997. A helynevek és a néprajz. *Névtani Értesítő* 19: 104–7.
- ÉKsz. = *Magyar értelmező kéziszótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- FNESz. = Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* 4. bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gerstner Károly 1981. Magyar–német kettős földrajzi nevek Komárom megyében. In: Hajdú Mihály–Rácz Endre (szerk.): *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai* (Veszprém, 1980. szeptember 22–24.). Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 181–3.
- Gerstner Károly 2002. Deutsche Dialekterscheinungen in ungarndeutschen geographischen Namen. In: Maria Erb–Elisabeth Knipf–Magdolna Orosz–László Tarnói (Hrsg.): „*und Thut ein Gnügen Seinem Amt*”. *Festschrift für Karl Manherz zum 60. Geburtstag.* Budapest, 63–9.
- Gerstner Károly 2008. Helynevek magyar–német nyelvi és kulturális környezetben. In: Bölcskei Andrea–N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Balatonszárszó, 2007. június 22–24. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest, 130–6.
- Gerstner Károly 2012. Josef Schwing: *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn)* [Dél-dunántúli német nyelvjárási helynevek] Ismertetés. *Névtani Értesítő* 34: 257–60.
- Hoffmann István 2003. *Magyar helynévkutatás 1958–2002.* Debrecen, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék
- Hoffmann István 2007. A Tihanyi alapítólevél szórványaihoz: *Tichon, Balatin, Petre, Fuk.* *Névtani Értesítő* 29: 7–22.
- Hoffmann Ottó 1989. A cigányok földrajzinév-adásának néhány jellegzetessége. In: Balogh Lajos–Ördög Ferenc (szerk.): *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján* (Zalaegerszeg, 1986. október 8–10.). A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. szám. Budapest, 323–8.
- Hutterer Miklós 1973. A magyarországi német népcsoport. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Népi kultúra – népi társadalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 93–117.
- L. Imre Mária 1997. A védőszentek kultuszának interetnikus vonatkozásai a pécsi egyházmegyében. In: Manherz, Karl (Hrsg.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen. A magyarországi németek néprajza.* Budapest, 44–6.
- Juhász Dezső 1992. *eri iturea.* Ómagyar helynévi nyomokon. In: Kozocsa Sándor–Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára.* Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Mai Magyar Nyelvi Tanszéke, Budapest, 124–30.
- Juhász Dezső 2008. Ómagyar helynévi nyomokon 2. In: Bölcskei Andrea–N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Balatonszárszó, 2007. június 22–24. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1, Budapest, 169–174.
- Kálmán Béla 1967. A népetimológia helységneveinkben. *Magyar Nyelvőr* 91: 1–11.
- Kálmán Béla 1989. A Baranya megye földrajzi nevei c. kiadvány nyelvtudományi értékei. *Baranyai Művelődés* 3: 11–4.
- Kenyhercz Róbert 2008. Helynévkutatás és hangtörténet avagy a helynevek forrásértéke. In: Bölcskei Andrea–N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Balatonszárszó, 2007. június 22–24. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1, Budapest, 175–82.
- Király Lajos 2002. „*Híres betyár vagyok...*”. *A betyár alakja a somogyi népköltészetben.* Somogy Megyei Honismereti Egyesület. Kaposvár.
- Király Lajos 2003a. *Nyelvjárási és névtani vizsgálatok Somogyban. (Cikkek, tanulmányok).* Örökség Kaposi Kiskönyvtár 24. Kaposvár Megyei Jogú Város Közgyűlése, Kaposvár.
- Király Lajos 2003b. Miről vallanak a porrogsgentkirályi földrajzi nevek? *Névtani Értesítő* 25: 81–5.
- Kl. = Ákos Károly (szerk.): *Kislexikon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.
- Magyar Zoltán 2010. A földrajzinév-gyűjtések folklorisztikai jelentősége. In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és nyelv.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 215–23.
- Manherz Károly 1981. A magyarországi németek néprajzkutatásainak vázlatos áttekintése. In: Eperjessy Ernő–Krupa András (szerk.): *A II. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségtudató Konferencia előadásai* (1980. szeptember 30.–október 2.). 3. A Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Önálló Osztálya, Budapest–Békéscsaba, 635–49.
- Manherz Károly 2000. A magyarországi németek és népi kultúrájuk. Kutatástörténeti vázlat. In: Gergely Jenő (főszerk.): *A hosszú tizenkilencedik század és a rövid huszadik század. Tanulmányok Póloskei Ferenc közönségére.* ELTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest, 313–34.

- Márkus, Éva 2010. *Zur Volkskunde der Ungarndeutschen. Ein Lehr- und Arbeitsbuch für die Studenten der Nationalitätengrundschullehrer- und -kindergärtnerinnenbildung*. Zusammengestellt von Éva Márkus. Trezor Kiadó, Budapest.
- Máté Gábor 2010. Migráció és népességcsere a tulajdonnevek (családnevek, helynevek) és a történeti mondák tükrében, Észak-Baranyában. In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklor és nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 193–214.
- MNL. = 1977–1982. *Magyar néprajzi lexikon 1–5*. Főszerk.: Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ördög Ferenc 1997. Beszámoló a hazai helynévgyűjtésről. In: B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály (szerk.): *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia Előadásai* (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.) A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. sz., 383–8.
- Ördög Ferenc 2000. Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás című mű bemutatása. *Névtani Értesítő* 22: 151–7.
- Pesti János 1987. *A ság, ség, seg (~ segg) és a séd* a Dél-Dunántúl földrajzi neveiben. *Névtani Értesítő* 12: 32–53.
- Pesti János szerk. 2002. *Az ördögszántotta hegy*. Baranyai mondák, hiedelmek és történetek. Szerkesztette és a bevezetőt, függelékét írta Pesti János. Alexandra Kiadó, Pécs.
- Pesti Jánosné 2011. Helyneveink érdekességei, tanulságai, népi magyarázatai. Pályamunka. <http://arkadia-pte.hu/tortenelem/cikkek>. (Letöltés ideje: 2012. november 4.)
- Póczos Rita 2008. A párhuzamos helynévadás. In: Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Balatonszárszó, 2007. június 22–24. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1, Budapest, 223–30.
- Reuter Camillo 1966. *A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben*. Különlönyomat a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének „Értekezések 1966 – szigetvári emlékkönyv 1566–1966” című kötetéből. Budapest, 107–14.
- Rónai Béla 1982. A népetimológia a földrajzi nevekben. *Névtani Értesítő* 7: 9–18.
- Rónai Béla 1989. Keresztek a nevek világában (Keresztek és ami mögöttük van). In: Balogh Lajos – Ördög Ferenc (szerk.): *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján* (Zalaegerszeg, 1986. október 8–10.). A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. szám. Budapest, 162–6.
- Schwing, Josef 1993. *Grammatik der deutschen Mundart von Palotabozsok (Ungarn)*. Hector, Frankfurt am Main.
- Schwing, Josef 2000. Die deutschen Ortsnamen Südransdanubiens (Ungarn). In: *Suevia Pannonica. Archiv der Deutschen aus Ungarn*. Jahrgang XVIII (28). 90–127.
- Schwing, Josef 2011. *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südransdanubiens (Ungarn)*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Universitätsverlag, Debrecen.
- Schwing, Josef 2013. *Ortsnamen als Identitätssymbole. Das Beispiel der Schwäbischen Türkei (Ungarn)*. Kézirat. SMFN = *Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk.: Papp László – Végh József. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.
- Szabó József 1988. Miben hozott újat a baranyai névgyűjtés? *Néprajz és Nyelvtudomány* 31–32: 276–80.
- Szabó József 2000b. A török hódoltság néprajzi emlékei a földrajzi nevekben. In: Piti Ferenc – Szabados György (szerk.): „Magyarok eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, 493–503.
- Szabó József 2003. Hagyományörzés Veszprém földrajzi neveiben. *Névtani Értesítő* 25: 78–81.
- Szabó József 2008a. *A török hódoltság néprajzi és nyelvi maradványai földrajzi neveinkben*. Szeged.
- Szabó József 2008b. A török kor emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 132: 86–93.
- Szabó József 2010a. Régi korok emléke Somogy megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 42–54.
- Szabó József 2010b. Régi korok emléke Tolna megye földrajzi neveiben. *Magyar Nyelvőr* 134: 195–211.
- Szabó József 2012. A Baranya megyébe települt németek néphagyományainak maradványai a földrajzi nevekben. In: Vörös Ferenc (szerk.): *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig III. Nyelvjárás – néprajz – művelődéstörténet*. Savaria University Press. Szombathely, 175–83.
- Szentgyörgyi Rudolf 2007. A Kesztoölcről Fehérvárra menő hadút. *Névtani Értesítő* 29: 23–47.
- Szentgyörgyi Rudolf 2008. *A Tihanyi alapítólevél latin szövege és helyneveink lokalizálása*. In: Bölcskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Balatonszárszó, 2007. június 22–24. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1, Budapest, 255–67.
- Szilágyi Mihály 1983. *Az újratelepülő Tolna megye 1710–1720*. Tanulmányok Tolna megye történetéből. (Különlönyomat.) Kiadja a Tolna Megyei Tanács Levéltára, Szekszárd.
- Szita László 1993. *Somogy megyei nemzetiségek településtörténete a XVIII–XIX. században*. Kaposvár.
- TESz. = 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Főszerk.: Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Till, Anneliese 2003. Der heilige Wendelin und seine Verehrung bei den Ungarndeutschen. In: *Suevia Pannonica. Archiv der Deutschen aus Ungarn*. Jahrgang XXI (31), 98–107.

- TMFN = *Tolna megye földrajzi nevei*. (szerk.): Végh József, Ördög Ferenc, Papp László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- Torma István 1981. A földrajzi nevek és a régészet. In: Hajdú Mihály–Rác Endre (szerk.): *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai* (Veszprém, 1980. szeptember 22–24.) Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 207–9.
- Torma István 1997. Harangos kút (A kútba rejtett harangok mondája helyneveinkben). In: B. Gergely Piroska–Hajdú Mihály (szerk.): *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia Előadásai* (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.) A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. sz., 274–84.
- Torma István 1999. Leányvár. *Névtani Értesítő* 21: 168–75.
- Torma István 2008. *Laponyag* (Tiszántúli halmok sajátos elnevezése). In: Bölcskei Andrea–N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Balatonszárszó, 2007. június 22–24. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1, Budapest, 272–7.
- Ungár Mátyás–Szabolcs Ottó 1979. *Magyarország története. (Rövid áttekintés)*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- UDSA = 2008. *Ungarndeutscher Sprachatlas. Südungarn. Erster Halbband*. Munkastársak: Brenner Koloman–Heinrich Dilgeldein–Erb Mária–Manherz Károly. ELTE Germanisztikai Intézet, Budapest.
- Varga Mária 1999. Népetimológia Veszprém megye helységneveiben. *Névtani Értesítő* 21: 150–5.
- Weindlein, Johann 1952. Deutsche Mundarten in der Schwäbischen Türkei. *Zeitschrift für Mundartforschung* XX: 218–31.
- Wild, Katharina 1996. Der Hutzelsonntag in Südungarn (I). Hutzelsingen, Hutzenlieder. In: Manherz, Karl (Hrsg.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*. Budapest, 7–20.
- Wild, Katharina 2000. Hutzelsonntag in Südungarn (II). Feuerbräuche. In: Manherz, Karl (Hrsg.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*. Budapest, 53–67.
- Wild, Katharina 2003. *Zur komplexen Analyse der 'Fuldaer' deutschen Mundarten Südungarns*. Ungarndeutsches Archiv 6. ELTE Germanistisches Institut – Budapest.
- Zsigmond Győző 2008. Helynevek és gombák. In: Bölcskei Andrea–N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Balatonszárszó, 2007. június 22–24. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1, Budapest, 305–13.

Szabó József

professor emeritus
Szegedi Tudományegyetem

SUMMARY

Szabó, József

German immigration to Southern Transdanubia: its ethnographic and linguistic traces in geographical names I–IV.

1. The author relied on published sources on geographical names of Baranya, Somogy and Tolna Counties in his investigations. In the introductory section of the paper, he surveys the history of German immigration to Hungary following the dislodgement of the Turks. The first part of the paper focuses on the presentation of various popular traditions involving German place names. As the author managed to collect numerous data concerning the German communities' awareness of their provenance, their memories of the Turkish rule, their folk customs, beliefs and legends, explanations of place names and names of settlements, as well as certain religious symbols, these data are presented, organised in subcategories, in a separate section of the paper.

With respect to each of these areas, few data of folkloristic interest can be found in the material on geographical names of Somogy and Tolna Counties, whereas accessible traditions associated with onomastic data from Baranya County are far more numerous. It is notable that the population coming from the Fulda area has preserved a rich array of folk traditions, the traces of which can be found in the area between Mohács and Pécs in such large numbers that is unparalleled in place names of other parts of Southern Transdanubia.

2. The second part of the paper is devoted to a linguistically-oriented study of geographical names of those three counties. The immigration of Germans to Hungary resulted in their having to create place names in their new territories. The names borrowed from Hungarian became **loan names**, while wherever they were able to interpret the names of areas in and around the given settlement to some extent, they created **calque names**. In some cases, places were also named in their mother tongue based on different motives, resulting in **parallel** or **double names**. The author counted and summarised settlements having mono- vs. multilingual place names in Baranya, Somogy, and Tolna Counties. Sporadically, we can find settlements with place names in four or even five languages.

Germans living in Hungary preserved a number of archaic features of their original dialects. In the preservation of those features, the fact that they found themselves in a language isolate situation had a crucial role; and the preserved dialect features found their way into their geographical names, too. Therefore, a substantial part of the county and district collections of names published in this country could be profitably used by investigations in German dialectology and historical linguistics. Such a use of those volumes of place names, due to the large number of data, could yield new results in the analysis of phonological (less often, morphological) features. The author thinks that, with respect to the word stock, the most profitably investigable items would be dialect words proper that had been present in the original dialects and were preserved after immigration in place names of Hungarian areas or settlements.

The use of volumes of place names containing valuable material might be expedient not only in scholarly study but also in forming people's attachment to their local area, in schoolchildren's education and mental nurturing. With an ethnographic and linguistic study of place names of Baranya, Somogy and Tolna Counties, in addition to his specific professional aims, the author would have liked to contribute to those larger objectives, too.

Keywords: 1. German immigration, awareness of provenance, memories of Turkish rule (taken over from Hungarians), folk customs, beliefs and legends, explanations of place names and names of settlements, religious symbols

2. Origin of German geographical names, parallel place names, presentation of mono- vs. multilingual names, analysis of some (phonological, morphological, lexical) peculiarities of the Fulda dialect preserved in geographical names, study of place names and names of settlements of Baranya, Somogy, and Tolna Counties

Egyeztetési vizsgálódás 20. századi drámákban¹

I. Témaválasztás, korpusz, tárgyalásmód. – Előadásom témáját két évfordulóra gondolva választottam: Rácz Endre tanár úr idén volna 90 esztendő, de már 20 éve nincs közöttünk. Hogy sokoldalú nyelvész volt, arra hiteles bizonyosság publikációinak listája a hetvenedik születésnapjára összeállított emlékkönyvben (Kozocsa–Laczkó [szerk.] 1992: 281–99). Mindenekelőtt azonban grammatikus volt: annak az irányzatnak a kiemelkedő képviselője (Tompa József mellett), amelyet ő maga két nyíregyházi áttekintő előadásában a klasszikus grammatika megújításának nevezett (Rácz 1974, 1980a). Legkedvesebb kutatási területe az egyeztetés kérdésköre volt. Számos kisebb-nagyobb tanulmányt, cikket szentelt ennek. Ezeknek a felsorolása helyett azonban hadd említsék most három szintézist, illetőleg azokból az egyeztetéssel kapcsolatos néhány részletet. – A múlt század utolsó harmadában használt leíró nyelvészeti egyetemi tankönyvben, amelynek a szerkesztője is Rácz Endre volt, a mondattani rész írójaként neki jutott az alany és az állítmány egyeztetésének (Rácz 1968: 248–55), valamint a tárgy és az igei állítmány közötti határozottságbeli egyeztetés-

¹ Előadásként (rövidítve) elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén 2012. november 7-én.

2. The second part of the paper is devoted to a linguistically-oriented study of geographical names of those three counties. The immigration of Germans to Hungary resulted in their having to create place names in their new territories. The names borrowed from Hungarian became **loan names**, while wherever they were able to interpret the names of areas in and around the given settlement to some extent, they created **calque names**. In some cases, places were also named in their mother tongue based on different motives, resulting in **parallel** or **double names**. The author counted and summarised settlements having mono- vs. multilingual place names in Baranya, Somogy, and Tolna Counties. Sporadically, we can find settlements with place names in four or even five languages.

Germans living in Hungary preserved a number of archaic features of their original dialects. In the preservation of those features, the fact that they found themselves in a language isolate situation had a crucial role; and the preserved dialect features found their way into their geographical names, too. Therefore, a substantial part of the county and district collections of names published in this country could be profitably used by investigations in German dialectology and historical linguistics. Such a use of those volumes of place names, due to the large number of data, could yield new results in the analysis of phonological (less often, morphological) features. The author thinks that, with respect to the word stock, the most profitably investigable items would be dialect words proper that had been present in the original dialects and were preserved after immigration in place names of Hungarian areas or settlements.

The use of volumes of place names containing valuable material might be expedient not only in scholarly study but also in forming people's attachment to their local area, in schoolchildren's education and mental nurturing. With an ethnographic and linguistic study of place names of Baranya, Somogy and Tolna Counties, in addition to his specific professional aims, the author would have liked to contribute to those larger objectives, too.

Keywords: 1. German immigration, awareness of provenance, memories of Turkish rule (taken over from Hungarians), folk customs, beliefs and legends, explanations of place names and names of settlements, religious symbols

2. Origin of German geographical names, parallel place names, presentation of mono- vs. multilingual names, analysis of some (phonological, morphological, lexical) peculiarities of the Fulda dialect preserved in geographical names, study of place names and names of settlements of Baranya, Somogy, and Tolna Counties

Egyeztetési vizsgálódás 20. századi drámákban¹

I. Témaválasztás, korpusz, tárgyalásmód. – Előadásom témáját két évfordulóra gondolva választottam: Rácz Endre tanár úr idén volna 90 esztendő, de már 20 éve nincs közöttünk. Hogy sokoldalú nyelvész volt, arra hiteles bizonyosság publikációinak listája a hetvenedik születésnapjára összeállított emlékkönyvben (Kozocsa–Laczkó [szerk.] 1992: 281–99). Mindenekelőtt azonban grammatikus volt: annak az irányzatnak a kiemelkedő képviselője (Tompa József mellett), amelyet ő maga két nyíregyházi áttekintő előadásában a klasszikus grammatika megújításának nevezett (Rácz 1974, 1980a). Legkedvesebb kutatási területe az egyeztetés kérdésköre volt. Számos kisebb-nagyobb tanulmányt, cikket szentelt ennek. Ezeknek a felsorolása helyett azonban hadd említsék most három szintézist, illetőleg azokból az egyeztetéssel kapcsolatos néhány részletet. – A múlt század utolsó harmadában használt leíró nyelvészeti egyetemi tankönyvben, amelynek a szerkesztője is Rácz Endre volt, a mondattani rész írójaként neki jutott az alany és az állítmány egyeztetésének (Rácz 1968: 248–55), valamint a tárgy és az igei állítmány közötti határozottságbeli egyeztetés-

¹ Előadásként (rövidítve) elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén 2012. november 7-én.

nek (i. m. 278–82) a tárgyalása, de természetesen más részfejezetekben (például a mennyiségjelzővel kapcsolatban, i. m. 343) is szóba kerültek egyeztetési kérdések. – A *Nyelvművelő kézikönyvben* szintén Rácz Endrétől származnak az alanyi és a tárgyas ragozás használatát, vagyis a határozott-ságbeli egyeztetést bemutató szócikkek (Rácz 1985); ott az alany és az állítmány egyeztetésével, valamint a mennyiség- és a minőségjelzővel kapcsolatos számhasználattal Tompa József foglalkozott (Tompa 1980, 1985a, 1985b). – A legfontosabb pedig Rácz Endrének az egyeztetésről szóló saját monográfiája; ez a nagydoktori disszertációjának a könyvvé szerkesztett változata (Rácz 1991).

A Rácz-monográfia egy körülbelül 6 millió n terjedelmű, a 20. század első három negyedének terméséből összeállított korpusznak a feldolgozásán alapul. A szövegmintá egyenletesen oszlik meg a széppróza, a tudományos ismeretterjesztő irodalom és a publicisztika között (Rácz 1991: 9–10, 245–6). A korpuszban talált adatokat a szerző mind példaként, mind a statisztikáihoz felhasználta. Az egyeztetési jelenségeket szemléltető példákat tallózó gyűjtésből származókkal is kiegészítette.

Nemrég újra átnéztem a könyv példáit, és feltűnt, hogy a tallózásból valók legtöbbször ugyanazokat a műfajokat képviselik, mint maga a korpusz. Nemcsak azokra az adatokra érvényes ez, amelyekre maga Rácz Endre bukkant rá, hanem azokra is, amelyeket mások grammatikai vagy nyelvművelő indíttatású írásai nyomán idéz. Ez egyben azt is jelenti, hogy drámából vett adat a könyvben egészen kivételesen, csupán egyszer-kétszer kerül elének.

Ezt tapasztalva kíváncsi lettem arra, különbözik-e az egyeztetés viselkedése a drámákban a máshol megfigyelhetőtől, a Rácz-monográfiából és általában a szakirodalomból ismerttől. Nagy eltérésekre nem számítottam, mégis úgy gondoltam: érdemes az egyeztetési jelenségeket abban a műnemben is megvizsgálni, amely viszonylag közel áll a beszélt nyelvhez, tehát az írásbeliség más produktumaihoz képest akár meglepetésekkel is szolgálhat. A vizsgálatra vállalkozva természetesen tisztában voltam azzal is, hogy a drámák közelsége a beszélt nyelvhez valóban csak viszonylagos, mértéke erősen függ a szerző személyétől, sőt ugyanannak a szerzőnek az alkotásaiban sem mindig ugyanolyan.

Vizsgálódásomhoz szinte kínálta magát a *Magyar drámaírók 20. század* című háromkötetes válogatás, hiszen ugyanúgy a század első háromnegyedéből való szövegekből áll, mint a Rácz-féle korpusz. (Könyvészeti adatai írásom végén, a darabok listája előtt szerepelnek.) Pontosabban: a gyűjteményt összesen 43 író egy-egy színdarabja alkotja az 1898 és 1976 közötti időszakból. A drámai műnemen belül műfaji, stílusirányzatok szerinti és tematikai összetétele igen változatos. – Csak érdekességképpen jegyzem meg, hogy visszatérő témák is felbukkannak: például két szerző is az abortusz problémáját állítja középpontba (Kodolányi János: *Földindulás*, Karinthy Ferenc: *Ezer év*), és arra szintén akad példa, hogy ugyanazt a kort és konfliktust egy-egy szerző más-más történelmi személy felől közelíti meg (Füst Milán: *Negyedik Henrik király*, illetőleg Németh László: *VII. Gergely*).

A művek több csoportba tartoznak abból a szempontból, hogy milyen az időbeli viszony a megírásuk és a cselekményük között. Ez azért lehet lényeges, mert a nagy különbség növelheti az archaizálás esélyét. Természetesen ez nem szükségszerű: a szerzőn múlik, hogy él-e ezzel a lehetőséggel. – A korpusz drámáinak többsége nagyjából a megírásának idején vagy annak közeli múltjában játszódik, de bőven vannak igazi történelmi darabok is. Néhány alkotás cselekménye pedig különféle okokból többé-kevésbé kívül esik a reális, történelmi időn (Balázs Béla: *A kékszakállú herceg vára*, Tamási Áron: *Énekes madár*, Déry Tibor: *Az óriáscsecsemő*, Görgy Gábor: *Komám-asszony, hol a stukker?*).

A nagy többségben lévő prózában írt művek mellé négy verses dráma is bekerült a válogatásba (Babits Mihály: *Laodameia*, Balázs Béla: *A kékszakállú herceg vára*, Harsányi Kálmán: *Ellák*, Heltai Jenő: *A néma levente*).

A drámákat teljes terjedelmükben feldolgoztam, azaz a párbeszédék és a monológok mellett a dal- és a versbetéteket, valamint a szerzői utasításokat is figyelembe vettem.

A darabok hossza igen különböző. Ennek a felvonások számánál hitelesebb mércéje a betűhe-lyekben számított terjedelem. Természetesen nem hívhattam segítségül a számítógépet, meg kellett elégednem a saját, hozzávetőleges pontosságú számításaimmal. Ezek szerint a drámakorpusz teljes terjedelme 3 millió 954 ezer n, vagyis megközelíti a 4 millió n-et. Ez a nagyság a Rácz összeállította korpusznak a kétharmada, az ottani szépirodalmi részkorpusznak viszont a kétszerese. – Az egy műre jutó átlagos terjedelem 92 ezer n. A darabok közül a legrövidebb Babits Mihály verses drámája,

a *Laodameia* (22 ezer n), a leghosszabb pedig Biró Lajos színjátéka, *A rablólovag* (187 ezer n). Az egyes művek terjedelmét írásom végén a korpuszjegyzék tételei szögletes zárójelben tartalmazzák.

Olyan nagyszabású, átfogó elemzésre, mint Rácz Endréé, természetesen nem vállalkozhatam. Eleve lemondtam arról, hogy minden részjelenségről statisztikát készítsék. Gyakorisági felmérésnek csak a következő kérdésekre vonatkozólag láttam értelmét: az állítmány egyeztetése több egyes számú alannal, illetőleg különböző számú alanyokkal; az *összes, többi, némely, csupa* szavak utáni számhasználat.

Mint már említettem, kutatásom egyik célja annak a felderítése volt, vannak-e az egyeztetési jelenségeknek a drámára mint műnemre jellemző tulajdonságai. Emellett abban is reménykedtem, hogy megőrkítésre érdemes példákra bukkanok; akár olyan típusok képviselőjében is, amelyek Rácz gyűjteményéből részben vagy teljesen hiányoznak. S mivel a drámakötetek anyaga csaknem nyolc évtizedet ölel fel, abban is bíztam, hogy sikerülhet diakrón változásokat feltárni.

Szemlémben nem térek ki minden olyan egyeztetési jelenségre, amelyet az egyetemi tankönyv (Rácz 1968), illetve a monográfia (Rácz 1991) tárgyal. Részint az alany és az állítmány számbeli, valamint személybeli egyeztetésével foglalkozom, részint a tárgy és az állítmány határozottságbeli egyeztetésével, részint pedig a mennyiségjelzős (vagy azzal rokon) szerkezeten belüli egyeztetéssel, továbbá megemlítek egy-két egyéb esetet. Elemzésemben a legfőbb kalauzum és viszonyítási pontom Rácz Endre tankönyvfejezete (1968) és könyve (1991).

A drámakorpuszból való példákat a szerző nevével és a kötetbeli lapszámmal idézem; ha az idézet szerzői utasítás, arra az „[ut.]” rövidítéssel hívom fel a figyelmet. A szerzők betűrendes jegyzéke a művekre (és így a korpuszra) vonatkozó információkkal írásom végén, a szakirodalmi lista előtt található.

II. Az alany és az állítmány számbeli egyeztetése. – Az egyeztetést az alany irányítja. Alapesetben az állítmány egyes számú alany mellett természetesen maga is egyes számba, többes számú mellett pedig többesbe kerül. Ehhez a főszabályhoz képest azonban bizonyos esetekben eltérést tapasztalhatunk: ez megtörténhet olyankor is, ha a mondatnak egy alanya van; de még inkább olyankor, ha több alany szerepel, és ezek vagy mind egyes számúak, vagy különböző számúak. – Ha több többes számú alany van jelen, akkor az egyeztetés szinte mindig megfelel az említett főszabálynak, vagyis az állítmány is többes számú. Rácz Endre tankönyvfejezete különleges ellenpéldaként a plurale tantumok találkozásáról említi: „Az *Egyesült Államok* és a *Fülöp-szigetek* megkezdte a tárgyalásokat” (Rácz 1968: 254). Ilyenféle példát azonban a drámakorpuszban nem találtam. Hozzáteszem, hogy Rácz szerint az idézett mondatban is gördülékenyebb volna a többes szám használata.

A típusok és az adatok szemléje előtt szeretném még megjegyezni, hogy az egy alannal való egyeztetésre irányuló vizsgálódásból nem zártam ki az 1. és a 2. személyt, jóllehet az említésre érdemes adatok túlnyomó többségében 3. személyű az alany, és ezt a példaként szolgáló idézetek is tükrözik. A több alannal kapcsolatos egyeztetés bemutatásából és statisztikájából viszont kirekesztettem a nem 3. személyű alanyokat; ezekről a személybeli egyeztetés tárgyalásakor esik majd szó.

I. Az állítmány egyeztetése egy alannal. – A főszabálytól való eltérés mindkét irányban előfordul: mind az „egyes számú alany + többes számú állítmány”, mind a „többes számú alany + egyes számú állítmány” kombináció megfigyelhető.

1.1. Ha az **egyes számú alany** jelentésében benne van a többesség jegye, akkor az alany **értelmi egyeztetéssel** többes számba csábíthatja az állítmányt. Erre leginkább akkor kerülhet(ne) sor, ha az alany gyűjtőnév vagy mennyiségjelzős főnév. Az egyetemi tankönyvből és a Rácz-monográfiából azonban kiténik, hogy az ilyen értelmi egyeztetés a 20. században már sértette a köz- és irodalmi nyelvi normát.

1.1.1. A **gyűjtőnévi alany** mellett a Rácz vizsgálta korpuszban csak kivételképpen tűnt fel egy-két többes számú állítmány. A drámákban én is azt figyelhettem meg, hogy a gyűjtőnév mellett szinte kizárólagos az alaki, vagyis az egyes számú egyeztetés. Két példát idézek: „Másnap már az egész történetről *értesült az ezred*” (Thury 33); „*Egy szerelmespár a pad felé közeledik*” [ut.] (Bánffy 407).

A drámakorpuszban egyetlen példát találtam az értelmi, azaz többes számú egyzetetésre; igaz, ez a mondat a Babits-műnek egy későbbi pontján megismétlődik: „apró *hadam*, a Kéjek és Percek hada / kis talpaik alá *szegik* a vén Időt” (Babits 577, 584 is). Az adat külön érdekessége, hogy tallózó gyűjtéséből Rácz is idézi (1991: 52), J. Soltész Katalin nyomán. – Egyébként a gyűjtőnév irányított értelmi egyzetetés nem feltétlenül az állítmányon mutatkozik meg, helyette egy másik mondatrészt birtokos személyjelezése is tanúsíthat róla: „míg *nászagyukban* nem látom heverészni a fiatal *párt*” (Déry 379). A drámakorpusz vonatkozó mellékmondataiban viszont függetlenül a gyűjtőnév mondatbeli szerepétől egyes számú névmás utal vissza rá: „Mivel is különb a *férfinép*, *akit* mi akár a selymet, motollálunk az ujjunk körül?” (Fényes 200); „Elszámol maga minden átutazó *párról*, *akinek* éjszakáinként kiadja a szobát?” (Remenyik 1137). Ezzel összefüggésben megjegyzem, hogy a drámákban nem talákoztam olyan esettel, amelyben a gyűjtőnévvel mint alannal kapcsolatban lévő állítmánynak az értelmi egyzetetéséhez valamiféle közbevetés vagy a főmondatba beékelődő mellékmondatbeli többes számú névmásítás járult volna hozzá; pedig ezzel a szerkesztésmóddal Rácz a korpuszvizsgálatban és a tallózásakor is szembesült (1991: 52–5), és olvasgatás közben magam is felfigyeltem hasonlókra (Horváth 2004a: 14–5).

Rácz Endre kiemeli, hogy a mondategységnek, azaz a tagmondatnak a határán túllépve módosul az egyzetetés szabálya: nem ellenkezik a normával az, ha az új tagmondatban vagy mondatban az állítmány – a gyűjtőnév törlesztével (implicitté válásával) vagy névmásításával – többes számba csap át (Rácz 1968: 250; 1991: 150–69). Ezt a drámakorpusz is megerősíti ilyenféle adatokkal: „Úgy éjfél felé lármás vidéki *társaság telepedett le* a másik asztalhoz, tíz üvegenként *hozatták* a pezsgőt” (Thury 32); „A gép emelkedik, száll az *ellenség* felé... *Azok látják*...” (Karinthy Frigyes 1085–6).

1.1.2. A mennyiségjelzős alany mellett – ha az egyes számú (hiszen kerülhet többesbe is; l. a IV. pontot) – a Rácz-féle korpuszban az állítmány értelmi egyzetetése csak kivételképpen szerepel egy-két esetben, valószínűleg az igénytelen beszédmód érzékeltetésére. A drámákban is majdnem mindig egyes számú az állítmány, akár határozott számnévi, akár határozatlan számnévi jelzőjű az alany: „A két *kísértetalak* röhögve *elhúzódik* az ablakból” [ut.] (Tamási 708); „A *három ember* összenéz” [ut.] (Lengyel 386); – „*Néhány* kíváncsi *asszony jön* a kerítéshez” [ut.] (Gárdonyi 146).

A mondategység határán belül itt is csak egy példát találtam az értelmi, azaz a többes számú egyzetetésre: „A két *ismeretlen*, akinek haja poroszosan rövidre van nyírva, Heil Hitler-kézmozdulattal *üdvözlök* Klárit és Balázt” [ut.] (Zilahy 20). – Itt szintén megesis, hogy az értelmi egyzetetés nem az állítmányon, hanem egy másik mondatrésznek a személyjelezésén mutatkozik meg: „a két *fogoly* a *helyőkön*” [ut.] (Fényes 210). A mennyiségjelzős főnévre visszaülő vonatkozó névmás esetében viszont, akárcsak Rácz (1991: 185–8), eltérést tapasztaltam a gyűjtőnév névmásításához képest. Az értelmi egyzetetés előfordulása itt vetekszik az alakiéval: „mint a *sok* fattyúból lett *püspök*, *aki* a keze hátát is sajnálja az ember csókjától” (Németh 1032); „futok egy édes szájj után, amely valamikor rám mosolygott, két fátyolos, szomorú *szem* után, *amely* valamikor az én szemembe nézett bizalommal” (Biró 642); – de: „és két felnőtt *leányomnak*, *kik* mint a fejlődő rózsa mosolyogtak” (Szép 21); „Orvos visszajön, két *szolgálatos ápolóval*, *akik* hordágyat tesznek le” [ut.] (Sarkadi 392). A vonatkozó mellékmondatnál kapcsolatban meg kell jegyezni még azt is, hogy a gyűjtőnév esetéhez hasonlóan a drámákban itt sem talákoztam olyan szerkezetekkel, amelyekben valamiféle közbevetés vagy a főmondatba beékelődő mellékmondatbeli többes számú névmásítás indukálta volna a főmondat állítmányának értelmi egyzetetését; pedig korpuszvizsgálatban és tallózó gyűjtésében Rácz szembesült ilyenekkel (1991: 65–8), és korábbi véletlenszerű gyűjtésem során magam is felfedeztem efféléket (Horváth 2004b: 133–6).

A mondategység határát átlépve itt is módosul az egyzetetés szabálya: nem sérti a normát az, ha a mennyiségjelzős főnév implicitté válásával vagy névmásításával az állítmány az új tagmondatban vagy mondatban többes számba csap át (Rácz 1968: 250; 1991: 169–91). Korpuszvizsgálatában Rácz ingadozást állapított meg: a főmondatot követő mellékmondatban az alaki egyzetetésnek, míg az új mondategységben a többes számnak a nagy fölényével, a mennyiségjelzős főnevet követő mellérendelt tagmondatban pedig szintén az értelmi egyzetetés többségével, de ott az arány kevésbé szélsőséges (1991: 172). A drámákat vizsgálva erre a részletre nézve nem készítettem statisztikát, de megfigyeléseim lényegében összhangban vannak Ráczéival. Az új mondatra valóban a többes számú állítmány a jellemző: „A *három nő* is *meghajol*. *Sugdolóznak* egymás között” [ut.] (Heltai 914).

A mennyiségjelzős alanyt követő mellérendelt tagmondatban viszont erős az egyes és a többes szám használatának váltakozása: „*Néhány úr jön a zsinat üléséről, és a frissítős asztalokhoz **megy***” [ut.] (Háy 639); „*A két varrólány felkapja a két bábut a ruhákkal, s **elsiet** velük*” [ut.] (Illés 994); – de: „*Két fiatal úriléány a kisajtónál van, és ezt a cédulát **adták be***” (Bánffy 473–4); „*Mindnyáján utánuk fordulva nézik őket, amíg a két lovas **fölkapaszkodik** a dombon, és fekete sziluetté **válnak** a piros kasztíliai napsütésben*” [ut.] (Vészi 252).

1.1.3. A több alannyal való egyeztetés felé képez átmenetet az olyan mondat szerkezet, amelyben az állítmány **társhatározóval** vagy **kölcsönösséget kifejező vonzattal** bővül, mivel ez a határozó az alannyal olyanféle egységet alkot, amelyet két alany egymással (Rácz 1991: 74–8; vö. még 1968: 312–3). Rácz az egyetemi tankönyvben szóba hozta az értemi, azaz többes számú egyeztetés lehetőségét, de nem pártolta ezt a megoldást; igaz, nyelvhelyességi szempontból különbséget tett az explicit és az implicit alanyú al típus között, az utóbbi javára (1968: 250–1). Később korpuszvizsgálatával beszédes bizonyítékot szerzett arra, hogy explicit alany esetén majdnem mindig alaki, azaz egyes számú egyeztetés érvényesül (1991: 81). A drámák ugyanerről vallanak: „*Klára gyorsan pár szót **vált** Petóval*” [ut.] (Thury 38); „*Kátsa **összepillant** a három cigánnyal*” [ut.] (Gárdonyi 119); kétségtelen, hogy ezekben az idézetekben a szórend is támogatja az egyes számot. Ráczhoz hasonlóan azonban én is találtam ellenpéldát, vagyis többes számú egyeztetést: „*Izabella, [!] **Colverával és Beatrixszel** az erkély felé fordulnak*” [ut.] (Illés 1022).

Az „implicit alany + társhatározóféle” egységgel való egyeztetésben Rácz az állítmány értelmi egyeztetését az imént említetténel gyakoribbnak, bár összességében ritkának találta (1991: 84). Implicit alany mellett a drámákban is kevésbé szörványos az értelmi egyeztetés, mint az explicithez kapcsolódva: „[Lopez rendőrtanácsos szavai után következnek az órá vonatkozó szerzői utasítás:] A másik *rendőrtiszt-viselővel* és a polgári ruhás *őrrel távoznak* a főbejáraton” [ut.] (Remenyik 1194); „[Mikor (a Tanító) odaér az ajtóhoz, az éppen kinyílik.] A küszöbön majdnem *összeütköznek Mikussal*” [ut.] (Darvas 1278). Olyan adatom is akad, amelyben az alany nem új mondatban, hanem új tagmondatban válik implicitté: „*Verdiana nagy iratsomagokat hoz, melyet [!] **Prénával** a tűzbe **hajtanak***” [ut.] (Bánffy 459).

1.1.4. Szintén átmenetet képez a több alany felé az olyan **halmozott** (főleg kijelölő) **jelzőjű alany**, amelynek a jelzői voltaképpen más-más denotátumra vonatkoznak. Rácz példájával (1991: 91) élve a *Farkas és Kovács kartárs(ak)* típusú jelzős alanyról van itt szó, ha a jelentése ez: 'Farkas kartárs és Kovács kartárs'. Az alapkérdés az, hogy az ilyen halmozott jelzők után az alany milyen számba kerüljön. Rácz így ír erről: „A vitatott kérdésben az az álláspont alakult ki, hogy ilyenkor hagyományosabb az egyes szám használata, de az értelmi egyeztetéses többes számé sem helytelen, sőt célszerű is lehet akkor, ha félreértést hárit el; pl. »*Kiss István és Nagy Ferenc edző* is a csapatnál tartott«. Ha mindketten edzők, akkor egyértelműbb így: »*Kiss István és Nagy Ferenc edzők* is a csapattal tartottak«” (1991: 92).

Nem tudom, mennyire vezethette a drámaírókat a félreértés elkerülésének az igénye, de tény, hogy műveikben az efféle halmozott jelző után a többes számú alany a szokásos, és ehhez az állítmány természetesen többes számban igazodik: „*De Rápolthi meg Sebess urak nagyon **örülhének***” (Lengyel 396); „*ott voltak Pergen és Colloredo miniszterek*” (Bánffy 456).

1.2. Ha a **többes számú alany** mellett **egyes számú állítmány** szerepel, annak csak az egyik lehetséges oka az alany kiváltotta értelmi egyeztetés; gyakoribb az, hogy az ilyen számbeli ellentmondásnak másféle magyarázata van.

1.2.1. Ez az értelmi egyeztetés a szabályos megoldás akkor, ha az alany az *Egyesült Államok* típusú **plurale tantum** (l. Rácz 1968: 249; 1991: 31), szövegmintában azonban csak egy olyan alany akad, amely részben hasonló ehhez: „*Az egyházi **javak** Magyarországon az állam és a vallás **birtoka***” (Szomoró 986).

1.2.2. Az **igei állítmány** csupán kivételképpen, mindössze kétszer nem alkalmazkodik az alany többes számához. Mindkét példa Lengyel Menyhértől való: „*Ezek az **eszmék**, uraim, ragyogó szépek,*

s hálát adhatunk a gondviselésnek, hogy oly férfi vállaira *nehézült*, aki egy lelkes ember hevével, a vele egy csatorban küzdött régi barát lángoló szeretetével valósítja meg azokat” (Lengyel 365); „Előttem érthetetlen, hogy ezek a nagy *títok*, melyekbe ijedt s csodálkozó szemekkel kellene belesnézni minden értelmes lénynek, nem *érdeklí* önöket” (Lengyel 397). Nem zárom ki, hogy egyszerű sajtóhibákkal van dolgunk, de azt sem, hogy a szerző a dagályos beszédben megbúvó gondatlanságot kívánja érzékelteni.

1.2.3. A névszói állítmány vagy a névszói-igei állítmánynak a névszói része a jelentéséből adódóan egyes számú akkor, ha gyűjtőnév vagy ahhoz hasonló összefoglaló jelentésű főnév fejezi ki (Rác 1968: 249; 1991: 32). Erre a szabályos megoldásra a drámakorpusz is szolgáltat példákat: „*A harangok a pápa tüzérsége!*” (Szomory 1001); „hogy a *magyarok* nagyon lovagias *nép*” (Karinthy Frigyes 1079); „*Ezek külön csoport*” [ut.] (Füst 540). Az állítmány igei része viszont (szintén szabályosan; l. Rác 1968: 249) többes számú: „*Szép pár voltak!* [ti. *Máték*]” (Hubay 713).

Rác az *-é* birtokjeles névszó(i) rész) egyes számú használatát is megemlíti (1968: 250). A korpuszban is találtam ilyen adatot; az igei rész alakja a többes szám 2. személyű alanyhoz igazodik: „*legyetek a magatoké...*” (Móricz 556).

2. Az állítmány egyzetetése több alannyal. – Ha két vagy több egyes számú (és 3. személyű) alany irányítja az egyzetetést, akkor a grammatikai és nyelvművelő szakirodalom, valamint mindennapi tapasztalataink szerint az állítmánybeli számhasználat ingadozik. Ez az ingadozás azonban nem követhetetlenül szeszélyes: vannak olyan tényezők, amelyek az alaki egyzetetést támogatják; de olyanok is, amelyek az értelmet. Ha pedig különböző nyelvtani számúak az alanyok, akkor a szórendet érdemes az elemzés középpontjába állítani.

2.1. A két vagy több egyes számú alany melletti egyzetetést befolyásoló körülményekre Rác Endre már tankönyvfejezetében felhívta a figyelmet (1968: 253–4), monográfiájában pedig rendszerbe foglalva, részletesen vizsgálta őket (1991: 96–138). Az utóbbi helyen statisztikai táblázatban összegezte elemzésének eredményeit (134–5), kommentárral és kiegészítő megjegyzésekkel (133, 136–8). A részletek felderítéséhez és az összkép kialakításához a következő tényezőket vette figyelembe: – az állítmány fajtája: igei vagy névszói(-igei) volta; – az állítmány szórendi pozíciója az alanyokhoz képest: utánuk, előttük vagy közöttük való elhelyezkedése; – az alanyok darabszáma: kettő vagy több; – az alanyok előtt vagy élettelen jelölő volta (Rác szóhasználatában: személy vagy nem személy); – az alanyok közötti mellérendelő viszony fajtája: egyszerű kapcsolatos vagy másféle; – az alanyok közötti viszony jelölése: a kötőszó fajtája vagy éppen hiánya; – stílusrétegek, műfajok: széppróza, tudományos ismeretterjesztés, publicisztika. A Rácéhoz hasonló részletességű elemzésre természetesen nem is gondolhattam, de az ő szempontjaiból néhányat figyelembe véve én is összeállítottam két statisztikai táblázatot: az egyiket az igei, a másikat pedig a névszói(-igei) állítmányú szerkezetek alapján.

A táblázatok oszlopainak elhelyezésével valamelyest a szórendi típusokat is imitálni kívántam. A 2. táblázatba az adatokat a névszói-igei állítmány esetében is a névszói rész pozíciója szerint soroltam be. Ez a táblázat azért keskenyebb a társánál, mert az alanyok közé ékelődő névszói állítmány nincsen. Az „E” az egyes, a „T” pedig a többes számnak a szimbóluma. Az alanyok oszlopában a két, illetőleg a több alannyal kapcsolatos adatokat külön-külön is összegeztem. A kombinációt akkor nevezem vegyes típusúnak, ha az alanyok között élőt és élettelen jelölő is szerepel.

A **drámakorpuszban** összesen **589** olyan szerkezet van, amelyben két vagy több egyes számú (és 3. személyű) alany irányítja az állítmány egyzetetését. Ebből 541-ben igei, 48-ban pedig névszói(-igei) az állítmány, a kétféle típus részesedése tehát 91,9%, illetőleg 8,1%. Rác teljes korpuszában nem ilyen szélsőségesek az arányok: 1569 adat (79,4%) áll 407-tel (20,6%) szemben. Az azonban vitathatatlan, hogy mindkét korpusz statisztikai összképét elsősorban az igei állítmányok viselkedése határozza meg.

A szórendet tekintve a drámákban összesen 451 állítmány (76,6%) követi az alanyokat, 128 (21,7%) áll előttük, 10 (1,7%) pedig közéjük ékelődik. A Rác-féle korpusz százaléértékei ugyanebben a sorrendben: 60,6 : 30,2 : 9,3. A drámabeli arányok tehát ebből a szempontból is szélsőségesebbek.

A két, illetőleg a több alanyt tartalmazó szerkezetek száma a drámakorpuszban 434 (73,9%) és 155 (26,1%). Rácztól ezt az arányt a közbeékelődő állítmányokat nem számítva ismerhetjük meg: 73,7% áll szemben 26,3%-kal. Kettőnél több alany tehát mindkét korpuszban az esetek bő negyed-résztében jelenik meg.

1. táblázat

Az igei állítmány egyeztetése két vagy több egyes számú alanyval

Állítmány előttük				Alanyok	Állítmány közöttük				Állítmány utánuk				Összes szerkezet			
E	%	T	%		E	%	T	%	E	%	T	%	E	%	T	%
74	94,9	4	5,1	Kettő:	6	100	–	–	120	38,7	190	61,3	200	50,8	194	49,2
38	90,5	4	9,5	élő	1	100	–	–	68	26,8	186	73,2	107	36,0	190	64,0
33	100	–	–	életlen	5	100	–	–	47	95,9	2	4,1	85	97,7	2	2,3
3	100	–	–	vegyes	–	–	–	–	5	71,4	2	28,6	8	80,0	2	20,0
30	85,7	5	14,3	Több:	4	100	–	–	34	31,5	74	68,5	68	46,3	79	53,7
14	77,8	4	22,2	élő	–	–	–	–	8	10,3	70	89,7	22	22,1	74	77,9
16	100	–	–	életlen	4	100	–	–	24	85,7	4	14,3	44	91,7	4	8,3
–	–	1	100	vegyes	–	–	–	–	2	100	–	–	2	66,7	1	33,3
104	92,0	9	8,0	Összesen	10	100	–	–	154	36,8	264	63,2	268	49,5	273	50,5

2. táblázat

A névszói(-igei) állítmány egyeztetése két vagy több egyes számú alanyval

Állítmány előttük				Alanyok	Állítmány utánuk				Összes szerkezet			
E	%	T	%		E	%	T	%	E	%	T	%
10	100	–	–	Kettő:	27	90,0	3	10,0	37	92,5	3	7,5
1	100	–	–	élő	8	72,7	3	27,2	9	75,0	3	25,0
9	100	–	–	életlen	18	100	–	–	27	100	–	–
–	–	–	–	vegyes	1	100	–	–	1	100	–	–
5	100	–	–	Több:	2	66,7	1	33,3	7	87,5	1	12,5
1	100	–	–	élő	–	–	–	–	1	100	–	–
4	100	–	–	életlen	2	66,7	1	33,3	6	85,7	1	14,3
–	–	–	–	vegyes	–	–	–	–	–	–	–	–
15	100	–	–	Összesen	29	87,9	4	12,1	44	91,7	4	8,3

A drámakorpusznak a szerkezetei közül az alanyok 406-ban jelölnek élőlényt (68,9%), 169-ben életlent (28,7%), 14-ben (2,4%) pedig vegyesen van jelen élő és életlen. Ebből a szempontból a Rácz-féle korpusznak, sajnos, nincs összegzett vagy összegezhető statisztikája, de az elemzés néhány részlete (pl. 1991: 100–1) azt sejteti, hogy az életlen alanyok részesedése sokkal nagyobb a drámabelinél.

Az alanyok közötti mellérendelő viszony fajtái szerint nem készítettem statisztikát, és részletező vizsgálata ellenére Rácznál sem találtam erre vonatkozó összegzést. Az egyszerű kapcsolatos viszony meghatározó szerepe azonban egyik helyen sem kétséges.

A Rácz-féle korpusznak és a sajátomnak a két vagy több alanyt tartalmazó szerkezeteit eddig a teljes adatállományuk összetétele szerint jellemeztem a vizsgált szempontokból. Ezzel azt kíván-

tam feltárni, milyen feltételeket kínál a két korpusz az alaki, illetőleg az értelmi egyzetetés érvényesüléséhez. Mielőtt azonban példák kíséretében kommentálnám az állítmány egyes és többes számú használatának a két táblázatból kiolvasható arányait, az eredmények értékeléséhez szükségesnek látom annak a rövid összefoglalását, hogyan vélekedett Rác a tankönyvfejezetben a szakirodalom és saját tapasztalatai alapján az alaki, illetőleg az értelmi egyzetetést támogató körülményekről, és hogy korpuszvizsgálata igazolta-e ezeket a korábbi elképzeléseit.

A tankönyvfejezet szerint az alaki egyzetetés „az ősbibb és a gyakoribb” (Rác 1968: 253). Rác különösen gyakorinak mondja az egyes számot akkor, ha az állítmány megelőzi az alanyokat (i. h.). Majd hozzátézi: „Helyesebb az egyes számú állítmány használata akkor is, ha az alanyok között nem egyszerű kapcsolatos viszony áll fenn, hanem másfajta kapcsolatos, illetőleg ellentétes vagy választó viszony” (i. h.). Az értelmi egyzetetést pedig akkor tartja különösen szokásosnak, „ha az alanyok személyt jelölnek, és megelőzik az állítmányt” (i. h.). A monográfiában bemutatott korpuszvizsgálat mindezt nagyrészt megerősítette, azzal a nem jelentéktelen finomítással, hogy a névszói(-igei) állítmány sokkal nagyobb arányban került az alanyok előtti pozícióba, mint az igei, és ott viszonylag gyakori volt az állítmányi névszó többes száma. Rác ezt a topikalizációval magyarázza (1991: 136). A korpuszelemzés több részletéből és összegzéséből (Rác 1991: 134–6) az is kiderül, hogy kettőnél több alany mellett sűrűbb az állítmány többes számú egyzetetése, mint kettővel kapcsolatban. A Rác-féle korpuszban részben ez is összefügg a névszói állítmány topikalizációjával. Kiegészítésként meg tudjuk még azt is, hogy az alanyok közé ékelődő állítmány majdnem kivétel nélkül egyes számú.

A drámakorpusz 589 szerkezetéből 312-ben találunk egyes, 277-ben pedig többes számú állítmányt. Az **alaki egyzetetés** részesedése tehát 53%, míg az **értelmié** 47%. A Rác-féle korpuszhoz képest óriási a különbség, hiszen ott az állítmányoknak csak 6,3%-a került többesbe. Hol keletkezhetett ez a hatalmas eltérés, és mi lehet az oka? Az adattípusoknak a drámakorpuszbeli eloszlását figyelembe véve elsősorban természetesen az igei állítmányú szerkezetek jönnek számításba, közülük pedig azok, amelyekben az állítmány az alanyok után áll, és az alanyok élőlényt jelölnek. Nem kell sokáig nézegetni az 1. és 2. táblázatot ahhoz, hogy meggyőződjünk ennek a feltevésnek a helyességéről.

Az **igei állítmányú szerkezetekben** nemcsak tekintélyes az értelmi egyzetetés aránya, hanem egyenesen ez van többségben: részesedése 50,5%. Rácznál ennek a megfelelője mindössze 4,8%-nyi. A **névszói(-igei) állítmányú szerkezetekben** viszont ezzel szélsőségesen ellentétes a kép: a drámákban az ilyen állítmányoknak csak 8,3%-a kerül többes számba. Ez a részesedés még a Rác-korpuszban mért 11,8%-tól is elmarad.

Helytálló az a gyanú is, hogy az igés szerkezetek között az értelmi egyzetetés az **élőlényt jelölő alanyegyüttesek** részeredményének köszönhetően szerez többséget. Körülben az átlagnál jóval nagyobb, (a két és a több alanyt tartalmazó szerkezeteket, valamint minden szövegi pozícióban együttesen figyelembe véve) a kétharmadost is meghaladó (67,2%-nyi) az értelmi egyzetetés részesedése. Mi eredményezheti ezt a kiugró értéket? Nyilván olyan tényező játszik itt kulcsszerepet, amely a drámára mint műnemre, szövegtípusra jellemző. Az anyaggyűjtés során támadt ötletemtől vezette a szerzői utasítások nyelvhasználatára gyanakodtam, és kiderült, hogy nem alaptalanul.

A drámák olvasása közben azt észleltem, hogy a **szerzői utasításokban** feltűnően sűrűn fordul elő a többes számú egyzetetés. Ezt a megfigyelést gyakorisági vizsgálattal ellenőriztem az élő alanyokat tartalmazó és igei állítmányú szerkezetek körében. Azt állapítottam meg, hogy az idetartozó 393 adatból csupán 68 származik a szereplők megszólalásaiból, míg 325 a szerzői információkból, utasításokból való. Ebből a 81,7%-os képviselőből adódóan természetesen főleg az utasítások befolyásolhatják az összeredményt. – A két adatsoportot külön-külön felmérve arra jutottam, hogy a szerzői utasításoknak a háromnegyedében (74,2%) értelmi az egyzetetés, míg a szereplők beszédeiből kikerülő adatoknak csak a harmadában (33,8%) ilyen.

Arra már nem ad választ a statisztika, hogy a szerzői utasítás mint szövegtípus miért kedvez ennyire az igei állítmány értelmi egyzetetésének. Csúpn feltételezem, hogy szerepe lehet ebben a pontosságra, egyértelműsége törekvésnek, jöllehet az is igaz, hogy általában az alaki egyzetetés sem okoz(na) félreértést. Esetleg számolhatunk egyfajta megőrzött szokással, drámaírói hagyománnyal is, ezt a feltevést azonban természetesen a korábbi időkre visszamenő történeti vizsgálattal kellene igazolni. Mindenesetre vannak olyan szerzők (például Németh László és Szabó Magda),

akik a szerzői utasításokban jobban hajlanak az értelmi egyeztetésre, mint szereplőik beszélgetésekor. Akadnak olyan írók is, akikkel kapcsolatban szereplőik egyeztetési szokásairól az adatok csekély száma vagy éppen hiánya miatt nyilatkozni nem lehet, viszont szerzői utasításaik viszonylag bőven kínálnak adatokat az értelmi egyeztetés kizárólagosságával vagy erős dominanciájával; ilyen Thury Zoltán, Gárdonyi Géza, Karinthy Frigyes, Szép Ernő, Bánffy Miklós és leginkább Tamási Áron. Feltűnő, hogy a drámakötetben szereplő mű mindnyájuk esetében a 20. század közepe előttről való. Az 1950 után született darabokban a szerzői utasításokban összességében nagyjából megegyezik az alaki és az értelmi egyeztetés képviselője, bár ehhez az összképhez az egyes írók változatos eredményekkel járulnak hozzá. Az utasításokban az alaki egyeztetésre Illés Endrénél van a legtöbb példa, szó sincs azonban nála kizárólagosságról: az idetartozó igéinek körülbelül a negyede nem egyes, hanem többes számú.

Példák a szerzői utasításokból az igei állítmány értelmi egyeztetésére két alany után: „*Lujza és Böske könnyű nyári ruhában az ablaknál ülnek*” [ut.] (Barta 872); „*Jobbról polgárlány és katona összeölelkezve jönnek*” [ut.] (Bánffy 403); „*Tata és Bönge kimennek a kápolna felé*” [ut.] (Szabó 928). Kettőnél több alany után: „*Zsuzsánna, Marjay, Klára elmennek jobbra*” [ut.] (Thury 39); „*Juli, Rozi, Szunyogné tányérokat és késeket raknak az asztalra*” [ut.] (Gárdonyi 107); „*Az ajtó nesztelenül megnyílik, Eszter, Regina, Lukács és Máté sompolyognak be*” [ut.] (Tamási 784). Még akkor is előfordul a többes szám, ha az alanyok viszonya többé-kevésbé különbözik az egyszerű kapcsolatostól: „*Klári fejbőlintással, Balázs rövid meghajlással fogadják a köszöntést*” [ut.] (Zilahy 20); „*Először Eszter, aztán Regina, majd Máté kíváncsian felállnak*” [ut.] (Tamási 730).

Ellenpéldák az utasításokból az igei állítmány alaki egyeztetésével két, illetőleg több alany után: „*Turai és Gál frakkban belép*” [ut.] (Molnár 302); „*Izabella és Ferdinánd kettesben marad*” [ut.] (Illés 1042); – „*Cuki, a Méltóságos és Márton egyszerre megfordul*” [ut.] (Görgey 527). Természetesen itt is megesis, hogy az alanyok nem egyszerű kapcsolatos viszonyban, hanem például megosztóban állnak egymással: „*Ide-oda áramolnak [a papok], s közben hol az egyik, hol a másik kerül a nézőtér elé*” [ut.] (Németh 1075). – Megfigyelhető az a szabályos jelenség is (vö. Rác 1991: 210), hogy az alaki egyeztetés után az új tagmondatban az állítmány többes számba csaphat át: „*Borbálát Chlum és Duba támogatja, oldalra vezetik*” [ut.] (Háy 691); „*Mariska és Ágika izgatottan kihajol, kitépik a postás kezéből a levelet*” [ut.] (Örkény 398).

Egy-két szerzőnél viszonylag nagy adatszám mellett is elég erős az egyes és a többes szám közötti ingadozás. Különösen érdekes az az eset, amelyben ugyanazon az oldalon és ugyanazokkal az alanyokkal kapcsolatban fordul elő a kétféle megoldás: „*Hunyadi és Hohenzollern az ajtóhoz rohannak*” [ut.] (Háy 696), de utána: „*Hunyadi és Hohenzollern Frigyes aztán az ajtónál megáll*” [ut.] (uo.).

Mint említettem, a szereplők megszólalásaiból való adatoknak csak a harmadában értelmi az egyeztetés, de ez az arány is felülmúlja a Rác-z-korpuszból megismerhető és neki megfelelően részerezményeket. (Összeredmény ott ebből a szempontból, azaz az élő alanyú igei állítmányokra nézve nincs megadva.) Egy-egy drámából általában kevés az adat ahhoz, hogy megtudhassuk, különösebben hajlamos-e az író az egyik vagy a másik egyeztetésmódra a szereplők beszélgetésében. Mind az előfordulási szám miatt, mind a döntetlen eredményre tekintettel kiemelésre érdemesnek tartom Háy Gyula művének 6 : 6-os adatmegoszlását. Szabó Magdánál viszont a szereplőktől származó 5 alaki egyeztetéssel szemben többes számú példa nincsen. Érdekesebb azonban ezeknél egy diakrón vonatkozású megfigyelés: míg a 20. század első felének darabjaiban a szereplők beszédében összességében 30–40% körüli az értelmi egyeztetés részesedése, ez az érték a század harmadik negyedére csaknem 10%-ra esik vissza. Visszautalok itt arra, hogy a század közepe után a szerzői utasításokban is az alaki egyeztetés térhódításának lehettünk tanúi.

Példák a szereplők megszólalásaiból a többségben lévő alaki egyeztetésre két élő alany után: „*Nem arra való [a férjem], hogy felesége és gyermeke legyen*” (Thury 14); „*Végül a hatyú és a lúd is hasonlít...*” (Herczeg 967); „*A püspök úr és az apát úr lepihent*” (Szabó 942). Kettőnél több alany után: „*a király, a miniszter, a cipész, a lélekbúvár egyforma elégedetten távozik*” (Déry 345). Az egyszerű kapcsolatostól eltérő, választó viszonytal: „*De egy miniszter vagy államtitkár nem úgy gondolkodik*” (Lengyel 310); „*ahogy egy cseh paraszt vagy polgár nem lehet ellenem*” (Háy 665).

Ellenpéldák értelmi egyeztetéssel két, illetőleg több alany után: „*Hallom, Vencel öcsém meg a felesége Prágában fülig ülnek a huszitaságban*” (Háy 644); – „*A jegyző, a pap, a tanító, a kocsmáros,*

hogy fogják csodálni...” (Barta 903); „A római pápa, a bolognai pápa meg az avignoni pápa kölcsönösen kítaszították egymást az egyház kebeléből” (Háy 638). Választó viszonyal: „hogy Lüdecke vagy Lein vagy Tilinger adnának pénzt?” (Remenyik 1191).

A névszói-(igei) állítmányok körében nincs olyan jelentőségük a szerzői utasításoknak, hogy érdemes legyen őket a szereplők beszédétől elkülönítve tárgyalni. Az élőlényt jelölő alanyok mellett a drámakorpuszban az állítmányi névszóknak a negyede kerül többes számba, tehát jóval ritkább az értelmi egyeztetésük, mint az igéké. Ugyanakkor a 2. táblázatból kitűnik, hogy az élő jelölő alanyok a névszói állítmány esetében is az átlagosnál sokkal jobban kedveznek az értelmi egyeztetésnek.

Példák az állítmányi névszó értelmi egyeztetésére élő jelentő alanyok után: „*Apám / Anyám oly tisztas öregek!*” (Harsányi 120); „*Bíró, Bíróné igen szórakozottak*” [ut.] (Móricz 506).

Többségi példák a névszói állítmányi alaki egyeztetésével: „*Anyá és gyermek egészséges*” (Déry 391); „*A család és Dulcinea kénytelen átölelni egymást*” [ut.] (Véski 309). Névszói-(igei) állítmányal: „*Csak Rudi és Klára marad néma és mozdulatlan*” [ut.] (Zilahy 41).

Nem okoz meglepetést, hogy az **életlelent jelölő alanyok** mellett egészen más az egyeztetési megoldások aránya. A drámakorpusz egészében, vagyis az igei és a névszói állítmányokat, a két és a több alanyt tartalmazó szerkezeteket, továbbá az alanyoknak és az állítmánynak minden sorrendi típusát figyelembe véve az értelmi egyeztetés részesedése ebben a körben 4,1%, szemben az élő alanyok mellett 65,8%-kal. Az igei állítmányoknak a 4,4%-a, míg a névszóiaknak a 2,9%-a kerül többesbe az élettelen alanyok mellett.

Az igei állítmány értelmi egyeztetésének adatai élettelen jelölő két alany után: „*Róma és Bizánc úgy utálják egymást, mint a dögvészt*” (Szabó 935); „*Tehát a víz és a föld egy kerek testet alkotnak*” (Illés 1069). (A Szabó Magda-féle példában voltaképpen nem egészen élettelen, hanem metonimikusan megszemélyesített alanyokkal van dolgunk.) Példák az ige többes számú egyeztetésére több élettelen alany után: „*az állam, az egyház, a társadalom a testemet akarják*” (Bródy 452); „*Gőg és kevélység, hívság elragadtak*” (Heltai 926).

A névszói állítmány értelmi egyeztetésének egyetlen adata élettelen alanyok után: „*a helyes táplálkozás, jó levegő és tisztaság elengedhetetlen kellékei a csecsemő fejlődésének*” (Déry 329).

Példák az igei állítmány domináns, alaki egyeztetésére két alany után: „*Az embernek szíve és lelke van*” (Thury 49); „*bűn és kárhozat járta át elmémet*” (Fényes 225); „*a másíkról [ti. rúdról] darab füstölt hús és szalonca lóg le*” [ut.] (Tömörkény 753). Több alany után: „*Az ajtótlal balra egy fogas a falon, melyre egy parasztos ünneplő zeke, különféle ruha, törülkőző és egy pár csizma van felakasztva*” [ut.] (Szemere 277); „*hogy csak az érdem, az egyéni kiválóság, a munka és a tehetség számít*” (Szomoró 996). Az alanyoknak az egyszerű kapcsolatostól eltérő, választó viszonyával: „*Azt hiszed, az út vagy a munka tört engem össze?*” (Németh 1100).

Példák a névszói állítmány szokásos, alaki egyeztetésére két alanyt követően: „*Császárság és pápaság nem hiúság vagy becsvágy kérdése*” (Háy 659); „*Az udvar és a ház tiszta*” [ut.] (Gárdonyi 95). Több alany után: „*Nos, hát akkor az állam, az egyház, a társadalom szemforgató, otromba csaló*” (Bródy 452); „*háza, telked és trágyád az enyém*” (Déry 333).

Ha az alanyok között **vegyesen** fordul elő élőlényt és élettelen jelölő, akkor az állítmány többnyire egyes számú. Igaz, az értelmi egyeztetés részesedése 21,4%-os, tehát jóval nagyobb, mint az élettelen alanyok mellett. – Feltűnő, hogy Németh László drámájában viszonylag sokszor áll együtt élő és élettelen alany; mindkét egyeztetésmódra van nála példa.

Példák az igei állítmány alaki egyeztetésére egy-egy élő és élettelen alany után: „*A szép asszony mög a bor, se! / Mőgvigasztal mindenkor*” [dalban] (Gárdonyi 115); „*az asszony és az igazság ne üljön soha egy asztal mellett*” (Herczeg 926). Több ilyen alany után: „*Anyakönyvvezető, pap, minden kell most már nekem*” (Biró 699). Választó viszonyban lévő alanyok után: „*s eloldok minden esküt, melyly neki fejedelem, jobbágy vagy város tartozik*” (Németh 1038).

Példa az igei állítmány értelmi egyeztetésére egyes alanyegyüttes után: „*Ha Péternek legalább egy hű lánya s ez a kőszál, [!] nincsenek: még egy kaput sem talállok, melyen a bűnbánó királyt beereszthetem...*” (Németh 1047).

A névszói-(igei) állítmány egyetlen idetartozó adata alaki egyeztetésű, az alanyok választó viszonyban vannak: „*Egyetlen lány vagy kehely nem volna biztos tőlük [ti. biztonságban a normanoktól]*” (Németh 1085).

Ami a **szórendet** illeti, a szakirodalom megállapításai és Rácز eredményei alapján arra számíthattam, hogy **az állítmánynak az alanyok utáni elhelyezkedése** kedvez az értelmi egyeztetésnek. A drámakorpusz meg is felel ennek a várakozásnak, sőt igencsak túlteljesíti: míg Rácز szövegmintájában az alanyok után álló összes, azaz igei és névszói-(igei) állítmánynak a 6,9%-a került többes számba, a drámakorpuszban a maga 59,4%-ával az értelmi egyeztetése a többség. A hatalmas aránykülönbség oka ugyanaz, amit az élő alanyokkal kapcsolatban feltártam, hiszen a drámakorpuszban az alanyok élő volta és az állítmánynak az utánuk való elhelyezkedése rendkívül gyakran jár együtt: 343 szerkezetben, vagyis a két vagy több egyes számú alanyt tartalmazó szerkezetek 58,2%-ában.

Míg Rácznál az alanyok utáni pozícióban mind az igei, mind a névszói állítmányoknak a 6,9%-a került többes számba, nálam élesen eltér egymástól a két típus viselkedése: a drámák idetartozó igei állítmányainak a 63,2%-a értelmi egyeztetésű, a névszói-(igei) állítmányoknak viszont csak a 12,1%-a. Ez a szélsőséges megoszlás is az élő alanyoknak a drámakorpuszban játszott (és már tárgyalt) kitüntetett szerepével függ össze. További statisztikai információ ehhez, hogy a két vagy több egyes számú alanyt tartalmazó igei állítmányú szerkezeteknek a 61,4%-ában jár együtt az alanyok élő volta és az állítmány hátsó pozíciója, míg az ugyanilyen névszói-(igei) állítmányú szerkezeteknek csak a 22,9%-ában.

Az állítmánynak az alanyok utáni elhelyezkedését itt nem szemléltetem újabb példákkal, mivel az eddigi idézeteket úgy válogattam össze, hogy egy másfajta tulajdonság mellett egyben ezt a szórendi típust is demonstrálják.

Az olyan szerkezetek körében, amelyekben **az állítmány megelőzi az alanyokat**, a drámakorpuszban összességében szinte teljesen ugyanolyan az egyeztetésmódok aránya, mint a Rácز-félében. Az értelmi egyeztetés 7%-os részesedése annak a szakirodalmi állításnak is megfelel, hogy az állítmány elülső helyzete nem kedvez a többes számnak. Ha azonban külön-külön vesszük szemügyre az igei és a névszói-(igei) állítmányok viselkedését, már egészen más tapasztalhatunk. Rácز szövegmintájában szórványos, csupán 1,4%-nyi az elől álló igei állítmány értelmi egyeztetése. Ehhez képest a drámakorpuszbeli 8% határozottan soknak mondható. Még ennél is feltűnőbb azonban a többes számú névszói-(igei) állítmány teljes hiánya, szemben a Rácز által mért 18,5%-kal. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy ezt az utóbbi eltérést a Rácز-korpusz vegyes műfaji összetétele okozza, hiszen az ő szépirodalmi rézkorpuszában az ide tartozó adatok között éppen úgy nincsen többes számú, mint a drámákban.

Bár a csekély számú adatból messzemenő következtetést levonni nem lehet, úgy tűnik, hogy az igei állítmánynak az alanyok előtti értelmi egyeztetése a század első felében volt szokásban.

Példák az igei állítmány domináns, alaki egyeztetésére két alany előtt: „Ott *lógott* az akasztófán *Botond* meg *Lehel*” (Szabó 950); „*Jön a tél, a hó...*” (Szakonyi 781); „Majd *bánt* téged *Caraffa* meg a felzúdult nép *haragja*” (Fényes 209). Több alany előtt: „*Begyütt oszt a főbíró* meg a *jedző* meg a *bíró úr*” (Móricz 547); „és hogy az életben együtt jár a *szép* meg a *csúnya*, a *finom* és a *durva*, a *jó* és a *rossz*” (Barta 900). Nem egyszerű kapcsolatos, hanem összefoglaló kapcsolatos, illetőleg választó viszonyú alanyok előtt: „*Nyugodjék meg Loyola is, a pápa is*” (Sütő 872); „[A latin beszédet] *lefordítja Vajk vagy a feleségem*” (Szabó 934).

Ellenpéldák az igei állítmány értelmi egyeztetésével két alany előtt: „A nyilvánosság előtt *kerülték* egymást – *Trill* és a *nagyhercegnő...*” (Herczeg 942); „Autóberregés, egy perc múlva *jönnek* balról, a ház mögül, a korlát mellett, *Bella* és *Mária*” [ut.] (Karinthy Frigyes 1140). Több alany előtt: „És *elsietnek, Rosenberg, Hatzfeld, Zinsendorf*” [ut.] (Somory 1016); „Előlről, jobbról *jönnek: Lendvai, Lendvainé, Lidérc, Polacsek, Hermin*” [ut.] (Karinthy Frigyes 1114).

Példák a névszói-(igei) állítmány alaki egyeztetésére két alany előtt: „*Tiszta* a *lelke* és a *szándoka*” (Heltai 821); „és *legyen ártatlan* a *Zsuzsi* meg a *Kiszi*” (Szemere 281). Több alany előtt: „Akkor te is az vagy, *ami az anyád, apád* meg a *többi*” (Kodolányi 984); „*Tied arany, gyöngy és gyémánt*” (Balázs 794).

Az **alanyok közé ékelődő állítmány** a Rácز-féle szövegmintában az adatok 88,5%-ában ige, és egyetlen kivétellel egyes számú. A drámakorpusz ilyen adatai ennél is egyöntetűbbek: csak igéket találunk köztük, mindig alaki egyeztetéssel. – Nem bocsátkozom most bele annak a kifejtésébe, amit Rácз is többször felvet elemzése során: a közbeékeléses szerkezetek megítélése gyakran vitatható, mivel számolhatunk az ellipszis lehetőségével, vagyis azzal, hogy az alanyok voltaképpen más-más tagmondathoz tartoznak.

Példák az igei állítmány beékelődésére két alany közé: „engem tulajdonképpen a *vödör érdekel* meg az *ágy*” (Karinthy Ferenc 228); „de a *fülem* itt volt és a *szemem* is” (Gyurkó 569). Több alany közé: „Most már csak a *víz köll* hozzá mög *krumpli* mög a *tűz*” (Tömörkény 754); „Finom fehér *ruha* volt rajta, és skarlát *mente* és *aranykereszt* a mellén...” (Szomory 1001).

A vizsgált szerkezeteket az **alanyok darabszáma** szerint osztályozva Rác szövegmintájában (a beékelődő állítmány adatait nem számítva) két alany mellett 5,1%, míg kettőnél több alany mellett 11,9% az értelmi egyeztetés részesedése. A drámákban két alany mellett 45,4%-ban, több alany mellett pedig 51,6%-ban találtam értelmi egyeztetést. Az alanyok számának növekedése tehát itt is határozottan kedvezett a többes számnak, sőt győzelemre segítette az értelmi egyeztetést. Az igei és a névszói(-igei) állítmányokra külön-külön is érvényes, hogy az alanyok számának növekedésével az értelmi egyeztetés szerepe is nőtt.

A két, illetőleg több alany melletti egyeztetésre az élőséggel és a szórenddel kapcsolatban már bőven hoztam példákat, itt nem szaporítom őket tovább. Nem szóltam viszont még eddig azokról a sajátos esetekről, amelyekben a két vagy több alanynak legalább az egyike **gyűjtőnév vagy mennyiségjelzős főnév**, noha – akárcsak Rácz Endre – a statisztikai táblázatok összeállításához, az egyeztetési arányok megállapításához már figyelembe vettem őket. Rácztot abban is követtem, hogy a gyűjtőnévvel akkor is élettelenként (fogalomként) számoltam, ha személyek csoportját jelöli (vö. Rác 1991: 101).

Mivel a **gyűjtőnév** mellett az alaki egyeztetés a szabályos, elvben akkor is erre számíthatunk, ha a gyűjtőnév egy másféle egyes számú főnév társaságában tölti be az alany szerepét. Ezt a feltevést a drámakorpusz adatai általában megerősítik, függetlenül a szórendtől: „Egy *házaspár* s *Antal ül* a fotelekben” [ut.] (Sarkadi 341); „Az ebédelőben viszont együtt *van* a *család* és a vendég *fiatalember*” [ut.] (Hunyady 495); „*Perrin* és a *tömeg* kifelé *indul*” [ut.] (Sütő 871). Van azonban példa értelmi egyeztetésre is: „*Jönnek* még: *Mezilo*, a magdeburgi érsek, *Hermann*, a szász, nordmarki *Odo*, *Eckbert*, a meissen-i és nagy *tömeg*” [ut.] (Füst 540). Az utóbbihoz nyilván az is hozzájárul, hogy sok a mondatban a személynévi alany; hozzáteszem azonban, hogy egy korábbi (véletlenszerű gyűjtésen alapuló) vizsgálatomban olyan példákat találtam az állítmány többes számára, amelyekben a gyűjtőnév előtt csak egy másik alany áll (Horváth 2004a: 15).

Az olyan szerkezetekben, amelyekben legalább az egyik alany **mennyiségjelzős főnév**, Rác az általa vizsgált korpuszban következetesen alaki egyeztetést talált, tallózó gyűjtésében azonban többes számú állítmány is akadt (1991: 101–3). Korábbi, véletlenszerű gyűjtésemből én is idézhettem értelmi egyeztetésűeket (Horváth 2004b: 137).

A drámakorpusznak azokban az alanyegyettségeiben, amelyeknek mennyiségjelzős és ilyen jelző nélküli tagjuk is van, az eseteknek körülbelül a kétharmadában egyes számú az igei állítmány. Példák erre különféle szörendi kombinációkkal és alanytípusokkal: „A *három rabbinus* és *Santángel* ijedten *hátrál*” [ut.] (Illés 1075); „Judit köré *néhány cseléd*, *asszony* s *Böske húzódik*” [ut.] (Fényes 207); „*egypár kalap* és *übereciher* meg egy *vadászpuska lóg* a fogason” [ut.] (Szép 7); „*Szalayné* és a *két leány* kínosan, fájdalmasan *szorong*” [ut.] (Barta 880); „hol hatalmas *szárnyasajtó* és *két* hosszú *ablak nyílik* a piacra” [ut.] (Bánffy 472); „Mit ér a *sok* szép *szó*, a nagy *lélek*” (Thury 13); „*Látszik* a szemben álló *ház* és annak *két ablaka*” [ut.] (Barta 813). Az alanyoknak az egyszerűtől eltérő, összefoglaló kapcsolatos viszonyával: „*Ő is*, a *két nő is* *Tóra néz*” [ut.] (Örkény 428).

Az idetartozó értelmi egyeztetés szerkezetek mindegyikében élő alanyok szerepelnek. Példák két és több alannyal, különféle szörendi változatokkal: „*Hivtesem* és *két* felnőtt *leányom* a helybeli evangélikus református sírkertben *nyugszanak*” (Szép 21); „*Táltos*, *Tarcal*, *Tarhó* és a *két tiszt* *berohannak*” [ut.] (Harsányi 236); „A *négy szobalány* és *Dolorosa* kézről kézre adva egy-egy ruhadarabot, ezt *éneklik*.” [ut.] (Vészi 270); „A korridoron *megjelennek Müller*, *Müllerné* és a *két gyerek*, kezükben csomagokkal” [ut.] (Remenyik 1172).

Az ilyen alanyegyettségek mellett a névszói(-igei) állítmány a korpuszban mindig alaki egyeztetésű: „*Dulcinea* budoárjában *négy szobaleány*, s *Donna Dolorosa látható*” [ut.] (Vészi 269); „*Tenger szavuk*, *fontoskodásuk*, olcsó / *Vetélkedésük* csakis *arra volt jó*” (Heltai 858).

Ha az együttest kizárólag mennyiségjelzős alanyok alkotják, akkor a drámabeli összes adatban egyes számú mind az igei, mind a névszói(-igei) állítmány: „Fehértemplom körül *hét zászlóalj* és *két ezred lovasság* még *erősíti* ezt a vonalat” (Szomory 1022); „*minden* részeg *katona*, *minden* hájas *polgár*; *minden* öreg *kéjenc* maga alá *gyűrhet* [téged]” (Gyurkó 535); „Hallom, Sári, neked is *három*

fiad van meg két jányod” (Móricz 488); – „különféle kisiklások miatt fél évtized alatt az Új Jeruzsálemben *hatvanhat száműzetés, tizenhárom akasztás, tíz lefejezés és harmincöt máglya* a kiutalt hatalmi válasz” (Sütő 863). „*Tied lesz minden győzelem és minden dicsőség*” (Illés 1025). – Az említett korábbi vizsgálatomban egyébként találtam példát az értelmi egyeztetésre (Horváth 2004b: 137).

A részben és a tisztán mennyiségjelzősek között átmenetet képez az olyan alanyegyüttes, amelynek az egyik tagja mennyiségjelzős, a másik pedig határozatlan névelős. Az ezt képviselő adatban az állítmány alaki egyeztetésű: „*Tíz vértés meg egy strázsamester aludt a házukban*” (Fényes 201).

Ha az alanyoknak közös mennyiségjelzőjük van, akkor – a szakirodalom állításával is összhangban (vö. Rác 1991: 101) – az (igei) állítmány majdnem mindig egyes számba kerül: „mert *néhány ezer német s lombard odafészkelte az ablaka alá*” (Németh 1084); „amelybe *rengeteg gondolat és indulat zsúfolódik*” [ut.] (Zilahy 73); „*hogyan ennyi fehér kendő és szűzlány van Rómában*” (Németh 1090); „*És vele hódolt a többi gróf, márkai és báró is*” (Illés 1028). Az egyetlen ellenpélda értelmi egyeztetéssel: „*Ennyi aggodalom, szorongás, felelősség nem lakhattak benn büntetlen*” (Németh 1086).

2.2. Az állítmánynak a két vagy több különböző nyelvtani számú alany melletti egyeztetésekor nagy szerephez jut a szórend, pontosabban az úgynevezett **közelségi szabály** (l. pl. Rác 1968: 254–5; 1991: 138–45). Ez azt jelenti, hogy az állítmány a hozzá közelebb elhelyezkedő alanyok a számához igazodik; ha pedig az alanyok közrefogják az állítmányt, akkor az állítmány előtti alany irányítja az egyeztetést. A közelségi szabály működése mindenképpen alaki egyeztetés, de azokban az esetekben, amelyekben többes számot ír elő, egyben értelmi is. Vannak viszont olyan sorrendi típusok, amelyekben az egyes szám használatát sugalló közelségi szabályt a neki ellentmondó értelmi egyeztetés megzavarja, nem mindig engedi érvényesülni.

A drámakorpuszban összesen 69 olyan szerkezetet találtam, amelyben két vagy több különböző nyelvtani számú alany van. Az állítmány 13-szor került egyes számba (18,8%), 56-szor pedig többesbe (81,2%). A különféle szórendi típusokat képviselő adatokat Rác módszerét és jelöléseit (1991: 138) követve rendeztem a 3. táblázatba. Mivel a táblázatban az igei és a névszói(-igei) állítmányok adatait én sem különítettem el egymástól, az állítmányt fajtájától függetlenül „V” szimbolizálja. A további rövidítések: N = alany; s = egyes szám, p = többes szám.

3. táblázat

Az egyeztetési típusok és részeseidések két vagy több különböző nyelvtani számú alany előfordulásakor

Típus	Adat	%	Típus	Adat	%
1/a. Ns + Np + Vs	–	–	1/b. Ns + Np + Vp	31	100
2/a. Np + Ns + Vs	4	28,6	2/b. Np + Ns + Vp	10	71,4
3/a. Vs + Ns + Np	8	66,7	3/b. Vp + Ns + Np	4	33,3
4/a. Vs + Np + Ns	–	–	4/b. Vp + Np + Ns	9	100
5/a. Ns + Vs + Np	1	100	5/b. *Ns + Vp + Np	–	–
6/a. *Np + Vs + Ns	–	–	6/b. Np + Vp + Ns	2	100

A típusokat a táblázat sorai szerint haladva, páronként tárgyalom.

Az 1/a. képlet realizálódására eleve kevés az esély, hiszen mind a közelségi, mind az értelmi egyeztetéssel ellentétes ez a (Rácztól kölcsönzött) típuspélda: *A fiú meg a lányok vizsgázik*. Nem csoda, hogy sem Rác szövegmintájában, sem a drámakorpuszban nem akadt ilyen. Hogy a képletet nem láttam el az adatolatlanúság csillagával, annak az az oka, hogy tallózó gyűjtésekor Rác Endre találkoztott effélével (kettőnél több alany jelenlétében): „*A két sírhely, a díszes ravatal, az üvegezett hintó, a lakkozott koporsó, a gyászhuszárok csaknem ötezer forintba kerül*” (Fejes Endre: Rozsdatemető; idézi Rác 1991: 140). – Ezzel szemben az 1/b. képlet megvalósulására már eleve igen nagy az esély, hiszen mind a közelségi szabálynak, mind az értelmi egyeztetésnek megfelel ez a megoldás: *A fiú meg a lányok vizsgáznak*. Tökéletesen érthető, hogy az 1. párt tekintve Rác szövegmintájában

is, a drámakorpuszban is kizárólagos az 1b. érvényesülése, sőt az sem meglepő, hogy az összes típus közül mindkét korpuszban ez a leggyakoribb. Példák a drámákból igei állítmánnyal két, illetőleg több alany után: „*Péter és a nők meghajolnak*” [ut.] (Heltai 829); „*Molnár Ferdinánd és társai fésztes tisztelgés után kimennek*” [ut.] (Illyés 156); – „*tanári nyugdíjad, házad, szövetkezeteid meg fogják neked hozni a bőséges megélhetést*” (Lengyel 388). Az egyszerű kapcsolatosító eltérő viszonyú alanyokkal: „*nekem se igényem, se extra kívánságaim nincsenek*” (Örkény 409); „*kinek a bűnét nem egy asszony vagy néhány szolgál, hanem országok szenvedik...*” (Németh 1025). Példák névszói állítmánnyal: „*A pápa és a püspökök isteni jognál fogva pásztorai a népnek*” (Szomory 1010); „*Múltad és gyermekeid az enyémed*” (Déry 333); – „*A hotel tulajdonosa, alkalmazottai és vendégei javarészt európaiak*” [ut.] (Remenyik 1109).

A 2. párban Rácz a közelségi egyeztetés enyhe fölényét figyelhette meg az értelmivel szemben, vagyis inkább *A fiúk meg a lány vizsgázik* típusú adatokat talált, mint ilyeneket: *A fiúk meg a lány vizsgáznak*. A drámakorpusz idetartozó adatainak viszont alig több mint a negyede alaki egyeztetésű. Két példa a 2/a. típusra: „*ezekre némely ruhafélék, szoknya, téli gúnya, viganó van akasztva*” [ut.] (Tömörkény 753); „*a mozdulatai, arckifejezése ezt mondja*” [ut.] (Barta 819). Többes számú alanyból és mennyiségjelzős egyes számú alanyból álló együttes: „*A sópsi kis kapunál Thököly kegyelmes urunk hajdúi meg kétszáz tatárja áll...*” (Fényes 184). – Ezt a párt tekintve tehát a drámákban az értelmi egyeztetés erősebbnek bizonyul a közelségénél. Igei állítmányú példák a 2/b. típusra két, illetőleg több alanyal: „*a kedvező születési körülmények és a nagy vagyon nem helyettesíthetik az egyéni rátermettséget és a tudást*” (Illés 1032); – „*En nem ismerlek eléggé, csak amennyire leveleid, hírszöbeszéd kifestettek*” (Németh 1096); „*Zsöllyék, székek, pamlag a falak mentén sorakoznak, összehozva*” [ut.] (Szomory 1037). Névszói állítmány: „*heréid és petefészked az enyémed*” (Déry 333).

A 3. párban Rácznál igen erős a közelségi szabály érvényesülése, azaz ennek a típusnak a dominanciája: *Vizsgázik a fiú meg a lányok*, szemben ezzel: *Vizsgáznak a fiú meg a lányok*. Ha kevésbé szélsőséges aránnyal is, a drámakorpuszban hasonló a helyzet: a közelségi egyeztetés részesedése kétharmados. Példák a 3/a. típusra két, illetőleg több alanyal: „*hol van most Engelbert s a többiek?*” (Füst 608); – „*Jön: Göre, Mihály, Rozi, Kisbíró, Kátsa, kocsis, bámészködő falusiak*” [ut.] (Gárdonyi 133); „*Van benne íróasztal, fegyverárvány, zongora, karosszék csoportok stb.*” [ut.] (Biró 593). – Az értelmi egyeztetés tehát nagyobb arányban írja felül a közelségit, mint a Rácz-féle korpuszban. Példák a 3/b. típusra igei, illetőleg névszói állítmánnyal: „*És ott feküsznek, gép és emberek...*” (Karinthy Frigyes 1086); – „*[Henrik barátai odasietnek...]* Ezek: *Siegfried*, mainzi érsek, svábországi *Rudolf és kísérete, IV. Welf, Gottfried*, a püpos és embereik” [ut.] (Füst 540).

A 4/a. típus, vagyis a *Vizsgázik a fiúk és a lány* típusú megoldás ugyanúgy ellentétben van mind a közelségi, mind az értelmi egyeztetéssel, mint az 1/a., ezért nem lehet csodálkozni azon, hogy a drámákban nincs rá adat. Csak azért nem csillagoztam meg, mert a Rácz-féle korpuszban néhányszor mégis előfordult (1991: 141–2). – A 4/b., vagyis a *Vizsgáznak a fiúk és a lány* típus viszont összhangban van a közelségi szabállyal és az értelmi egyeztetéssel is, a párjával szembeni 100%-os érvényesülése tehát egészen természetes; azt azonban hozzá kell tenni, hogy az adatszámával jóval kisebb a hasonló tulajdonságú 1/b. típusénál. Példák a 4/b.-re igei állítmánnyal és két, illetőleg több alanyal: „*mert mindig velem vannak a jószágaim meg az édes szülém...*” (Szemere 281); „*Parancsod várják künn a hadnagyok / És Silló tábornester*” (Harsányi 148); – „*Lesznek szolgálaid, kamarásaid, titkárod*” (Szabó 932); „*és kivonultak a fehér ruhás lányok, a cserkészek, a leventék és a vasutaszenekar*” (Örkény 438). Az alanyok közötti választó viszonyal: „*Jönnek a rózsák vagy valami olyan csendes, nyugalmas szenvedély, ami mellett az ember elfelejti, hogy hogyan következnek egymás után a napok*” (Thury 40). Névszói állítmánnyal: „*Ebben a párás elrajzolttságban láthatók a bástyák szelídre mosódott vonalai, egy torony csipkái s egy széles kapu vasszerkezete*” [ut.] (Vészi 294).

A két utolsó párral kapcsolatban – mint azt az egyes számú alanyok melletti egyeztetésről szólva is említettem – felvethető az a lehetőség, hogy nem egyszerű mondatokkal, hanem ellipszises szerkesztésmódokkal van dolgunk (az ötlethez és szakirodalmához vö. pl. Rácz 1991: 139). Ha mégis egyszerű mondatokként kezeljük őket, hamar beláthatjuk, hogy a közelségi egyeztetés speciális szabálya szigorúan működik. Eleve nem tűnik lehetségesnek sem az 5/b. megoldás: **A fiú vizsgáznak, meg a lányok*, sem pedig a 6/a.: **A fiúk vizsgázik, meg a lány*. A megcsillagozás nemcsak elméletileg tűnik megalapozottnak, hanem mind a Rácz-féle szövegmintának, mind a drámakorpuszban az

adathiánya is igazolja. Mindebből az is következik, hogy a drámákban természetesen 100%-ban érvényesül mind az 5/a. típus: *A fiú vizsgálzik, meg a lányok*, mind pedig a 6/b.: *A fiúk vizsgáznak, meg a lány*. Igaz, a megvalósuló megoldások adatszáma is csekély. Az 5/a. típust egyetlen példa képviseli: „Külön *kutatólaboratórium áll* ott a rendelkezésemre, *gépek, műszerek...*” (Zilahy 79). A 6/b.-nek is csak két adata van, mindkettő Remenyiktől. Érdekességük, hogy bennük a különböző számú alanyok nem homogén tömbökbe rendeződve, hanem szeszélyesen váltakozva helyezkednek el; ezzel együtt a szerkezeteknek a 6/b. típusozartozása kétségtelen: „Engem a *könyvek érdekelnek, a padlás és a pincérek...*” (Remenyik 1161); „csak *vendégek vannak, szobák, kocsmák és folyosók!*...” (Remenyik 1135).

III. Az alany és az állítmány személybeli egyeztetése. – Erről a témáról szólva is célszerű egymástól elkülönítve tárgyalni az egy és a több alanyt tartalmazó szerkezeteket.

1. Személybeli egyeztetés egy alannyal. – A főszabály természetesen az, hogy az állítmány az alannak a grammatikai személyéhez igazodik. Ettől csak a **vonatkozó névmási alanyú mellékmondatok** egy részében találhatunk eltérést. A vonatkozó névmás mindig 3. személyű, természetesen alanyként is az. Arra számíthatunk tehát, hogy hozzá igazodva a főszabálynak megfelelően a mellékmondat állítmánya is 3. személybe kerül. Ez többnyire így is van. A vonatkozó névmási alany azonban a főmondatnak olyan mondatrészére is visszautalhat, amelyet ott 1. vagy 2. személyű névmás fejezett ki. Ilyenkor **személyátsugárzás** következhet be, azaz a főmondatbeli 1. vagy 2. személy átveszi a 3. személyű vonatkozó névmástól az egyeztetés irányítását, és ezzel a mellékmondat állítmánya 1., illetőleg 2. személybe kerül. (A részletekhez vö. Rác 1968: 251–2.) A személyátsugárzás azonban nem feltétlenül megy végbe, azaz a vonatkozó névmás irányító szerepe megmaradhat, és akkor persze a mellékmondat állítmánya 3. személyű lesz.

Mitől függ a személyátsugárzás megtörténe, és mennyire gyakori? Rác erre vonatkozólag nem végzett statisztikai vizsgálatot, de elemzéseiből kitűnik, hogy nagy szerepe van a vonatkozó mellékmondat fajtájának, vagyis annak, hogy a főmondat melyik mondatrészét fejt ki. Rác szerint az értelmezői mellékmondat különösen kedvez a személyátsugárzásnak, míg az állítmányi alárendelésben és egyéb típusú mondatkapcsolatokban erősebb az ingadozás (1968: 252; 1991: 34).

Pontos statisztikai felmérést én sem végeztem a drámapusz alapján, de úgy találtam, hogy ahol lehetőség van a személyátsugárzásra, ott az esetek nagy többségében meg is történik. Feltehetőleg azért is tapasztaltam ezt, mert a drámákban a személyátsugárzásra esélyes tagmondatkapcsolatok legtöbbje értelmezői alárendelés.

Példák a korpuszból az olyan személyátsugárzásra, amely az 1. személyhez kapcsolódó értelmezői vonatkozó mellékmondatban megy végbe: „Melyik istent kérem **én** / az égiek vagy alvilágiak közül / **ki** éggel és az alvilággal **harcolok**, / étellel és halállal?” (Babits 581); „Setét Lajos nincs. Néma Péter nincsen. / **Én**, én vagyok csak. **Én, aki beszélek**” (Heltai 952); – „Legyen róla meggyőződve, hogy **mi**, **akik** az ön eszméinek lobogója alatt **küzdünk**, a visszatért vezért megillető módon fogjuk fogadni” (Lengyel 385); „Tőle mit sem várhatunk, **mi**, **kik** oly számosan **szolgáltuk** az utolsó évtizedben a szabadság ügyét” (Bánffy 423). A 2. személyhez kapcsolódóan: „Megijedtél talán? [...] **Te**, **aki** József császár halála után olyan vakmerően el **mertél** menni titkos misszióval a porosz királyhoz” (Bánffy 446); „**Te**, **aki** a máglyát **tartod** a szövetségésednek, te hirdeted a hitet ebben a világban?” (Háy 671). Az átsugárzó névmás megszólító funkciója is lehet: „Édes jó Istenem, **te**, **aki** fenn **vagy** és **örködöl**, légy gondozónk továbbra is nekünk, szegény üldözött fiataloknak...” (Tamási 742); „Gerson magiszter, **te**, **aki** az egyházat **akarod** felfrissíteni, Hohenzollern uram, **ki** ráncba **szeded** a brandenburgi tartományt, drága László uram, Miklósom, **ti**, **akik** **ki** nem mondott szavaimat is **megértitek** – üljetek le” (Háy 694). – Az egyeztetést irányító névmás az alanyin kívül más mondatrészi szerepet is betölthet: „eldobsz **engem**, **ki** mindent neked **áldoztam föl!**” (Bánffy 483); „s gondolatok **rám** olykor a tábori tüzeknél, **aki** együtt **szenvedtem** veletek!” (Szomory 1067).

Az értelmezői mellékmondatokat tekintve kivételes az az eset, amelyben nem megy végbe személyátsugárzás: „Ritka az olyan, mint **én**, **aki** így kedvire **utazhat**” (Illyés 172); a 3. személyű egyeztetést valószínűleg az magyarázza, hogy ez a vonatkozó mellékmondat tulajdonképpen kétféle kapcsolódik: nemcsak a közbevetett **én** névmást értelmezi, hanem az abszolút főmondatához is kötődik alanyi alárendeléssel.

A drámakorpusz nem értelmezői mellékmondataiból csak egy olyan van, amely reális esélyt adna a személyátsugárzásra. Ebben a jelzői alárendelésben azonban a lehetőség kihasználatlanul marad: „[én] nem az az ember vagyok, akinek jó dolga van nők körül, aki az ilyen szöke fiatalokat *elbívoli*” (Szomoró 1066).

2. Személybeli egyzetetés több alannyal. – Az állítmány egyzetetése természetesen akkor vet fel kérdést, ha az alanyok különböző személyűek. Ilyenkor az állítmány rendszerint többes számba kerül, és a **kisebb sorszámú nyelvtani személyhez** igazodik (l. pl. Rác 1968: 255; 1991: 34). Így van ez természetesen a drámakorpuszban is. Példák 1. és 3. személyű, illetve 2. és 3. személyű alanyokkal: „*Én és nőm megjelentünk a kisasszony előtt*” (Bródy 467); „*Én és az osztrogótok hős királya fontosnak tartanók*” (Harsányi 119); – „*Már beleuntam azokba a sápiázásokba, amikkel te meg Mártha nap nap után traktáltok!*” (Lengyel 309); „*amelyet királyod és te kapni fogtok*” (Szabó 950).

Néha helyett **közelségi egyzetetés** érvényesül, vagyis az állítmány a hozzá közelebb lévő alany személyéhez (az alanyok közé ékelődve pedig az előtte állóéhoz) igazodik. Erre a drámákban nem egészen olyan esetekben kerül sor, amilyeneket Rác tankönyvfejezete (1968: 255) említ. Példák a drámakorpuszból az alanyok egyszerű kapcsolatos, illetve hozzátoldó kapcsolatos viszonyával: „*Az én házamba én parancsolok, meg te*” (Móricz 553); „*Ne félj! az örök végzetet legyőztem én, / legyőztem én s a szerelem s a vér s a vágy*” (Babits 583); – „*onnan indult el Ilionba két fiad / és sok szétlái s köztök én is, gyors hajón*” (Babits 566). Választó viszonyal: „*ahol én ott vagyok, vagy a herceg*” (Szabó 932). Az egyszerű kapcsolatos és a választó viszony kombinálásával: „*Én megtanítom ezt a népet felejtetni, te meg a fiad vagy az unokád megtanítja emlékezni újra*” (Szabó 968). – Úgy tűnik, a szerzők főleg ott választják a közelségi egyzetetést (a kisebb sorszámú személy szabályát mellőzve), ahol értelmi, illetve ritmikai okból külön hangsúlyt kívánnak adni egyes alanyoknak vagy minden egyes alanyak.

IV. A tárgy és az állítmány határozottságbeli egyzetetése. – Tíz évvel ezelőtt olyan előadással emlékeztem meg Rác Endre tanár úr születésének 80. évfordulójáról, amelyben a határozottságbeli egyzetetés hibáival és furcsaságaival foglalkoztam (Horváth 2003). Olyan példák alapján készítettem el, amelyeket véletlenszerű gyűjtéssel találtam olvasgatás és tévézés közben. A gyűjteményt viszonylag tekintélyes számú adat alkotta.

Ezzel szemben a drámakorpuszban csupán egyetlen szabályszegésre bukkantam a határozottságbeli egyzetetés köréből, a határozatlan névelőjú tárgy és a határozott igeragozás kombinációjával: „*Olyan ez... mit mondjak csak... mint mikor egy szegény, de törekvő embert még nála is szegényebb rokona látogatja meg...*” (Karinthy Frigyes 1079).

V. Egyzetetés a mennyiségjelzős és hasonló szerkezeteken belül. – A mennyiségjelzők (és más, hasonló szerepű szavak) utáni számhasználat szakirodalma bőséges. (Összefoglalásképpen, illetve további szakirodalmi kitekintéssel vö.: Rác 1968: 343, 1980b: 260, 1991: 56; Tompa 1985a, 1985b; Dömötör 2011; Horváth 2012.) Egybehangzó vélemény szerint a mai magyar sztenderdben, bizonyos kivételeket nem számítva, a jelzett szó egyes számba kerül. A kivételek közé egyrészt néhány hagyományos kifejezés tartozik (*minden idők, minden körülmények* stb.), másrészt hozzájuk sorolható az a kisebb-nagyobb számhasználati ingadozás is, amely az *összes*, a *többi* és még egy-két szó után tapasztalható.

A drámabeli mennyiségjelzős szerkezetek közül nem tartom szükségesnek azoknak a részletes tárgyalását, amelyek maradéktalanul megfelelnek a 20. (és 21.) századi sztenderdnek. Csupán egy-egy adatot idézek a korpuszból a jelzett szó egyes számú egyzetetésére határozott, illetve határozatlan számnév, valamint a *minden* névmás után: „*Azt a két tinót jó lenne elhajtani...*” (Móricz 506); „*Rengeteg püspök meg tartományúr gyült oda*” (Németh 1033); „*Ez minden partiban automatikusan megtörténik, osztás közben*” [ut.] (Csurka 586). További példák bőven találhatók írásomnak azokban a szakaszaiban, amelyekben a mennyiségjelzős alany vagy alanyok melletti egyzetetésről esik szó.

Ha az egyes számnál jóval kevesebbszer is, a 20. századi drámaírók viszonylag gyakran használnak többes számot a mennyiségjelző után, főleg a népi beszédmód érzékeltetésére vagy archaizálásképpen. Elen jár ebben Móricz, illetve Szomoró: „*tudod, az oskolába is két jó barátok vótunk, Sári*” (Móricz 546); „*Mámmost nízűk csak össze a mi két ökleinket!*” (Móricz 510); „*Ha ezt meg-*

hallja a község, másik *harminchárom esztendőig* lesz bíró úkigyelme” (Móricz 502); – „Itt üljenek le mind, *öt drága hölgyeim!*” (Szomory 1000); „én írtam *sok vaskos könyveket*” (Szomory 1050); „Szentség az egyház kenyerét eszi, és küzd *minden terveim és újításaim* ellen” (Szomory 1013). Példák más szerzőktől: „akkor is a *két Rózsák* gulyája legelt itt” (Tömörkény 759); „Gazdád baját mi orvosolni jöttünk, / Itáliából *százezer veszélyek* / Között jóságosan, irgalmasan...” (Heltai 912); „ha *sok-sok keresztény uraságok* között leszel” (Bródy 450); „És alulról nézve a történelem *minden uralkodói* egyformák” (Háy 665). Néhol előfordul olyan többes számú egyeztetés is, amelyet a szenterdben vagy például az egyházi nyelvben megőrzött régiségként a mai nyelvhasználattól sem érzünk egészen idegennek: „*minden jókat* tisztelt öcsémuram” (Szép 13); „s egy elavult becsület-ideál szó-lalt meg kibicsakló hangján, az özvegyek, árvák és *minden elesettek* patrónusaként” [ut.] (Vészi 237).

Az *összes*, *többi*, *némely*, *csupa* szavak utáni számhasználatnak az új- és újabb magyar kori történetével a 2012-es szegedi nyelvtörténeti konferencián tartott előadásomban foglalkoztam. A részleteket – a szakirodalom áttekintésével, diakrón statisztikákkal és példákkal – a feltehetőleg 2013-ban megjelenő konferenciakötet fogja tartalmazni. A most következőkben csak röviden, összevetésül utalok ennek a történeti vizsgálatomnak az eredményeire.

A felsorolt szavak utáni számhasználatnak vannak olyan esetei, amelyek eleve nem adnak esélyt az egyeztetés ingadozására. – Ha az *összes* ’teljes’ jelentésű, akkor jelzett szava csak egyes számú lehet. Példa a drámakorpuszból: „kit állítunk az *összes* magyar *haderő* immár közös fővezérének” (Illyés 118). – Ha a *többi* után számlálhatóan főnév áll, az természetesen szintén nem kerülhet többesbe: „A *többi kereszténység* nem törődik velem” (Németh 1089). – Ha a *némelynek* ’bizonyos’-féle jelentése van, akkor mind egyes, mind többes számú főnév előtt állhat, de ez nem nevezhető egyeztetési kettősségnek, mivel a számhasználatot nem a *némely* indukálja: „Nem úgy, mint *némely déligyümölcs*” [gunyoros célzás a drámában főszerephez jutó citromra] (Molnár 283), illetőleg „A kantinosnak *némely* piszkos *dolgok* miatt kénytelenek voltunk röviden fölmondani a bérletet” (Thury 82). – A *csupa* szintén nem tekinthető egyeztetést irányító tényezőnek, ha jelentése ’puszta, egyszerű’, ’tele’ vagy ’igazi’: „Hát ezek az eszmék *csupa* merő *tévedések* voltak” (Lengyel 386); „*Csupa* jó *szag* minden!” (Barta 873); „Az ördög bújjon a dolgokba! *Csupa* *asszonybeszéd*” (Tömörkény 762).

A ’minden’ jelentésű *összes* utáni számhasználatban viszont valódi, a szó felbukkanása óta napjainkig meglévő és történetileg változó egyeztetési ingadozásnak lehetünk tanúi. A Szegeden bemutatott diakrón vizsgálatom szerint egészen az 1960-as évekig a többes szám dominált, csak akkor billent át a mérleg az egyes szám oldalára.

A drámakorpusz statisztikája részben mást mutat, ugyanis a 20. század első feléből való művekben a többes szám használata kizárólagos: „akkor az *összes medúzák* megpukkadhattak volna a féltékenységtől” (Herczeg 930); „Ismerem az örmestert. Az alezredest, az *összes doktorokat*” (Hunyady 498); „Eltörölnék az *összes országhatárokat*” (Zilahy 59). A század harmadik negyedének néhány adata statisztikai értékelést nem tesz lehetővé; mindenesetre mind az egyes, mind a többes számra akad köztük példa: „Tata begyűjtötte az *összes ennivalót*” (Szabó 935), de: „hívjátok össze Genf egész lakosságát, az *összes kantonokat*” (Sütő 882).

Azokban a szerkezetekben, amelyekben a *többi* jelző számlálható főnevet bővít, diakrón vizsgálatomban a felvilágosodás kezdetétől az ezredfordulóig végig egyeztetési ingadozást figyeltem meg. Az arányok azonban a mához közeledve erősen módosultak: a 19. század végéig a többes szám volt fölényben; a 20. században viszont már az egyes, előbb kisebb, majd a század közepétől fokozott mértékben.

A drámák idetartozó 39 adatából 21-ben (53,8%) találtam egyes, 18-ban (46,2%) pedig többes számot. Úgy látszik, az imént vázolt változási folyamat a drámák nyelvhasználatában fáziskészséssel ment végbe annyiban, hogy a 20. század első felében még a többes szám enyhe fölényével tapasztalható erős ingadozás. Ehhez és a másik felmérésemhez (Horváth 2012) képest váratlan mértékű fordulat, hogy a század közepétől az egyes szám használata kizárólagos.

Példák a század első felének drámáiból a többes számról: „A *többi asszonyokat* kieresztették” (Fényes 268); „Jobbról, hátul ajtó a lakás *többi részeibe*” [ut.] (Herczeg 907); „A *többi varjaknak* sem segítettem” (Tamási 720). Az egyes számról: „Add ide a *többi kulcsot*” (Balázs 790); „Akár a *többi férfi* – zsákba varják, mégse veszi észre” (Füst 552); „Ha engem Alexios, Gisulf s a *többi herceg* földtelenné tesz” (Németh 1092). Egyes szerzők hol az egyes, hol a többes számot választják, akár ugyanannak a főnévnek a használatakor is: „De könnyű azt megtanulni, mint a *többi komiszágot*”

(Móricz 556), de „Kié az a legelő?... Az enyém meg a kieteké meg a *többi birtokosoké*” (Móricz 554); „Mi van a *többi csomaggal*?” (Remenyik 1119), de „Menjen és hordja le a *többi csomagokat is!*” (Remenyik 1116). – Példák a század közepe utánról az egyes számra: „Azt tetszik gondolni, a *többi lovag* nem így csinál?” (Véski 247); „És vele hódolt a *többi gróf, márkí és báró is*” (Illés 1028).

A *némely* akkor viselkedik az egyeztetést irányító jelzőként, ha 'egyik-másik' a jelentése. A Szegeden tartott előadásomban azt állapíthattam meg, hogy az ilyen *némely* utáni számhasználat a vizsgált időszakban mindvégig ingadozott. A 19. század utolsó negyede előtt a többes szám uralkodott, akkortól fogva pedig az egyes, de nem került akkora fölénybe, mint a *többi* esetében.

A drámakorpuszban olyan kevés az adat, hogy arányokról, tendenciákról beszélni nem érdemes. Egy példa egyes számmal: „hogy [az ön cselekedetét] *némely* ostoba *ember* talán hűtlenségnek fogja minősíteni” (Lengyel 327). A többes számú ellenpéldában nem is egészen *némely*, hanem *egynémely* szerepel: „hogy *egynémely* magas ranghoz jutott *konverzők*, mint a La Caballeriák, mint don Alvaro de Luna, testvéreik ellen fordulva rettegett, kegyetlen üldözők lettek” (Illés 1037).

A *csupa* akkor mondható a számegegyeztetés irányítójának, ha 'csakis, kizárólag' a jelentése, a főnév denotátuma pedig számlálható. Azoknak az adatoknak a körében, amelyek megfelelnek ennek a két feltételnek, diakrón korpuszvizsgálatomban (Horváth 2012) a 18. század utolsó negyedétől az ezredfordulóig ingadozást figyelhettem meg. A 18. század végén az egyes szám volt némi fölényben, azután a 19. század háromnegyedében a többesé volt a vezető szerep. Akkortól fogva viszont egyre fokozódó mértékben újra dominált az egyes szám, a 20. század második felére pedig 90% feletti részesedést ért el.

A drámakorpuszban 80%-ban egyes számú az egyeztetés. Példák: „Az ötös – *csupa fekete ló* – hirtelen megáll az ablak előtt” [ut.] (Bródy 456); „ha belépnél egy terembe, ahol királyok vannak, *csupa király* – zavarba jönne!” (Biró 622); „Vakok élnek ebben a városban? Vagy *csupa aggastyán*, akinek nincs már szeme a szépre?” (Gyurkó 548). A többes számú ellenpéldák elszórtan, egymástól nagy időbeli távolsággal jelentkeznek: „A tiszték *csupa gavallérok* voltak” (Thury 12); „mert itt *csupa* rendes dolgozó *emberek* vannak” (Sarkadi 332).

VI. Egyéb egyeztetések. – Vannak a drámakorpuszban olyan érdekes egyeztetési példák is, amelyek nem sorolhatók be a tárgyalt csoportokba. Elemzés nélkül, felsorolászerűen, amolyan leletmentés-keppen idézem őket. Lehetséges, hogy egy másik alkalommal visszatérek rájuk, de annak is örülnék, ha mások hasznosaknak találnák őket a saját kutatásaikhoz.

Következzék tehát ez a kis példacsokor: „*Maga vagyok az odaadás és a szeretet*” (Thury 13); „*Kegyelmetek* pedig *üljön le, megérdemlik ezt az egyórai nyugodalmat*” [többen vannak] (Fényes 197); „*Látod, ti süvölvények*, így kell azt csinálni” (Móricz 537); „Há hogy leszünk *avval a tinókkal*?” (Móricz 510); „Még meséltem is a *Karfunkliék cselédjöknek*” (Szép 107); „A *maga környékükön* nincs ilyen dupla község?” [a maguk környékén] (Hunyady 511); „akik az önálló magyar államságtól a *maguk stallumaikat* várták” (Illyés 135).

VII. Összegzés. – Előadásom témáját részint Rác Endre tanár úrról való megemlékezésül választottam, részint pedig azért, hogy az egyeztetési vizsgálódást egy olyan műnemre is kiterjesszem, amelyre a kérdéskör szakirodalmá eddig kevés figyelmet fordított. Megállapítottam, hogy az egyeztetésmódokat tekintve vannak (vagy legalábbis lehetnek) olyan jegyek, amelyek a drámát mint szövegtípust jellemzik. A 20. századi korpusz alapján ilyennek bizonyult a rendkívül gyakori értelmi egyeztetés két vagy több egyes számú alany után. Elemzésem feltárta, hogy ez a jelenség összefügg az élő alanyokból álló együttesek nagy számával. Világosan megmutatkozott az a tény, hogy az értelmi egyeztetés diadala az ízei állítmányok körében a szerzői utasítások nyelvhasználatának köszönhető, és az is kiderült, hogy a szereplők megszólalásait tekintve ellentétes a kép: ott az alaki egyeztetés a vezető szerep. Más műfajokhoz, szövegtípusokhoz képest jellemzőnek tűnnek még a drámákra a következő jelenségek: A *fiúk meg a lány vizsgáznak* típusú értelmi egyeztetés; az *összes* utáni többes szám kizárólagossága a 20. század első felében; a *többi* utáni előbb fáziskéséses, majd nagymérvű eltolódás az egyes szám javára. A drámaírók egyéni nyelvhasználatával itt külön nem foglalkozhattam, de igyekeztem rávilágítani néhány jellemző és érdekes részletre.

Abban szintén bízom, hogy az idézett példaanyag nemcsak a kutatók érdeklődését keltheti fel, hanem az oktatásban is használható lehet. Arra különösen törekedtem, hogy az olyan egyeztetési

dilemmákat, amelyekről a szakirodalom olykor csak érintőlegesen nyilatkozik, lehetőleg bő adattal szemléltessem: ilyen például a mennyiségjelzős tagot (is) tartalmazó alanyegyüttesek melletti egyeztetés ügye, valamint a személyátsugárzás kérdése.

Végül megemlítem, hogy a drámakorpusz lehetőséget adott néhány diakrón szempontú megfigyelésre is. Ilyen az élot jelentő alanyok mellett az igei állítmány alaki egyeztetésének terjedése a 20. század második felében: mind a szerzői utasításokban, mind a drámák szereplőinek megszólalásaiban. Valószínű az is, hogy az igei állítmánynak az alanyok előtti értelmi egyeztetése a század első felében volt szokásban. Természetesen itt is kiemelés érdemel az, hogy a drámákban az összes és a többi utáni számegeyztetés története az általános változási tendenciába illően, mégis attól valamelyest eltérő módon alakult.

A FELHASZNÁLT KÖTETEK ÉS A DRÁMÁK LISTÁJA

- MD20/I. = *Magyar drámaírók 20. század I.* [Magyar Remekírók.] A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Nagy Péter munkája. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- MD20/II. = *Magyar drámaírók 20. század II.* [Magyar Remekírók.] A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Nagy Péter munkája. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- MD20/III. = *Magyar drámaírók 20. század III.* [Magyar Remekírók.] A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Nagy Péter munkája. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Babits = Babits Mihály: *Laodameia*. 1910/1911. In: MD20/I. 559–90. [22 ezer n]
- Balázs = Balázs Béla: *A kékszakállú herceg vára*. 1913. In: MD20/I. 775–809. [29 ezer n]
- Bánffy = Bánffy Miklós: *Martinovics*. Dráma három felvonásban, előjátékkal. 1929. In: MD20/II. 401–92. [112 ezer n]
- Barta = Barta Lajos: *Szerelem*. Színmű négy felvonásban. 1916. In: MD20/I. 811–903. [96 ezer n]
- Biró = Biró Lajos: *A rablólovag*. Színjáték három felvonásban. 1912. In: MD20/I. 591–750. [187 ezer n]
- Bródy = Bródy Sándor: *A tanítónő*. Falusi életkép három felvonásban. 1908. In: MD20/I. 403–79. [92 ezer n]
- Csurka = Csurka István: *Ki lesz a bálanya?* Dráma három részben. 1969. In: MD20/III. 583–653. [83 ezer n]
- Darvas = Darvas József: *Szakadék*. Dráma három felvonásban. 1942. In: MD20/II. 1203–1296. [124 ezer n]
- Déry = Déry Tibor: *Az óriáscecsemő*. 1926. In: MD20/II. 321–99. [99 ezer n]
- Fényes = Fényes Samu: *Kuruc Feja Dávid*. Színmű négy felvonásban. 1902. In: MD20/I. 179–271. [90 ezer n]
- Füst = Füst Milán: *Negyedik Henrik király*. Királydráma négy felvonásban, tíz képben. 1931/1964. In: MD20/II. 525–619. [109 ezer n]
- Gárdonyi = Gárdonyi Géza: *A bor*. Falusi történet három felvonásban. 1901. In: MD20/I. 93–178. [93 ezer n]
- Görgey = Görgey Gábor: *Komámasszony, hol a stukker?* Komédia két felvonásban. 1968. In: MD20/III. 475–529. [64 ezer n]
- Gyurkó = Gyurkó László: *Szerelmem, Elektra*. 1968. In: MD20/III. 531–82. [61 ezer n]
- Harsányi = Harsányi Kálmán: *Ellák*. Tragédia. 1923. In: MD20/II. 111–242. [81 ezer n]
- Háy = Háy Gyula: *Isten, császár, paraszt*. Színmű. 1932. In: MD20/II. 621–703. [99 ezer n]
- Heltai = Heltai Jenő: *A néma levente*. Vigjáték három felvonásban. 1936. In: MD20/II. 789–956. [54 ezer n]
- Herczeg = Herczeg Ferenc: *Kék róka*. Színjáték három felvonásban. 1917. In: MD20/I. 905–73. [90 ezer n]
- Hubay = Hubay Miklós: *Tűzet viszek*. Tragédia két részben. 1970. In: MD20/III. 655–734. [95 ezer n]
- Hunyady = Hunyady Sándor: *Bakaruhában*. 1931. In: MD20/II. 493–524. [37 ezer n]
- Illés = Illés Endre: *Spanyol Izabella*. Dráma, két részben. 1976. In: MD20/III. 985–1095. [131 ezer n]
- Illyés = Illyés Gyula: *Fáklyaláng*. Dráma két felvonásban, utójátékkal. 1952. In: MD20/III. 97–181. [111 ezer n]
- Karinthy Ferenc = Karinthy Ferenc: *Ezer év*. Dráma két részben. 1955. In: MD20/III. 183–232. [62 ezer n]
- Karinthy Frigyes = Karinthy Frigyes: *Holnap reggel*. Tragikomédia három felvonásban. 1919. MD20/I. 1075–1165. [108 ezer n]
- Kodolányi = Kodolányi János: *Földindulás*. 1939. In: MD20/II. 957–1019. [66 ezer n]
- Lengyel = Lengyel Menyhért: *A hálás utókor*. Színjáték három felvonásban. 1907. In: MD20/I. 299–401. [123 ezer n]
- Molnár = Molnár Ferenc: *Játék a kastélyban*. Anekdota három felvonásban. 1926. In: MD20/II. 243–319. [89 ezer n]
- Móricz = Móricz Zsigmond: *Sári bíró*. Vigjáték. 1909. In: MD20/I. 481–557. [84 ezer n]
- Németh = Németh László: *VII. Gergely*. 1939. In: MD20/II. 1021–1103. [121 ezer n]
- Örkény = Örkény István: *Tötök*. Tragikomédia két részben. 1967. In: MD20/III. 395–474. [100 ezer n]
- Remenyik = Remenyik Zsigmond: „Vén Európa” hotel. Tragédia három felvonásban. 1939/1976. In: MD20/II. 1105–1202. [136 ezer n]

- Sarkadi = Sarkadi Imre: *Oszlopos Simeon (Avagy: Lássuk, Uramisten, mire megyünk ketten)*. Dráma három felvonásban. 1960/1967. In: MD20/III. 323–93. [100 ezer n]
- Sütő = Sütő András: *Csillag a máglyán*. Dráma három felvonásban. 1975. In: MD20/III. 819–908. [122 ezer n]
- Szabó = Szabó Magda: *Az a szép, fényes nap*. Történelmi játék két részben. 1976. In: MD20/III. 909–83. [106 ezer n]
- Szakonyi = Szakonyi Károly: *Adáshiba*. Komédia két részben. 1970. In: MD20/III. 735–818. [95 ezer n]
- Szemere = Szemere György: *A síralomházban*. Egyfelvonásos színmű. 1906. In: MD20/I. 273–98. [25 ezer n]
- Szép = Szép Ernő: *Patika*. Színdarab három felvonásban. 1920. In: MD20/II. 5–109. [132 ezer n]
- Szomory = Szomory Dezső: *II. József császár*. Színmű négy fölönásban. 1918. MD20/I. 975–1074. [113 ezer n]
- Tamási = Tamási Áron: *Énekes madár*. Székely népi játék. 1935. In: MD20/II. 705–88. [95 ezer n]
- Tömörkény = Tömörkény István: *Barlanglakók*. Színjáték egy felvonásban. 1913. MD20/I. 751–73. [24 ezer n]
- Thury = Thury Zoltán: *Katonák*. Színmű három felvonásban. 1898. In: MD20/I. 5–92. [100 ezer n]
- Vészi = Vészi Endre: *Don Quijote utolsó kalandja*. Tragikomédia három felvonásban. 1956–1957/1962. In: MD20/III. 233–322. [118 ezer n]
- Zilahy = Zilahy Lajos: *Fatornyok*. Színmű három felvonásban. 1943. In: MD20/III. 5–95. [96 ezer n]

SZAKIRODALOM

- Dömötör Adrienne 2011. Egyes és többes számot váltakoztató jelzős szerkezetek a kései ómagyarban, a középmagyarban és az újmagyar kor első felében. *Magyar Nyelv* 107: 160–75.
- Horváth László 2003. Hibák és furcsaságok a határozottságbeli egyeztetésben. *Magyar Nyelv* 99: 25–33.
- Horváth László 2004a. A gyűjtőnév irányította egyeztetésről. *Magyar Nyelvtör* 128: 10–22.
- Horváth László 2004b. A mennyiség irányította egyeztetésről. *Magyar Nyelvtör* 128: 128–41.
- Horváth László 2012. *Összes, többi, némely, csupa*: számhasználati diakrón korpuszvizsgálat. Kézirat. Megjelenőben *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII.* című szegedi konferencia kötetében.
- Kozocsa Sándor Géza–Laczkó Krisztina (szerk.) 1992. *Emlékkönyv Rác Endre hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest.
- NymKk. = Grétsy László–Kovalovszky Miklós (főszerk.) 1980–1985. *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rác Endre 1968. Mondattan. In: Bencédy József–Fábián Pál–Rác Endre–Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 205–458.
- Rác Endre 1974. A klasszikus grammatika megújítása és az iskolai nyelvtanoktatás. *Magyar Nyelv* 70: 385–96.
- Rác Endre 1980a. A magyar leíró nyelvtani kutatások helyzete és feladatai. In: Imre Samu–Szathmári István–Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai = Nyelvtudományi Értekezések 104*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 61–75.
- Rác Endre 1980b. Az állítmány egyeztetése a mennyiségjelzős alannyal a mondategységen belül. *Magyar Nyelvtör* 104: 257–73.
- Rác Endre 1985. 11 szócikk „tárgyas vagy alanyi ragozás” kezdetű címmel. In: *NymKk. II.* 959–74.
- Rác Endre 1991. *Az egyeztetés a magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tompa József 1980. Alany és állítmány egyeztetése. In: *NymKk. I.* 145–50.
- Tompa József 1985a. Mennyiségjelzős szók egyes vagy többes száma. In: *NymKk. II.* 149–50.
- Tompa József 1985b. Minőségjelzős szók egyes vagy többes száma. In: *NymKk. II.* 173.

Horváth László

tudományos főmunkatárs
MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Horváth, László

Agreement in twentieth-century plays

Endre Rác, the eminent grammarian, an outstanding researcher of the issue of grammatical agreement, would have been 90 in 2012. This paper pays tribute to his memory. – The agreement literature has paid little attention so far to language use in dramatic works. The author tries to alleviate that

lack in the present paper. His study is based on a corpus of 43 plays, one by each of 43 twentieth-century Hungarian playwrights; the length of the corpus is 4 million characters. The analysis encompasses the whole text of the plays, that is, it includes the stage instructions as well as the characters' lines. The paper deals with the following issues: person and number agreement between the predicate and single/multiple subjects; definiteness agreement between the verb and its direct object; use of number on nouns after quantifiers and similar modifiers. These agreement phenomena are illustrated by plenty of examples. The proportions of these types of agreement characteristic of drama as a text type are established, with special regard to playwrights' individual habits of language use, too. Given that the corpus includes plays coming from nearly eight decades, it also makes it possible to explore certain diachronic changes in the use of agreement.

Keywords: drama corpus, formal agreement, semantic agreement, locality, person translucence

A kitöltött szünetek formái és funkciója tizenévesek spontán beszédében

Bevezetés

A közlés szándékától az artikuláció megvalósulásig tartó beszéd folyamat hangsorok és jelkimaradások egymás utáni váltogatása. Az artikuláció elmaradásakor hangos elemeket nem tartalmazó szünetek és akusztikailag azonosítható hangjelenségek egyaránt megszakíthatják a beszéd folyamatosságát (Harley 2001). Ez utóbbiak a nyújtások, az újrakezdekések, a nyelvbotlások önkorrekción (Laver 1995: 535) vagy a hezitálás. A gondolat megtervezésének és az artikulációnak szinte egyidejű működése miatt a folyamatos beszédet különféle hibázások is megtörhetik. Levelt elmélete (1989, 1993) szerint már a gondolatok közötti válogatás szakaszában, a makrotervezés során elbizonytalanodhat a beszélő, míg a gondolathoz illesztendő nyelvi forma megtalálásakor, a mikrotervezési fázisban ugyancsak akadhat nehézsége. A spontán beszéd folyamatosságát megakasztó jelenségeket összefoglaló terminussal megakadásjelenségeknek hívjuk, amelyek a magyar nyelvben funkciójuk alapján a bizonytalanságok és a hibák kategóriájára oszthatók (Gósy 2002, 2003).

A nem levegővételt biztosító szünetek, az értelmi tagolási funkciójú (Szende 1976), illetve a retorikai céllal tartott hatásszünetek kivételével a spontán beszédben megjelenő szünetek a tervezés vagy az átmeneti szóatlalási nehézség kísérőjeként jelennek meg bizonytalansági megakadásként. Ezek lehetnek néma szünetek és úgynevezett kitöltött szünetek. A felszíni szerkezet alapján nehéz eldönteni, hogy a beszélő miért tartott szünetet, ezért a tanulmányok legtöbbször (Fox Tree 1995, Gósy 2003) nem térnek ki a néma szünetek megakadásként történő elemzésére. Amikor a megakadás valamilyen hangjelenséggel együtt jelenik meg, hezitálásnak vagy kitöltött szünetnek nevezzük.

A kognitív tervezési folyamatokhoz köthető hezitálás (Maclay–Osgood 1959) különböző formában realizálódhat. Kivitelezési formájuk nyelvfüggő, ezt néhány vizsgálat adatával lehet alátámasztani. Az angolban a leggyakrabban az *um*, *uh*, *er*, *oh* formák fordultak elő (Clark-Fox Tree 2002), a franciában az *eu*, *eh*, *oe*, hangkapcsolatokat, illetve az *n* hangot találták leggyakoribbnak (Duez 1982), míg a németben az *äh* és az *ähm* formákat (Vasilescu et al 2007). A magyar spontán beszéd megakadásjelenségeinek elemzése szerint a kitöltött szünetet a felnőtt beszélők (Gósy 2005, Horváth 2009), továbbá a tinédzserkorúak (Laczkó 1991, 2010) is a leggyakrabban az *ö*-re emlékeztető semleges magánhangzó, az úgynevezett svá hang különböző időtartamú ejtésében valósítják meg. Óvodások spontán beszédének vizsgálatai döntő többségben szintén a svá realizációját igazolták (Laczkó 1991, Horváth 2009, 2010). A mai magyar beszédre is jellemzőek azonban a hangkapcsolatban megvalósuló kitöltött szünetek, így az *öm*, *hm* *mm*, *üm*, *hő* formákat felnőttek és fiatalok spontán beszédében egyaránt regisztrálták (Gósy 2005, Laczkó 2010).

A kitöltött szünet a spontán beszédben különböző okok miatt jelenik/jelenhet meg, és többféle funkciót tölt/tölthet be. Funkciójuk egyrészt a produkciós folyamatokhoz, másfelől a percepciós folyamatokhoz kapcsolható. A beszédprodukció folyamatában a makro- és a mikrotervezés (Levelt, 1989, 1993) szakaszaiban egyaránt felléphetnek. A kitöltött szünettel jelezheti a beszélő azt, hogy

lack in the present paper. His study is based on a corpus of 43 plays, one by each of 43 twentieth-century Hungarian playwrights; the length of the corpus is 4 million characters. The analysis encompasses the whole text of the plays, that is, it includes the stage instructions as well as the characters' lines. The paper deals with the following issues: person and number agreement between the predicate and single/multiple subjects; definiteness agreement between the verb and its direct object; use of number on nouns after quantifiers and similar modifiers. These agreement phenomena are illustrated by plenty of examples. The proportions of these types of agreement characteristic of drama as a text type are established, with special regard to playwrights' individual habits of language use, too. Given that the corpus includes plays coming from nearly eight decades, it also makes it possible to explore certain diachronic changes in the use of agreement.

Keywords: drama corpus, formal agreement, semantic agreement, locality, person translucence

A kitöltött szünetek formái és funkciója tizenévesek spontán beszédében

Bevezetés

A közlés szándékától az artikuláció megvalósulásig tartó beszéd folyamat hangsorok és jelkimaradások egymás utáni váltogatása. Az artikuláció elmaradásakor hangos elemeket nem tartalmazó szünetek és akusztikailag azonosítható hangjelenségek egyaránt megszakíthatják a beszéd folyamatosságát (Harley 2001). Ez utóbbiak a nyújtások, az újrakezdekések, a nyelvbotlások önkorrekción (Laver 1995: 535) vagy a hezitálás. A gondolat megtervezésének és az artikulációnak szinte egyidejű működése miatt a folyamatos beszédet különféle hibázások is megtörhetik. Levelt elmélete (1989, 1993) szerint már a gondolatok közötti válogatás szakaszában, a makrotervezés során elbizonytalanodhat a beszélő, míg a gondolathoz illesztendő nyelvi forma megtalálásakor, a mikrotervezési fázisban ugyancsak akadhat nehézsége. A spontán beszéd folyamatosságát megakasztó jelenségeket összefoglaló terminussal megakadásjelenségeknek hívjuk, amelyek a magyar nyelvben funkciójuk alapján a bizonytalanságok és a hibák kategóriájára oszthatók (Gósy 2002, 2003).

A nem levegővételt biztosító szünetek, az értelmi tagolási funkciójú (Szende 1976), illetve a retorikai céllal tartott hatásszünetek kivételével a spontán beszédben megjelenő szünetek a tervezés vagy az átmeneti szóatlalási nehézség kísérőjeként jelennek meg bizonytalansági megakadásként. Ezek lehetnek néma szünetek és úgynevezett kitöltött szünetek. A felszíni szerkezet alapján nehéz eldönteni, hogy a beszélő miért tartott szünetet, ezért a tanulmányok legtöbbször (Fox Tree 1995, Gósy 2003) nem térnek ki a néma szünetek megakadásként történő elemzésére. Amikor a megakadás valamilyen hangjelenséggel együtt jelenik meg, hezitálásnak vagy kitöltött szünetnek nevezzük.

A kognitív tervezési folyamatokhoz köthető hezitálás (Maclay–Osgood 1959) különböző formában realizálódhat. Kivitelezési formájuk nyelvfüggő, ezt néhány vizsgálat adatával lehet alátámasztani. Az angolban a leggyakrabban az *um*, *uh*, *er*, *oh* formák fordultak elő (Clark-Fox Tree 2002), a franciában az *eu*, *eh*, *oe*, hangkapcsolatokat, illetve az *n* hangot találták leggyakoribbnak (Duez 1982), míg a németben az *äh* és az *ähm* formákat (Vasilescu et al 2007). A magyar spontán beszéd megakadásjelenségeinek elemzése szerint a kitöltött szünetet a felnőtt beszélők (Gósy 2005, Horváth 2009), továbbá a tinédzserkorúak (Laczkó 1991, 2010) is a leggyakrabban az *ö*-re emlékeztető semleges magánhangzó, az úgynevezett svá hang különböző időtartamú ejtésében valósítják meg. Óvodások spontán beszédének vizsgálatai döntő többségben szintén a svá realizációját igazolták (Laczkó 1991, Horváth 2009, 2010). A mai magyar beszédre is jellemzőek azonban a hangkapcsolatban megvalósuló kitöltött szünetek, így az *öm*, *hm* *mm*, *üm*, *hö* formákat felnőttek és fiatalok spontán beszédében egyaránt regisztrálták (Gósy 2005, Laczkó 2010).

A kitöltött szünet a spontán beszédben különböző okok miatt jelenik/jelenhet meg, és többféle funkciót tölt/tölthet be. Funkciójuk egyrészt a produkciós folyamatokhoz, másfelől a percepciós folyamatokhoz kapcsolható. A beszédprodukció folyamatában a makro- és a mikrotervezés (Levelt, 1989, 1993) szakaszaiban egyaránt felléphetnek. A kitöltött szünettel jelezheti a beszélő azt, hogy

közölni kíván valamit, noha pontosan még nem döntötte el a mondandóját. Amikor a makrotervezés során a gondolatfolyam még nem logikus, főleg asszociációs kapcsolatokon nyugszik, a beszélő sokszor válogat a meghangosítani szándékozott gondolatok között, és az ehhez szükséges időt a hezitálás biztosítja. A beszélőnek azt is meg kell terveznie, hogy mit, milyen sorrendben akar közölni, és ez, valamint az, hogy mennyire részletesen, milyen szavakkal, mondatokkal mondja mindezt el, a mikrotervezés során definiálódik. Így a kitöltött szünet időt biztosít a gondolatok közlési sorrendjének tervezéséhez vagy az adott tartalomhoz leginkább megfelelő lexéma előhívásához. A beszédprodukciónál sokszor korrigáljuk a már kiejtett vagy félig kiejtett tévesen előhívott lexémát, ehhez szintén a kitöltött szünettel nyerünk időt (Maclay–Osgood 1959, Fox Tree 2002).

Empirikus kutatások rámutattak arra, hogy a produkció folyamatosságát megszakító hezitációs jelenségek a hallgató percepciók folyamataira is hatnak (Fox Tree 2002, Gósy 2000). A kísérletek szerint a hezitálásokat tartalmazó közléseket a hallgatók könnyebben dolgozzák fel, hiszen azok információt szolgáltatnak számukra a beszélő tervezési stratégiájáról, pillanatnyi állapotáról és arról is, hogy hosszabb vagy rövidebb közlésre számítson-e (Corley Stewart 2008, Watanabe et al. 2008).

A hezitálás gyakoriságát számos tényező alakítja. Sokszor beszélőre jellemző tulajdonság, ezért egyes beszélők sokat, mások keveset hezitálnak, és gyakran a hezitálás formája is beszélőre jellemző (Goldman Eisler 1968, Markó 2004, Laczkó 2010). A megakadások gyakoriságát, így a hezitálás előfordulási arányát is befolyásolja a beszélő pszichés és fizikai állapota. A fáradtság vagy az izgalom, a lámpaláz növelheti a gyakoriságukat (Gósy 2003, Laczkó 2010), de például az alkoholos befolyásoltság az ellenkező hatást váltotta ki a beszélőkből (Gyarmathy 2007). Az sem mindegy, milyen típusú szöveg megszólaltatásáról van szó. A spontán beszédben több volt a hezitálás, mint a párbeszédekben, ahol a kölcsönös interakció segíti a beszélőket a folyamatos beszéd fenntartásában (Horváth 2004). A szónoki beszédben is jelentősen csökkent a spontán beszédhez képest a hezitálás. Ebben az esetben ugyanis előre felkészülünk a beszédre, tehát a gondolat tervezése és a nyelvi forma kialakítása a spontán beszédétől eltérően nem szinkron működéseket jelent, hanem megelőzi a szöveg elmondását (Laczkó 2010). A képleírással kiváltott spontán beszéd összetett műveleteket igényel, és ez a hezitálások növekedését eredményezte (Markó 2004). A téma ismerete szintén befolyásolja a hezitációk megjelenését a közlésben. Ha a beszélőnek olyan témáról kellett megszólalnia vagy véleményt mondania, amely számára kevésbé ismert, növekedett a kitöltött szünetek előfordulása (Bortfield et al. 2001). A beszélők életkora ugyancsak hatással van a hezitálások beszédbeli előfordulására. Az életkor előrehaladtával a gyermekek hezitációinak száma arányosan növekedett, így az óvodások beszéde még nem tartalmazott jelentős számú hezitálást szemben az idősebb gyermekekkel (Laczkó 1991, Horváth 2006, 2009, Szabó 2008). Középkorú fiatalok és felnőttek beszédprodukciónál a hezitálás az egyik leggyakoribb megakadásjelenség volt (Gósy 2003, Horváth–Imre 2009, Horváth 2004, 2009, Horváth 2010, Laczkó 2010), míg az idősek beszédében jelentősen csökkent a hezitálások száma (Menyhárt 2003).

A hezitálás megjelenési helye a közlésben változó lehet. Bár leggyakrabban a közlés elején lépnek fel (Maclay–Osgood 1959), az is befolyásolhatja előfordulásukat, hogy milyen hosszú az adott közlés (Shriberg 1996). A hosszabb közlések előtt megnövekedhet a hezitálások gyakorisága, hiszen a közlés hosszának növekedése többnyire a szerkezetek bonyolultságának változásával is együtt jár, és ez a felszínen megjelenő diszharmonikus formák, köztük a hezitációk gyakoribb megjelenésének kedvez(het).

Azt is vizsgálták, hogy a hezitálások megjelenése milyen összefüggést mutat a szófajokkal. A kutatási eredmények eleinte azt igazolták, hogy a hezitálások az úgynevezett tartalmas szavak előtt (Maclay–Osgood 1959) és a ritka színnevek előtt (Levelt 1983) jelennek meg gyakran. Későbbi munkák azt hangsúlyozták, hogy a hezitálások a funkciószavak előtt is gyakran felléphetnek, illetve nem találtak különbséget a tartalmas szavak és a funkciószavak előtt megjelenő hezitálások arányában (Cook 1971). A mondat szerkezet hatását is kimutatták a hezitálások gyakoriságának alakulásában. Eszerint a hezitálás nagyon gyakran a mellékmondat második szava előtt jelenik meg (Boomer 1965), valamint az alárendelt mellékmondatok határán megjelenő kitöltött szünetet hosszabb időtartamúnak is észlelik a hallgatók (Ruder–Jensen 1972).

A jelen kutatás célja az, hogy a hezitálás formai és funkcióbeli jellemzőit tizenévesek spontán beszédében elemezze. A téma választását az indokolja, hogy a hezitálás a magyar spontán beszéd egyik leggyakoribb megakadásjelensége. A magyar nyelvben nagyszámú korpuszon végzett elemzé-

sek erre a megakadásjelenségre a felnőttek és a gyermekek spontán beszédében történtek. A választott korosztály nyelvhasználatáról, spontán beszédéről van azonban a legkevesebb ismeretünk. A megjelent kutatások azt mutatják, hogy e korcsoport beszéde a szegmentumok és a szupraszegmentumok szintjén egyaránt eltér a felnőttnyelvtől vagy a gyermeknyelvtől. A tinédzserek többféle beszédtempót hordoznak (Laczkó 1991, 2009, Vallent 2010), szókincsbeli problémákkal, szöelölvási nehézséggel küzdenek (Laczkó 2007, Szilassy 2005), és ez a spontán beszédalkotási folyamataikban a nyelvi forma kialakításának bizonytalanságát jelező megakadások, így a kitöltött szünet arányában is tükröződik, tükröződhet. Különbözik a beszédstílusuk, és a stílári formák iránti érzékenységük is jelentősen eltér a felnőttekéhez képest (Gósy-Büky 1983, Laczkó 2012). A hezitálás jelenségeinek elemzését nagy mennyiségű középiskolásoktól rögzített anyagon még nem vizsgálták. Így a jelen kutatás célja viszonylag nagyszámú adat alapján azt bemutatni, hogy a tizenéves beszélők (középiskolások) spontán beszédében megjelenő hezitálások milyen jellegzetességeket mutatnak, valamint azt, hogy a hezitációk különböző típusú realizációi milyen funkcióban fordulnak elő az e korúak megnyilatkozásaiban. A jelen kutatás eredményei nemcsak az adott korosztály spontán beszédének és beszédtervezési műveleteinek pontosabb megismeréséhez járul(hat)nak hozzá, hanem összehasonlításul is szolgálhatnak a gyermeknyelvben és a felnőttnyelvben kapott adatokkal.

Hipotézisem szerint a tizenévesek spontán beszédében különböző hezitációs formák fordulnak elő eltérő gyakorisággal. Feltételezhetően a hezitálások mind megjelenési formáik, mind szerepük tekintetében a felnőttnyelvi funkciókat egyre inkább tükrözik. A kérdés az, hogy az egyes hezitációs változatok és funkciók mutatnak-e eltérést a felnőttnyelvi és a gyereknyelvi adatokhoz képest, és ez mennyiségi vagy inkább minőségbeli eltérés-e. Az empirikus kutatások szerint egy szűkebb intervallumban, így az anyanyelv-elsajátítás záró periódusában is van/lehet eltérés például a tempó vagy a szóhasználat, továbbá a szókincs mennyiségi, minőségi összetételét illetően (Laczkó 2005, 2007, 2009, Vallent 2010) a 15 és a 18 évesek között. Ezért vizsgálandó az is, hogy a beszéd folyamatosságát megakasztó kitöltött szünetek mutatnak-e eltérést az adott korcsoportok között a forma és/vagy a funkció tekintetében.

Anyag, módszer, kísérleti személyek

A hipotézis ellenőrzéséhez és a feltett kérdések megválaszolásához empirikus kutatást végeztem, amely középiskolai tanulók irányított spontán beszédmintáinak elemzésén alapult. A diákok egy budapesti szakközépiskola tanulói. A választott iskola átlagos szintű, közgazdaságtan és informatika tagozatos osztályokkal működik. Beiskolázási körzete sok évre visszamenőleg Budapest külső kerületei (XVII., XVIII., XIX., XX.) és a környező agglomerációs települések (Gyál, Felsőpakony, Ócsa, Üllő, Vecsés stb.) bejáró diákjait jelenti. A szülők iskolai végzettségét tekintve kevesebb az értelmiségi, tehát az egyetem, főiskolai végzettségűek aránya, a legtöbb diák szülei középfokú végzettségűek, és gyakori azoknak a tanulóknak a száma, akiknek a szülei ennél kevesebb iskolai végzettséggel rendelkeznek.

A vizsgálatban 9., valamint 12. osztályos középiskolai tanulók vettek részt. A 9. évfolyamosok átlagéletkora 15,3 év, a 12. évfolyamosoké 18,3 év volt. Valamennyien ép hallók és átlagos intellektusú gyermekek. A tanulók száma 30-30 fő volt korcsoportonként, akiket az említett tagozatos osztályokból véletlenszerűen választottam ki. Az a szempont, hogy a lányok és a fiúk eredményeit objektívan össze lehessen hasonlítani, sajnos nem volt érvényesíthető. A vizsgált populáció szociológiai szempontból ugyan heterogén mind a két évfolyamon, de a lányok száma jóval több, mint a fiúké, ez az adott középiskolában a lány-fiú eloszlásból adódik.

A spontán közlések két nagy csoportra oszthatók. Az egyik esetben a beszélő felkészül a beszédre, és gondolatait valamennyire összerendezi, de a nyelvi formát az adott szituációban rendeli a tartalomhoz. A másik esetben gondolatainak létrejötte és a nyelvi formának a kialakítása is az adott szituációban történik. Ez utóbbi a szorosabban értelmezett spontán beszéd, az előbbi megnevezésére gyakran az irányított spontán beszéd terminusát használják (Wacha 1974, Fábrić 1988).

A diákok úgynevezett irányított spontán beszédét lecsendesített szobában, azonos körülmények között rögzítettem magnetofonra mikrofon segítségével. A tanulókat a mozifilmekkel, tévéfilmekkel kapcsolatos véleményük kifejtésére kértem: kétpernyi gondolkodás után monológban

összegezték mondandójukat. Minden diáktól körülbelül ötpercnyi beszédmintát rögzítettem, az elemzéshez a WavePad hangeditáló program 3.05-ös verziójával 2 perces beszédmintákat (monológokat) annotáltam 44 kHz-es mintavételezéssel, 16 bites tárolással. Minden esetben a rögzített monológok első két percét választottam az elemzéshez, és összesen közel kétórányi rögzített spontán beszédet vizsgáltam meg.

Az irányított beszédrészletek elemzése a Praat program 5.3-as verziójával történt. Meghatároztam az elemezendő részletek pontos időtartamát, a beszéd közben tartott néma és kitöltött szünetek számát és időtartamát. Tipizáltam a kitöltött szüneteket a formájuk és az adott szövegekben betöltött funkciójuk, valamint megjelenési helyük alapján. A statisztikai elemzéseket a SPSS 10.0 for Windows nevű programsomaggal végeztem.

Eredmények

A hezitálások gyakorisága

Az elemzett beszédrészletek adatait az 1. táblázat foglalja össze. A 18 évesek rögzített beszédideje 61 perc 31,8 másodperc, a 15 éveseké 57 perc 45,6 másodperc. A kitöltött szünetek száma a 18 évesek beszédében 340, a 15 évesekében 255. A hezitálások percenkénti gyakorisága a 18 éveseknél átlagosan egy kitöltött szünettel volt több a 15 évesekéhez képest. A 18 évesek átlagosan 5,52 kitöltött szünetet, a 15 évesek 4,39 hezitálást produkáltak (párosított *t*-próba: $t(29) = -1797$, $p = 0,083$). Az egyéni eltérések számottevőek a korcsoportokban. A 18 évesek között volt olyan diák, aki egyetlen hezitálást sem produkált (egy fő), a 15 éveseknél ilyen tanulót nem találtam. A hezitálás gyakoriságára kapott szélső értékek is különböztek a korcsoportokban, és az idősebb tanulók magasabb értékei jobban szóródnak, mint a fiatalabbakéi.

1.táblázat
Az elemzés adatai

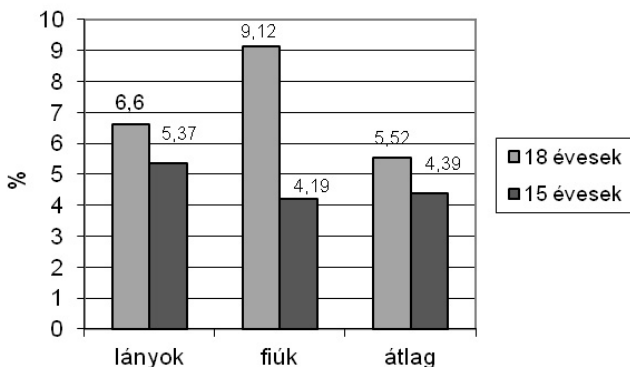
	18 évesek	15 évesek
Beszédidő	61'31,8"	57'45,6"
Összes hezitálás száma	340	255
Hezitálás percenként	5,52	4,39
Legkevesebb hezitálás	0,51	1
Legtöbb hezitálás	12,35	9,56
Átlagos eltérés	3,208	2,011
Szórás	3,934	2,467

Mind a két korcsoportra igaznak tűnik az a tendencia, hogy a beszédesebb tanulók, akik könnyebben fogalmazzák meg gondolataikat, a produkcióik tartalmasabbak, és egyúttal összetettebb gondolatmenetről árulkodnak, gyakrabban szakítják meg mondandójukat a kitöltött szünet valamelyik formájával. Az egyszerűbb gondolatokat és/vagy nyelvi formákat tükröző produkciókhoz köthető tanulók viszont általában kevesebbet hezitálnak, és náluk a beszéd folyamat megszakadása inkább a néma szünettel történik. Ezt szemlélteti az alábbi két rövid példa is. (A példákat a magyar helyesírás alapján adom közre, zárójelben jelzem a szünetet, mellette a szünet időtartama szerepel ms-ban.)

HM (15 éves lány) éppen a valóságshow-val kapcsolatos véleményét mondja el. Gondolata szegényes, a gyakori hosszú néma szünet egyfajta gondolkodási szünetként dominál a beszédében, a tartalom tervezési szintjéhez kötődően jelenik meg. Kitöltött szünet összesen kettő volt a produkciójában, és ez a beszéd idejét figyelembe véve 1,39 hezitálást jelent percenként: (szünet, 1300 ms) *Hát* (szünet 1700 ms) *nem tudom, egyáltalán épp, hogy nem valóság* (szünet 900 ms). *Nem tudom* (szünet 1360 ms), *inkább horrorfilmeket szeretek*.

A 18 éves HA is híján van a gondolatnak, ezt a mondandója közbeni hosszú szünetei támasztják alá. Mondatai egyszerű szerkesztésűek: (szünet 2800 ms) *A műsorok lekötnek, bár igen ritkán nézek tévét* (szünet, 2190 ms) *A valóságshowkat nem szeretem* (szünet, 1290 ms) *meg a talk showkat se, mert szerintem nem mindig tükrözik az igazságot.* Ő is kevés hangos szünetet produkált, ezek gyakorisága 2,53/perc. Természetesen a jól beszélő diákok között is előfordult keveset hezitáló, és arra is volt példa, hogy a gondolataikat nehezen kifejező tanulók tartalmilag „üres(ebb)” beszédében az artikulációt sok kitöltött szünet szakította meg. Ez utóbbi tény a jelen kutatásban a hezitálás megjelenésének beszélőfüggőségét (Goldman Eisler 1968, Markó 2004) igazolja a középiskolások körében is. Arra is rávilágít, hogy az e korúak gondolati tervezési szinten bekövetkező nehézségei a nyelvi átalakításra is hatással vannak/lehetnek.

A kitöltött szünet gyakoriságával összefüggő kérdés, hogy a nők/lányok vagy a fiúk/férfiak ejtenek-e több megakadást spontán beszédprodukcióikban (Bortfeld et al. 2001, Gocsál 2001, Horváth 2007). Anyagunkban a teljes populáció összetétele nem volt egyforma a két korcsoportban a nemek eloszlását tekintve. Ezért a nemek szerinti vizsgálatot csupán a hezitálás összes előfordulására nézve azonos módon néztem meg, inkább tájékoztató jelleggel. A fiúk számához igazodva ugyanannyi lányt választottam a 15 és a 18 évesek közül, ügyelve arra, hogy a beszédidők lehetőleg azonosak vagy nagyon közeli legyenek, és a hezitálás gyakoriságát nemenkénti bontásban náluk vizsgáltam (1. ábra). Az adatok a két korcsoportban ellentétesen alakultak. A fiatalabbaknál a lányok percenkénti hezitációi emelkedtek ki, de a különbség nem számottevő a lányok és a fiúk között. (Náluk a nemenkénti bontás a teljes populációban szintén a lányok valamivel több hezitációit mutatta.) Az idősebbeknél a fiúk percenkénti hezitációinak a száma volt több, bár a statisztikai vizsgálat (párosított *t*-próba: $t(3) = -1,114$, $p = 0,337$) itt sem mutatott szignifikáns eltérést. Ez adódhat abból is, hogy az idősebbeknél az összehasonlításához használt minta elemszáma a csoport összetételénél fogva alacsonyabb volt, mint a fiatalabbaknál. Ugyanakkor e korcsoport gyakorisági adatai a szakirodalomban a felnőttekre kapott eredményekkel mutatnak rokonságot (Bortfeld et al. 2001, Gocsál 2001, Horváth 2007, Horváth 2009). Így azt a tendenciát látszanak igazolni, hogy a hezitációknak a felnőttkorban tapasztalt nemhez kötődő eltérő megjelenése az életkor függvényében alakul.

1. ábra

A hezitálás gyakorisága nemenként

Az egyéni eltérések a nemek szerinti összehasonlításban szintén látszódnak (2. táblázat). A nemenkénti bontásban is követhető volt az, hogy a jól beszélők többnyire gyakran hezitáltak, de a fordítottja is, vagyis az, hogy kevesebb kitöltött szünetet produkáltak, mint azok, akiknél a gondolat és a hozzárendelt nyelvi forma is meglehetősen egyszerű volt.

2. táblázat
Egyéni eltérések nemek szerint

	15 évesek		18 évesek	
	lányok	fiúk	lányok	fiúk
Legkevesebb hezitálás/perc	1,58	1,99	1,43	4,95
Legtöbb hezitálás/perc	9,56	6,72	12,35	12,66
Átlagos eltérés	2,65	1,528	3,884	3,122

A 15 éves ML (legkevesebbet hezitáló fiú) folyamatos beszéde bár nyelviileg kifogásolható és egyéb megakadásokat (névelő nyújtása, ismétlés, névelő hiánya, töltelék szó) tartalmaz, amelyek a nyelvi tervezés bizonytalanságát nála is mutatják, a valóságshow-król kifejtett, indulatoktól sem mentes véleményét szinte csak a néma szünetek szakítják meg: *Hát nem tudom* (szünet 556 ms). *Nem tudom, hogy ilyet szabad-e mondani, de hát azok a* (szünet 895 ms) *ő* (260 ms) (szünet 1065 ms) *melegek* (szünet 440 ms) *hát azokat be hát azzz* (szünet 400 ms) *nagyon gusztustalan szerintem* (szünet 1140 ms). *Szerintem még* (szünet 675 ms) *rendes műsoridőben* (szünet 200 ms) *ilyenek, hogy izé* (szünet 100 ms) *fél nyolckor* (szünet 703 ms) *rendes gyerekek látják, hogy ott izé* (szünet 950 ms) *okoskodik, meg minden ott ő* (154 ms) *mozgások, meg az a beszédstílus, hát az kész* (szünet 760 ms).

A szintén 15 éves LZ (legtöbbit hezitáló fiú) nehezen fejt ki gondolatait, ezt a felvétel folyamán ő maga többször is kimondja. A gondolatok nyelvi formába öntését ráadásul nála jól érzékelhetően az izgalom, a lámpaláz fokozza, ez pedig növeli megakadásai gyakoriságának az esélyét. Már beszédének indítása a gondolatok közötti válogatás nehézségére utal, a be nem fejezett gondolat a makrotervezés bizonytalanságát jelzi. A versengő gondolatok között meghangsósítani szándékozottat a néma szünetet követő indulatos és a szünetet megelőző grammatikai hiba javítása jelzi. A megtalált gondolathoz illesztendő nyelvi forma kialakítása (mikrotervezés) a lexikai válogatás miatt ütközik nehézségbe. Mondandóját azonban folytatni nem tudja, és az elbizonytalanodás – amelyet a folytatást jelző *akkor* szó utáni szünet és hezitálás érzékeltet, valamint saját maga is hangot ad elbizonytalanodásának – vélhetően ismét a versengő gondolatok miatt lép fel: *Na hát akkor kedvenc műsorom az a* (szünet 723 ms) *National Geographicon van vannak a* (szünet, 110 ms), *ja bűvárkodós* (119 ms) *részek, mert bűvárkodom is. Akkor* (szünet 740 ms) *phú* (610 ms) (szünet 540 ms) *nem tudom. Akkor a Spektrumon vannak még jó műsorok* (szünet 302 ms). A folytatás ismét nehézkes, az újabb gondolatot szintén nem tudja befejezni, majd a tervezésben a teljes elbizonytalanodást hezitálássorozat, a nagyon hosszú néma szünet és a hibás közbevetett kérdés megjelenése mutatja: *A valóságshow-kat nem szeretem, de nincs sok értelme, amiről beszélnek, meg hogy. Akkor ő* (254 ms) *hát mondanivalójuk nincs, amiről beszélnek. Akkor* (szünet 512 ms) *hú* (390 ms) (szünet 350 ms) *hüm* (365 ms). *Ez jó* (szünet 2670 ms) *Milyet akarjam?*

A 18 éveseknél BZs (lány) nemcsak folyamatosan, de meglehetősen gyorsan is beszél (artikulációs tempója 17,04 hang/sec, beszédtempója 15,5 hang/sec, vö. Laczkó 2009), és mondandóját a gyakori közbeékelések jellemzik, ám az elbizonytalanodás feloldására nála is a néma szünet a gyakoribb. Ezt illusztrálja beszédrészlete, amely többszörös beékelődést tartalmaz, és a makrotervezés egyéb nyelvi jelenségeivel, például az alanyváltásokkal (vö. Gósy 1998) együtt fordul elől. A bonyolult gondolatfolyamnak megfelelően a diák megnyilatkozásában a hirtelen aktivált gondolat miatt a megnyilatkozás alanya változik, és a többszörös beékelődések miatt a beékelések és az „elindított” gondolat alanyai váltják egymást, a beszélő csapong a gondolatok között (Laczkó 2005, 2006): *Tehát ott a bá bármekkora magas ember ül* (alany: *ember*), *meg ott jobban el lehet férni* (általános alany), *hogyha mondjuk egy ilyen dundibb nő* (szünet 405 ms) *ül be* (alany: *nő*), *mint mondjuk anci egy kicsit dundi* (a beékelés alanya: *anci*) (szünet 356 ms) *tehát hogyha ő* (alany: *ő*), *de neki jó jó a Lurdy* (beékelés, alany: *Lurdy*), *mondjuk ő nem is jár annyit moziba* (alany: *ő*).

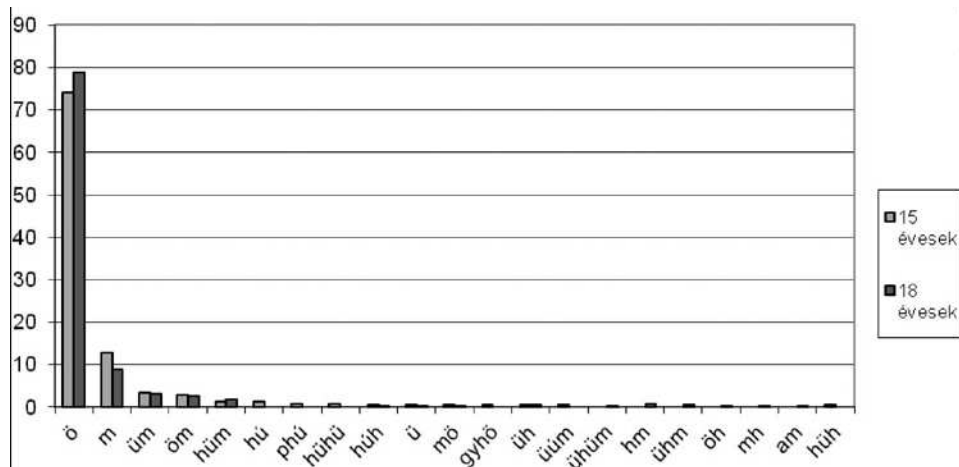
A szintén 18 éves BÅ (lány) viszont meglehetősen gyakran hezitál, és noha az ügyesebb beszélők közé sorolható, a kitöltött szünetei a lexikai válogatás folyamatának működését, az aktiválás pillanatnyi nehézségét jelzik látszólagos folyamatos beszédében: *Ő vannak ezek a régi filmek vagy háborús filmek* (szünet, 660 ms) *amiket ő* (260 ms) *feldolgoznak így a mostani amerikai* (szünet 450 ms) *ööö* (620 ms) (szünet, 540 ms) *rendezők.* (szünet 230 ms). *Azok ő* (390 ms) (szünet, 110 ms) *ő* (250 ms) *jók, minőségben is jók, meg ő* (180 ms) *érthetők* (szünet, 410 ms) *Meg a nyelv szempont-*

jából is *ö* (430ms) jobban használják azt a megszokottabb *ö* (310 ms) nyelvi és kulturált *ö* (330 ms) viselkedést, mint azzal elcsépelte hollywoodi filmekben.

A jelen korpusz gyakorisági adatai a korábbi vizsgálatok (Laczkó 1991, 2010, Horváth–Imre 2009) adataihoz hasonlítanak. Általános iskolás (14 éves tanulók) spontán beszéde átlagosan 4,7 hezitálást, középiskolások spontán beszéde 7 hezitálást tartalmazott percenként, míg az óvodások beszédében talált érték ezeknél jóval kevesebb volt. A gyakorisági adatok egyértelműen igazolják egyrészt azt, hogy az életkor előrehaladásával a kognitív funkciók fejlődével a hezitálás gyakorisága megnő. Másrészt azt is mutatják, hogy a középiskolások beszédében a kitöltött szünetek előfordulása a felnőttekhez hasonlóan alakul, náluk is a hezitálás az egyik leggyakoribb megakadás. Minthogy a hezitálás sokféle funkciót tölthetnek be a spontán beszédben, gyakoriságuk azt is jelzi, hogy a tizenéves beszélőknek a pillanatnyi gondolat és/vagy nyelvi megformálás zavarának áthidalásához szükséges időt a leggyakrabban ez a megakadás biztosítja. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a tervezési bizonytalanság és a lexikális előhívás folyamatműködésének, az aktiválás pillanatnyi zavarának a feloldása a tizenéves beszélők esetében legtöbbször éppen a hezitálás gyakoriságának a függvénye.

A hezitálások formai jellemzői

A hezitálások (2. ábra) leggyakrabban mind a két korcsoportban a semleges *ö*-re emlékeztető magánhangzóban realizálódtak. Előfordulásuk a fiatalabbaknál alacsonyabb, ugyanakkor náluk gyakoribb ennek a hangnak a hosszabb ejtése. A kitöltött szünet a második leggyakoribb módon a bilabiális nazális *m* rövidebb vagy hosszabb ejtésében valósult meg. Ennek aránya a fiatalabbaknál némileg több volt, mint az idősebbeknél. Statisztikailag igazolható különbség egyik esetben sem volt kimutatható (párosított *t*-próba $t(20) = 0,631$, $p = 0,535$) A hangkapcsolatok változatos formákat képviseltek, többnyire két hangból (magánhangzó és mássalhangzó kapcsolatából) álltak, de találtunk három és négy hangból álló formákat is, ez utóbbiakban a magánhangzók és a mássalhangzók megjelenése változatos típusokat eredményezett (vö. 2. ábra).

2. ábra

Az előforduló hezitálási formák gyakorisága

Közöttük a leggyakoribb és közel egyező arányú a korcsoportokban az *üm*, az *öm* hangkapcsolat. Ennél ritkábban fordul elő, de mind a két vizsgált korcsoportban megtalálható a *hüm*, és még ennél is ritkább, egy-egy tanulóra jellemző a korpuszban a *hüh*, az *üh*, a *mö* hangkapcsolatok, valamint az *ü* magánhangzó. Találtam olyan hangkapcsolatokat, amelyek vagy az egyik, vagy a másik csoportban fordultak elő, egy-egy beszélőhöz kapcsolódva. Ilyen a 15 évesek csoportjában a *hü*, a *phü*,

a *hüh*, az *üüm*, a 18 évesek csoportjában az *öh*, *am*, *hm*, *mh*, *üühüm*. E formák közül az indulatszóra emlékeztető *hú/hüh/phú* alakok beszélőre jellemzőek, többnyire azoknál a diákoknál figyelhető meg, akiknél a lámpaláz, a nagyfokú izgalom vegetatív tünetei (pl. nagy sóhajtás, nyelés, gyakori és hosszú néma szünetek) vagy a közbevetett kérdések (a fogalomra vö. Laczkó 2005, 2006) is erőteljesen követhetők. Ezt illusztrálja az alábbi példa: *A valóságshow-k ő* (280 ms) (szünet, 1320 ms) *hát szeretem azt is, deee* (szünet, 470 ms) *sok értelme szerintem* (szünet, 390 ms) *tát [tehát] úgy nincs, mert ott vannak, és semmit nem kell csinálniuk, hogy megnyerjék a* (szünet nyeléssel együtt, 1010 ms) *azt a sok nyereséget* (szünet, 1230 ms). *M* (350 ms) (szünet, 480 ms) *ilyen kalandfilmeket* (szünet, 290 ms) *szeretem, romantikusss filmek* (szünet, 1340 ms) *meg ilyen történelmi* (szünet, 600 ms). *Ilyenek* (szünet, 750 ms) *hüh* (1640 ms). A 15 éves KB (lány) mondandóját a moziba járással kezdi, majd beszél a sorozatokról, aztán a valóságshow-król, ám utóbbi gondolatát nehezen fogalmazza meg. Már a gondolat első szavának meghangosításakor hezitál, ezt néma szünet követi, amely a makrotervezés bizonytalanságára utal. A később meghangosított gondolat a grammatikai tervezés bizonytalanságát jelzi az egyeztetési hibával, valamint a folytatást jelző kötőszó (*de*) magánhangzójának a megnyújtásával és az azt követő néma szünettel. A folytatásban kimondott gondolatban ugyan hiba nincs, de a tinédzser lány mégis úgy véli, hogy nem volt megfelelő/érthető mondandója, ezért a már mondottakat kiegészíti, ezt a magyarázó kötőszó (*tehát*) vezeti be. A kiegészítő információ elhangzását követően még megemlíti olyan filmtípusokat, amelyeket kedvel, de az újabb gondolatsorban is mutatkozik a bizonytalanság, vélhetően azért, mert kissé bizonytalan abban, mit említsen még, és tovább válogat. E tervezési bizonytalanság miatt a lexikális előhívási folyamat működése is nehezített, sőt az önellenőrzési folyamat hibát detektál. A bizonytalanságot jelzi a közlés elején a bilabiális nazálisban realizálódó hezitálás, valamint a *romantikus* melléknév utolsó mássalhangzójának a megnyújtása, a hibát pedig a tárgyrag hiánya mutatja. Ezt követően a gondolat hiányának jeleként a hosszú néma szünet után jelenik meg, majd a *hüh* típusú hezitálás, érzékeltetve, hogy nincs több mondandója az adott pillanatban.

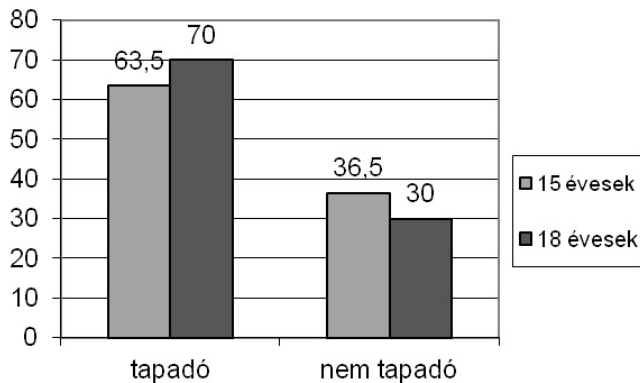
A már említett 15 éves LZ nemcsak mondandója elején mutatja a tervezési bizonytalanság és a lexikális válogatás nehézségeit, de később is. Beszédében a *hú* és a *phú* formák szinte mindig akkor jelennek meg, amikor kifogy a gondolatból, vagy a sok gondolat közül nem tudja, mit és hogyan hangosítson meg. Ezt erősíti meg az is, hogy ez a hezitálástípus rendre a meghangosítani kívánt gondolatot/felsorolásokat bevezető *akkor* szóval együtt lépett fel: *Hú* (305ms) *ha van kedvem, akkor megnézek, akkor vigjátékokat, azokat nagyon szeretem. Vannak ugye jók köztük* (szünet, 493 ms) *Akkor a* (szünet, 340 ms) *rajzfilmeket, az még a régi klasszikusok, és Tom és Jerry, meg* (szünet, 180 ms) *ilyeneket megnézek, akkor* (szünet, 312 ms) *Phüh* (612 ms). Ez a tizenéves fiú teljes tervezési bizonytalanságának feloldására sajátos hezitálás formákat is alkalmaz, amelyek hezitálásorozat részeként fordulnak elő a produkciójában. Ilyen a *hühü* típusú hezitálás, amely a korpuszban csak nála található meg. Például: *Szóval jó kispoénokat lehet még belőle keresni, akkor phú* (360 ms) (szünet, 430 ms) *nem tudom.* (szünet, 1622 ms) *M* (120 ms) *Akkor* (szünet, 450 ms) *hühü* (540 ms) *hühü* (460 ms).

Az izgalom jelei és az attól való félelem, hogy nincs több gondolata, mutatkozik a 18 éves VV (lány) beszédében is, ezt a hezitálásokkal fellépő nagyon hosszú néma szünetek, a mondandója végén töltelékzóként funkcionáló szerkezet (*végül is*), valamint az utána renyhe artikulációs hangsorozatként realizálódó bizonytalan kérdés is megerősíti. A kifejtett közleményben a szótalálási nehézségek kiküszöbölésére a gyakori, sokszor tartalmas szavak előtt fellépő, gyakran hosszú időtartamú néma szüneteket használja: *Hát este, mikor van időm akkor* (szünet, 490 ms) *ez a Való világ* (szünet, 585 ms) *hát szoktam néha* (szünet, 890 ms) (nyel, 197 ms) *de* (szünet, 443 ms) *ez a mostani Való Világ ez* (szünet, 296 ms) *borzasztó* (szünet, 736 ms) *csak a* (szünet, 130 ms) *szexről szól végül is* (szünet, 700 ms) *M* (270 ms) (szünet, sóhajtással 1115 ms) *ilyenekről.* (szünet 2627 ms) *Hát ő* (500 ms) (szünet, 1930 ms) *hüh* (szünet, 410 ms) *Mit mondjak így hirtelen?*

A tizenévesek hezitálásainak gyakorisági sorrendje részben megegyezik a felnőtt adatközlők spontán beszédének elemzése alapján kapott gyakorisági sorrenddel, részben eltér attól. A kitöltött szünet a felnőttek spontán beszédében a leggyakrabban szintén a *sva* (*ö*) magánhangzóban realizálódott, ezt követte a bilabiális nazális *m* hang előfordulása. A hangkapcsolatok közül a felnőttek beszédében is az *öm* volt a leggyakoribb, valamint az *öh* (Horváth 2009, 2010). Az anyagban ettől a sorrendiségétől az *öh* hangkapcsolat tért el, hiszen ez mindössze egyszer fordult elő a korpuszban,

egy 18 éves diák beszédében. A másik jelentős eltérés az *üm* hangkapcsolat, amely a jelen kutatásban és egy korábbi, tizenévesek spontán beszédét és szónoki beszédét elemző kutatásban is a tinédzserekre jellemző hezitációs forma volt. Ez utóbbi munkában 10., 11. és 12. osztályos tanulók (átlagéletkoruk 17,4 év volt) spontán beszédében és szónoki beszédében is kiugróan magasnak mutatkozott a kitöltött szünet *ö* hangban történő realizációja (Laczkó 2010). Óvodások beszédében főleg az egy hangban realizálódó hezitációk aránya dominál, ez elsősorban az *ö*, de a nemek között is találtak különbséget, mert a fiúk a bilabiális nazális *m* hangot is gyakran használták, szemben a lányokkal (Horváth 2006, 2009). A gyermekek hangkapcsolatokat ritkán ejtettek, ám az *öm* és az *öh* előfordulása náluk is jellemző volt (Horváth 2009). A gyermeknyelvi adatokkal történő összevetés azt mutatta, hogy az életkor előrehaladásával egyre gyakoribbá válnak a hangkapcsolatokban megvalósuló realizációk. Tizenéves korra már a felnőtt nyelvi mintával azonos formák dominálnak, előfordulásuk azonban úgy tűnik, az életkor függvénye. A jelen korpusz adatai azt is mutatták, hogy a kitöltött szünet számos olyan hangkapcsolatban realizálódik, realizálódhat ebben az életkorban, amelyek a felnőtt nyelvi korpuszban nem fordulnak elő, a gyerekeknél pedig a kisebb számú előfordulás miatt eleve nem található meg. Bár e változatos formák gyakorisága alacsony, de sok tizenéves beszédét jellemezték mind a két korszakban. Így megjelenésük egyrészt életkori jellemző, másrészt egyéni sajátosság.

A hezitálások megjelenhetnek egy-egy szóhoz tapadva és izoláltan is. Ez a forma nem csupán az úgynevezett sorozatmegakadások (vö. Gósy 2012) hezitálásaira jellemző, hanem az adott kontextusban egyszer megjelenő hezitálásokat is érinti. Az úgynevezett tapadó hezitálások az adott szó első vagy utolsó hangjához kapcsolódnak, míg a nem tapadó hezitálások két szó között, nem ritkán néma szünettel jelennek meg. A tapadó és a nem tapadó hezitálások aránya (3. ábra) azt mutatta, hogy a középiskolások beszédében a tapadó hezitálások dominálnak. Az idősebbeknél a tapadó hezitálás előfordulása több volt, a fiatalabbakéban a nem tapadóké. A különbséget a statisztikai vizsgálat csak a tapadó hezitálások esetében igazolta (párosított *t*-próba a tapadó hezitálásokra $t(20) = 1,990$, $p = 0,050$, míg a nem tapadókra $t(20) = 0,310$ $p = 0,760$).

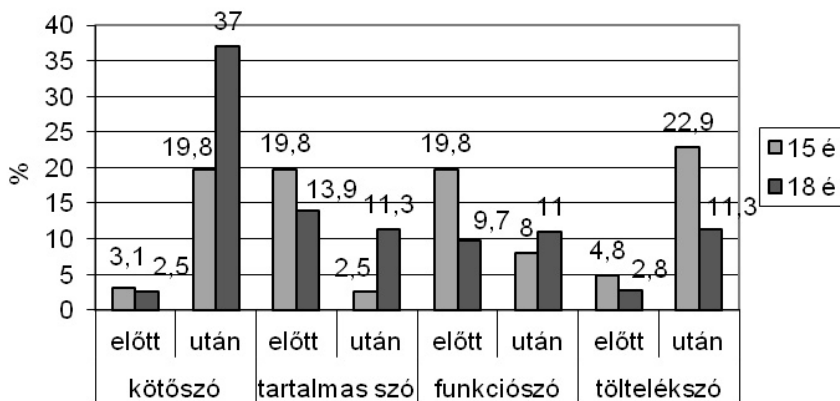

3. ábra

A tapadó és nem tapadó hezitálások aránya

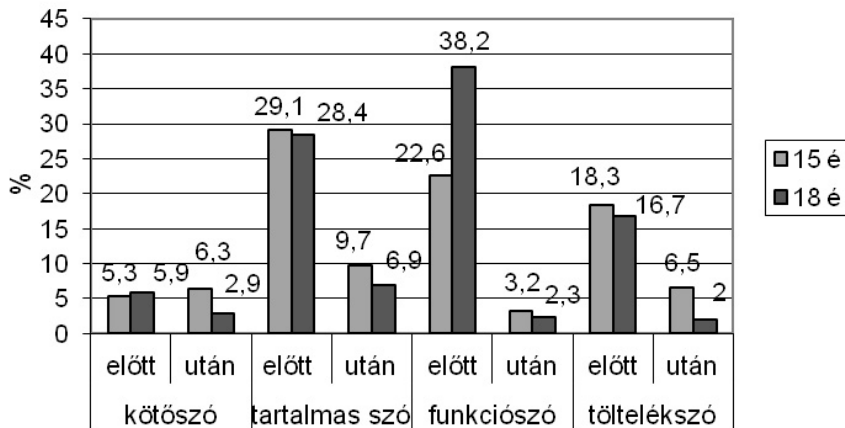
Elemeztem a hezitálások megjelenési helyét mind a tapadó, mind a nem tapadó hezitálásokban. Megnéztem, hogy milyen szófajú szavakhoz tapadva, avagy izoláltan, ezek környezetében fordulnak elő a leggyakrabban (4. ábra). A szófajok és a hezitációk megjelenési helyére vonatkozó kutatások kezdetben azt mutatták, hogy tartalmas szavak előtt gyakoribb a hezitálás (Maclay–Osgood 1959), mert ennek a mentális lexikonban történő aktiválása nehezebb és időigényesebb feladat a beszélő számára. A hezitálás így a szókereséshez szükséges idő kitöltéseként funkcionál. Későbbi kutatások azonban nem mutattak eltérést a tartalmas szavak és a funkciószavak előtt megjelenő hezitációk előfordulásában, noha ebben a módszerek különbözőségének is szerepe lehet. A tartalmas szavak közül a névmások előtti hezitációk előfordulása például igen magas volt (Cook 1971).

Anyagomban tartalmas szavak közé az ígét, a főnevet, a melléknevet, a számnevet soroltam, a funkciószavak között külön vizsgáltam a kötőszókhöz kapcsolódó hezitálásokat, valamint azokat, amelyek töltelékszók, továbbá a megszólalást bevezető *hát* szóhoz kapcsolódóan jelennek meg, és úgynevezett diskurzusjelölő (Dér 2008) funkcióban vannak. A tapadó és a nem tapadó hezitálások megjelenési helyét a 4. és az 5. ábra mutatja. (A tapadó hezitálásokban az *előtt* jelzés értelemszerűen az adott szó első hangjához történő tapadást jelent, az *után* pedig a szó utolsó hangjához történő tapadást.)

4. ábra

A tapadó hezitálások megjelenési helye

5. ábra

A nem tapadó hezitálások helye

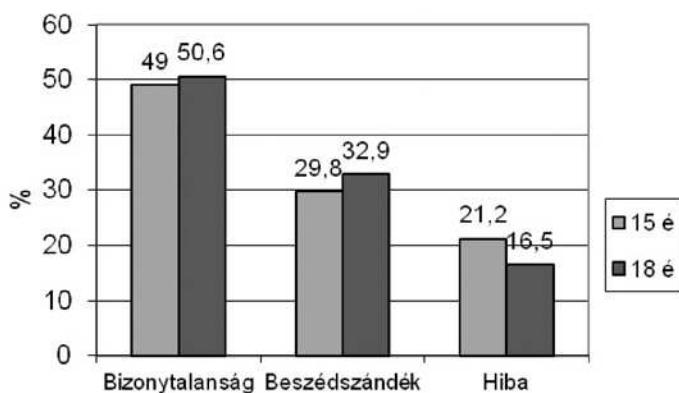
A tapadó és a nem tapadó hezitálások mutatnak közös és eltérő vonásokat, valamint a korcsoportokra is igaz, hogy részben azonos, részben ellenkező tendenciákat hordoznak. Mind a tapadó, mind a nem tapadó hezitálásokra jellemző, hogy tartalmas szavak első hangjához tapadva vagy tartalmas szó előtt gyakran jelennek meg. A tartalmas szavak előtt megjelenő nem tapadó hezitálások aránya magas, ekkor a korcsoportok között gyakorlatilag nincs különbség. A tartalmas szavak kezdőhangjához tapadó hezitálások aránya alacsonyabb, mint a nem tapadóknál a tartalmas szavak előtt meg-

jelenőké, és ezúttal a korcsoportok különbsége is jobban látszódik, a fiatalabbaknál gyakoribbak. A funkciósók első hangjához tapadó hezitálások a fiatalabbaknál kétszer olyan gyakoriak, mint az idősebbeknél. Az arányok a tartalmas szavak első hangjához tapadó tartalmas szavak gyakoriságára kapott adatoktól nem térnek el jelentősen egyik korcsoportban sem. A nem tapadó hezitálásokban szintén gyakori a funkciósó előtt megjelenő hezitálás, de ebben a pozícióban a megjelenése az idősebbeknél gyakoribb. A tapadó hezitálásokban a tartalmas szó kezdőhangjához tapadók és a funkciósók kezdőhangjához tapadók aránya megközelítően egyezik a korcsoportokban. A nem tapadó hezitálásokban a tartalmas szó előtti és a funkciósó előtti hezitálások előfordulásában azonban mindkét csoportban van különbség: a fiatalabbaknál a tartalmas szó előtt megjelenők, az idősebbeknél a funkcionális szavak előtt megjelenők emelkednek ki. A kötőszókhöz kapcsolódó hezitációkban a tapadótípus a jellemző a korpuszban, a kiejtett kötőszó utolsó hangjához tapadnak. Ez a forma jelentős különbséget mutat a két korcsoport között, hiszen az idősebbeknél közel kétszer olyan gyakori, mint a fiatalabbaknál. A töltelékszókhoz tapadó hezitálások zömében a *háthoz* kapcsolódtak. Arányuk a tapadó hezitálásokban a szó utolsó hangjához tapadóan domináns, és ebben az életkori eltérések úgy jelentkeznek, hogy a fiatalabbaknál közel kétszer olyan gyakoriak, mint az idősebbeknél. A nem tapadó hezitálásokban a *hát* szó kiejtését megelőző forma emelkedik ki, és a két korcsoport beszédében ez a forma nagyjából egyező arányú. Mindezek alapján a következő megállapítások tehetők. A tizenévesek beszédében úgy tűnik, van különbség abban a tekintetben, hogy tartalmas szavak első hangjához tapadva, azt megelőzően, avagy funkciósószavakhoz tapadva, illetve azok előtt jelenik-e meg a hezitálás. Az is tendenciának látszódik, hogy ebben az életkornak van szerepe, és mindezek vélhetően a hezitálások funkcióbeli eltéréseivel is összefüggésben vannak a korcsoportokban. A nem tapadó hezitálások tartalmas szavak előtti megjelenésének azonos gyakorisága a középiskolások szókincsbeli nehézségeit erősítheti meg, amelyek a spontán beszédben tapasztalt lexéma-előhívási bizonytalanságokban és/vagy téves előhívásokban realizálódhatnak. Ugyanakkor ez a szóelőhívási nehézség az életkorral is összefügg, és ez a fiatalabbak nagyobb fokú bizonytalanságait és hibázási lehetőségeit mutathatja a spontán beszédben. Erre utal egyrészt az, hogy a fiatalabbaknál a tapadó hezitálásokban mind a tartalmas szavak kezdő hangjához, mind a funkciósószavak kezdőhangjához gyakran tapadnak a hezitálások, másrészt az idősebbeknél a nem tapadó funkciósószavak előtti hezitálások dominálnak. A kötőszókkal kapcsolatos eredmények azt sejtetik, hogy az idősebbek vélhetően több gondolat közül válogatnak az adott szituációban, és így az a stratégia, hogy a kötőszó után kiejtett hezitálással időt nyernek a versengő gondolatok kiválasztásához és a meghangosításához, náluk gyakrabban működik. Másképpen fogalmazva: a fiatalabbaknak vélhetően már a gondolat kialakításának a szintjén több nehézsége akad(hat), mint az idősebbeknek. A töltelékszók, közöttük a *hántal* kapcsolatos eredmény arra enged következtetni, hogy a hezitálás a beszéd kezdetét vagy folytatását részben azonos módon jelezheti előre, vagyis a diákok megszólalásukat gyakran indítják a *hántal*. A korcsoportok közötti különbséget azt sejteti, hogy a hezitálás ebben a funkcióban eltér, a fiatalabbaknál gyakoribb lehet ez a funkció.

A hezitálások funkciói és formáik

A hezitálások a beszédprodukciós folyamatban jelezhetik a beszélő megszólalási szándékát (a beszéd kezdetét vagy a folytatását), az egyes beszédtervezési szinteken (Levelt 1989, 1993, Gósy 2005) meglévő bizonytalanságot, valamint a folyamatban bekövetkezett hibákat. Elemeztem, hogy e funkciók miként jelennek meg a tizenévesek spontán beszédére jellemző hezitációkban (6. ábra).

A hezitálások fele a tizenévesek spontán beszédében valamilyen bizonytalansággal kapcsolatosan jelenik meg. Ezek a makrotervezés folyamatához kapcsolódóan és a nyelvi forma kiválasztásának a folyamatában egyaránt gyakoriak mind két korcsoportban. A bizonytalanságok lehetnek újraindított gondolatok: *a kisebb gyerekeket* (szünet 420 ms) *valamilyen ő* (340 ms) (szünet 150 ms) *tehát a lelkükben végül is valamilyen* (szünet 670 ms) *ő* (280 ms) *erőszakos cselekedethez kényszer, vagyis cselekedetre kényszeríti őket*. Itt a beszélő vélhetően a kiejtett határozatlan melléknévi névmás után egy megfelelő minősítő jelzőt keres, és ez úgy tűnik, sikertelen, vagy megvan a melléknév, de ezt nem tartja helyesnek vagy elég informatívna, és ezért kiegészíti (erre utal a magyarázó kötőszó). Ennek az újabb lexémának az előhívását teszi lehetővé a hezitálás és a néma szünet együttesen, de úgy tűnik, hogy a kiegészítés sem teljesen megfelelő, vagyis vélhetően nem a keresett lexéma

6. ábra

A hezitálások megoszlása a funkció tekintetében

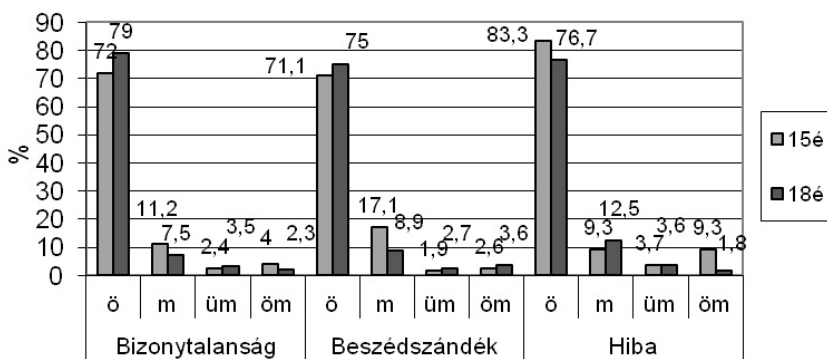
jelent meg a közlésben, így újra elindul a keresési folyamat. Ekkor a beszélőnek már hosszabb időre van szüksége, ezt a néma szünet és a hezitálás biztosítja. A megfelelő jelzős szerkezet előhívásakor még így sem teljesen biztos, hogy az-e, amit a beszélő szeretett volna, ezt a közlés végén a vonzat javítása is mutatja. A bizonytalanságot gyakran közbevetés jelzi. *Hát otthon tévében inkább ő (160 ms) (szünet, 550 ms) vagy ő (330 ms) amint már mondtam vigyátek vagy drámákat szoktunk megnézni.* A 15 éves beszélő mondandója elején bizonytalan abban, hogy mit említsen a tévével kapcsolatban, vélhetően a gondolatai még nem tisztázódtak, erre utal a hezitálás és az azt követő hosszú szünet. A versengő gondolatokat a kijelzett választó kötőszó is mutatja, majd a hezitálás ideje és a közbevetés alatt a gondolatok között sikerül döntenie a beszélőnek, bár a közlés grammatikai megtervezése hibás marad. A következő közbevetés egy felsorolás közepette jelenik meg, a beszélő azt sorolja, milyen fajta filmeket kedvel, de hirtelen nem jut eszébe több filmfajta. Az átmeneti gondolati bizonytalanság az ige után a szünet és a hezitálás ideje, és az ezt követő közbevetett kérdés segítségével oldódik meg: *legyen (szünet, 350 ms) üm (580 ms) milyen lehet még? vigyátek.*

Magas arányú a beszédszándékot jelző hezitáció, vagyis az, amikor a középiskolás már tudja, hogy elindítja mondandóját, vagy folytatja a megkezdett gondolatot, de még nem tudja mit, milyen sorrendben közli ezeket. Például FB így indítja monológját: *Hátő moziba nem nagyon járok, nagyon ritkán.* Ezután szünetet tart, és hezitál is, miközben az okot próbálja kifejteni. A kettő együttesen szükséges ahhoz, hogy a gondolatait előhívja, de a versengő nyelvi szerkezetek miatt hibás lesz a közlés. Az újabb indoklás gondolati nehézségére és nyelvi problémájára utal az újabb hezitálás és az azt követően ejtett szó, de az előhívott lexéma (*drága*) nem volt sikeres, ezt a javítás bizonyítja a közlés végén: (szünet, 300 ms) *m (380 ms) anyagilag is nem nagyon tehetem meg, mert ő (190 ms) elég (szünet, 320 ms) drága hát olyan közepesek az árak.* A legkevesebb arányban a hezitálás a hiba jelzésére szolgál a korcsoportokban. Ebben a funkcióban látszódik különbség, a fiatalabbaknál ez kisebb arányú. Ez a funkcióbeli eloszlás részben a felnőttnyelvből és a gyermeknyelvből talált tendenciákat követi, részben el is tér attól (Horváth 2009, 2010, Gósy 2012). A hasonlóság elsősorban a tervezési szintekhez köthető funkciókban követhető. A hibajelzés funkciója a gyermeknyelvi arányokhoz jobban hasonlít (Horváth 2009), de attól eltérően nem csupán a téves lexikális előhívás (*Na mos mint tudni ő [450 ms] így hallani lehet, ő [230 ms] utoljára a fő horrorfilmet néztünk*), hanem a grammatikai hibák (*ő olyan olyanabb embereket raknak be a házba; van ő [160 ms] vannak olyan filmek*) és a sorrendi hibák gyakori velejáráói is (*Legfőbb ő [230 ms] [szünet, 250 ms] akciófilmeket szeretek nézni*). Az első példában a beszélő a hezitálás idejét használja fel a tévesen kijelzett lexéma (*tudni*) javítására, vagyis itt az önkorrekciónak a hezitálás funkciója. Csakúgy, mint a második esetben, ahol a monitorozás hamarabb elkezdődött, akkor, amikor a beszélő csak éppen belefogott a helytelenül aktiválódott lexéma kijtésébe. A másik példában a hezitálással a beszélő időt nyer a grammatikai tervezés során fellépő egyeztetési hiba javításához. A sorrendi

hibákat szemléltető példában vélhetően a versengő gondolatok nyelvi átalakítása miatt történt a kontaminációs hiba. Az utána kiejtett hezitálás és szünet azt jelzi, hogy a beszélő valószínűleg észrevette a hibát, de ez az idő nem volt elég a javításra.

Megnéztem, hogy a három funkcióban a hezitálások melyik helye domináns. A **bizonytalansági** funkcióban a tartalmas szók előtti tapadó vagy nem tapadó típusú hezitálások a 15 éveseknél 24%-ban fordultak elő, szemben a 18 évesekkel, akinél ez az arány 15,1%. A funkciószavak előtti tapadó és nem tapadó hezitálások aránya nem tér el jelentősen (15 évesek: 19,2%, 18 évesek: 15,1%). A *hát* töltelékszó utáni tapadó vagy nem tapadó hezitálások a két korcsoportban szintén közel egyezők (15 évesek: 19,2%, 17 évesek: 17,1%), míg a kötőszók környezetében lévő tapadó vagy nem tapadó hezitálások főként az idősebbekre jellemzőek (15 évesek: 17,4%, 18 évesek: 27,4%). A **beszédszándék** funkciójában jelentős a különbség a kötőszók utáni tapadó és nem tapadó hezitációk arányában (15 évesek: 14,5 %, 18 évesek: 30,0%). A tartalmas szavak előtti tapadó és nem tapadó hezitálások a fiatalabbaknál ebben a funkcióban 23,8%-ban, az idősebbeknél 17,9%-ban vannak jelen. A **hibajelzés** funkciójában a kötőszók utáni tapadó és nem tapadó hezitálás aránya jelentősen eltér (15 évesek: 7,4%, 19 évesek: 24,4%). Ugyancsak nagy a különbség a két életkori csoport között a töltelékszó utáni tapadó és nem tapadó hezitálások előfordulásában (18 évesek: 35,7%, 15 évesek: 14,8%). Mindezek a korábbi feltételezéseinket támasztják alá. Azt, hogy a *hát* diskurzuskezdő pozícióban egyre gyakoribb a tizenévesek spontán beszédében. Ezért a hezitálással együtt ejtett *hát* mindkét korcsoportban azonos módon jelzi, hogy a beszédet elkezdni vagy folytatni kívánják. A kötőszók után a beszédszándék pozíciójára kapott arányok azt a feltételezést erősítik meg, hogy az idősebbek számára az ekkor tartott hezitálás sokkal gyakrabban biztosítja az időt a közlésre szánt megfelelő gondolat kiválasztásához, és ez azt is feltételezi, hogy náluk van is miből válogatni, tehát több lehet a versengő gondolat. A gondolat nyelvi kifejezésének nehézsége, a lexikális előhívás mindkét korcsoportnak problémája az adatok alapján, de úgy tűnik, főleg a fiatalabbaknak vannak szótalálási nehézségei. Az eredmények az e korúaknak a korábbi munkákban talált szóelőhívási problémáit egyértelműen alátámasztják (Laczkó 2005, 2007).

Eleméztem, hogy a három funkcióban megjelenő realizációk miképpen jelennek meg a hezitálások realizációiban (7. ábra). (Az ábrán a leggyakoribb realizációk funkcióit tüntettem fel.)

7. ábra

A hezitálások realizációi a funkciókhoz kötődően

A tanulók a leggyakrabban előforduló hezitálást, a semleges magánhangzóban realizálódó formát mindhárom funkcióban magas arányban használják. Ez jellemző a felnőttnyelvre és a gyereknyelvre is (Horváth 2009). A magyarázat nyilván az, hogy egyrészt a magyarban ez a leggyakoribb forma, másrészt az, hogy realizációja is könnyebb, mint a bilabiális nazálisé vagy az összetettebb artikulációs műveletet igénylő hangkapcsolatoké. Így a hangkapcsolat a beszédprodukciónban fellépő diszharmóniák kiküszöbölésére kevésbé lehet alkalmas. A sva az idősebb tanulóknál a bizonytalanság jelzésére valamivel gyakrabban használatos, mint a fiatalabbaknál, és ugyanez mondható el

a beszédészándék funkciójában megjelenő sva hangról is. Ez a hang a hibajelzés funkciójában inkább a fiatalabbak beszédprodukcójában jellemző. A második leggyakoribb hezitálástípus, a bilabiális nazális *m* mindkét korcsoportban a leggyakrabban a beszédészándékot jelző pozícióban jelenik meg, de lényegesen kisebb arányban, mint a sva. E funkcióban jelentős különbség mutatkozik a két korcsoport között, hiszen ez a fiatalabbaknál majdnem kétszer olyan gyakori, mint az idősebbeknél. A hangkapcsolatok a bizonytalanság és a hiba jelzésére sokkal alacsonyabb arányban fordultak elő, viszont az *öm* hangkapcsolat a hibajavítás funkciójában az idősebb tizenévesek beszédében jóval gyakoribb volt, és ez különbözött a felnőttnyelvi beszélők adataitól is, ahol ez a hangkapcsolat a hibajavításban nem fordult elő.

A talált adatok azt mutatják, hogy a középiskolások spontán beszédében a hezitálások formái és funkciói a sva tekintetében a felnőttnyelvi mintákat hordozzák, a bilabiális nazalist illetően azonban az életkori jellegzetességek még jobban láthatók, hiszen a fiatalabbak produkcióiban a forma és a funkció e hezitálástípus esetén még több elemet mutat a gyermeknyelvi mintákból.

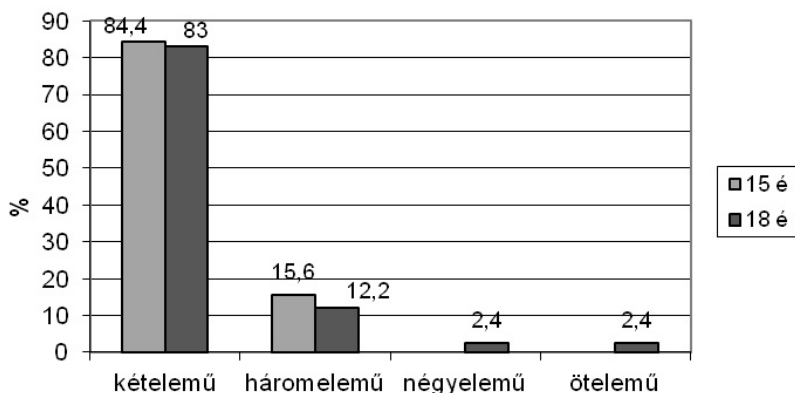
Hezitálássorozatok a középiskolások spontán beszédében

A középiskolások beszédében sokszor fordultak elő úgynevezett hezitálássorozatok. Gósy Mária a sorozatmegakadásokra a következő definíciót adja: „a felszínen kettőnél több megakadásjelenség előfordulása egymást követően, illetőleg oly módon, hogy a megakadásjelenségek között legfeljebb két tartalmas szó hangzik el olyan kontextusban, amely tartalmilag összefügg” (Gósy 2012: 109). E megakadások létrejöttének magyarázatára Dell aktivációs modellje (1986) alapján igyekszik választ találni. Meglátása szerint egy részük a gondolat tervezésének szintjéhez kapcsolható, másik részük a nyelvi átalakításhoz, és a harmadik típusba a kevert típusúakat sorolja, vagyis azokat, ahol a gondolat kialakítása és a nyelvi átalakítás nehézségére együttesen utal a sorozatmegakadás (Gósy 2012).

A sorozatmegakadások többféle megakadást tartalmazhatnak, így az egymást követő hezitálások is részei lehetnek. A jelen kutatásban hezitálássorozatnak azt a hangjelenségekkel kísért megakadást nevezem, amelyben egyértelműen csak hezitálások fordulnak elő. Megtartva és elfogadva a sorozatmegakadás kritériumait, olyan egymás utáni hezitálásokat nevezek hezitálássorozatnak tehát, amelyeket a diákok egymás után, maximum néma szünettel együtt ejtettek ki, és a kiejtett formák között maximum két tartalmas szó hangzik el a tartalmilag összefüggő kontextusban. Például: *Őö* (430 ms) *élvezem* (szünet, 320 ms) *ő* (8180 ms) *viszont nem mindegy, hogy, hogy mit nézek; tehát ő* (310 ms) (szünet, 2610 ms) *ő* (147 ms) *bármilyen* (szünet 570 ms) *ő* (220 ms) *(film) tehát nem cenzúrázzák most már a filmeket*.

A hezitálássorozat mindkét csoportban nagyon gyakori, a 15 éves tanulók 60%-a, a 18 évesek 56,7%-a produkálta. A hezitálások arányához viszonyítva nincs különbség a két életkori csoportban, a 15 éveseknél a hezitálások 12,5%-át, a 18 éveseknél 12,05%-át teszi ki. Típusai (8. ábra) között megkülönböztettem a kételemű sorozatokat, amelyekben két hezitálás található az említett kritériumok figyelembevételével egymás után, valamint a három- vagy többeleműeket, amelyekben három vagy több egymást követő hezitálás található.

A hezitálássorozatok zömében két hezitálás egymásutániségében realizálódnak a korcsoportokban, és az idősebbeknél nagyon hosszú, négy és öt elemből álló hezitálássorozat is előfordul. A kételemű hezitálások több mint fele azonos hangban valósul meg (15 évesek: 63% azonos, 37% különböző, a 18 évesek: 58,8% azonos és 41,2% különböző). A nem azonos hangokban megvalósuló sorozatok a 18 éveseknél változatosabb képet mutatnak. A háromeleműekre a különböző hangban megvalósuló realizáció jellemző, ez főleg a fiatalabbak sajátossága (15 évesek: 80%, 18 évesek: 40%). Az azonos hangban realizálódó sorozatok aránya 15 éveseknél 20%, a 18 éveseknél 60%. A hezitálássorozatok funkciója zömében a gondolati tartalom kialakítása, kisebb részben a nyelvi átalakítás nehézsége, és ez utóbbi funkció a fiatalabbaknál gyakoribb.

8. ábra

A hezitálássorozatok előfordulása típusonként

Következtetések

A jelen kutatás célja az volt, hogy feltérképezze a középiskolások spontán beszédében előforduló hezitálások gyakoriságát, jellemezze a produkcióban megjelenő egyes hezitálásfajtákat, valamint bemutassa, hogy az egyes típusok milyen funkcióban jelennek meg. Arra a kérdésre is igyekezett válaszolni, hogy a tizenévesek beszédében megjelenő hezitálások mutatnak-e és milyen közös és eltérő vonásokat a felnőttnyelvi és gyereknyelvi spontán beszédprodukciókban tapasztalt tendenciákhoz képest.

Feltételeztem, hogy a tizenévesek produkcióiban is gyakori lesz a hezitálás, valamint azt is, hogy a hezitálások gyakorisága az anyanyelv-elsajátítás záró szakaszában már egyre jobban megfeleltethető a felnőttnyelvi spontán beszédben talált eloszlási mintázatnak. További hipotézisem volt az is, hogy a hezitálások a tizenévesek produkcióiban is hasonló funkciót töltenek be, mint a felnőttnyelvben, illetve a gyereknyelvben. A kérdés az volt, hogy e funkciók tendenciájukat illetően milyen sajátosságokat mutatnak. A kutatás eredményei valamennyi feltételezésemet alátámasztották. A gyakorisági adatok alapján kimondható, hogy a spontán beszédben a bizonytalanságok és/vagy a téves utak feloldására a tizenévesek is a leggyakrabban a hezitálást alkalmazzák. Produkcióikban a hezitálás egyértelműen a sva-ban realizálódott leggyakrabban, a második leggyakoribb megvalósulási forma a bilabiális nazális ejtése volt. A diákokra is jellemző a gyermeknyelvben kimutatható tendencia, az, hogy az összetettebb artikulációt igénylő hangkapcsolatokban megvalósuló hezitálás előfordulása jóval ritkább. Ugyanakkor beszédükben olyan hezitálási formák is megjelennek, amelyek a felnőtteknél és a gyerekeknél nem jellemzőek. Ezek sokszor a beszéléssel összefüggő vegetatív tüneteket láttatják, ez pedig beszédtervezési és kifejezési nehézségeket egyaránt okoz náluk.

A hezitálások funkciója a felnőttek beszédében talált hezitálások funkcióit tükrözi, de az egyes funkciókhoz kötődő eloszlási arányok különböznek, különösen a hibajelzés funkciójában, ahol inkább a gyereknyelvben talált eloszlást mutatják. Mindez azt erősíti meg, hogy a hezitálás a kognitív funkciók bővülése, az összetettebb beszédtervezési és gondolkodási műveletek velejárójaként jelenik meg. Hipotetikusan állítható, hogy ebben az életkorban már a grammatikai szabályokat jól működtetik, szókincsük bővült, a gyermekkorra jellemző artikulációs problémák már nem állnak fenn. A pillanatnyi szituációban kialakított spontán beszéd tervezésekor azonban a gondolatok tervezése és a nyelvi struktúrák működtetése náluk is ugyanolyan módon blokkolódik vagy blokkolódhat, mint a felnőttek esetében. Ha ehhez hozzászámítjuk azokat a lexikális bizonytalanságokat (szókincs mérete, szavak jelentésének hiányos ismerete), amelyek e korosztályt napjainkban jellemzik, akkor várható is, hogy a hezitálás gyakori típusait reprezentáló felnőttmintázat leképeződik produkciójukban, de nem azonos módon. Ez magyarázhatja náluk például a hezitálás hibajelzésére kapott magasabb arányt is. A két korcsoport között találtam különbséget a hezitálás formáit és funkciót tekintve

egyaránt, és ez arra utal, hogy a tizenévesek beszéde egy szűkebb intervallumban a szupraszegmentális szint temporális jellemzői mellett (Laczkó 2005, 2009) a hezitálásokban is különbözhet.

A kutatás következő kérdése, hogy vajon a hezitálások formái a különböző funkciókban milyen időtartamban valósulnak meg, és ezek, illetve az akusztikai szerkezetük tükrözi-e és milyen mértékben a felnőttnyelvi mintákat.

SZAKIRODALOM

- Boomer, Donald S. 1965. Hesitation and grammatical encoding. *Language and Speech* 8: 148–58.
- Bortfeld, Heather–Leon, Silvia D.–Bloom, Jonathan E.–Schober, Michael F.–Bremner, Susan E. 2001. Disfluency Rates in Conversations: Effects of Age, relationship, Topic, Role and Gender. *Language and Speech* 44/2: 123–47.
- Clark Herbert H.–Fox Tree, Jean E. 2002. Using uh and um in spontaneous speaking. *Cognition* 84: 73–81.
- Corley, Martin–Stewart, Oliver W. 2008. Hesitation disfluencies in spontaneous speech: The meaning of um. *Language and Linguistics Compass* 264: 598–602.
- Dell, Gary 1986. A preading activation theory of retrieval in sentence production. *Psychological Review* 93: 283–321.
- Dér Csilla Ilona 2008. Mik is a diskurzusjelölők? In: Keszler Borbála–Balázs Géza (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Kiadó, Budapest, 295–303.
- Duez, Danielle 1982. Silent and non silent pauses in three speech styles. *Language and Speech* 25: 11–25.
- Fábricz Károly 1988. A beszélt nyelvi szövegalkotás kérdéséhez. In: Kontra Miklós (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 76–90.
- Fox Tree, Jean E. 1995. The effect of false starts and repetitions on the processing of subsequent words in spontaneous speech. *Journal of Memory and Language* 34: 709–38.
- Gocsál Ákos 2001. Gyorsabban beszélnek-e a nők, mint a férfiak? *Beszédkutatás* 2001, 61–72.
- Goldman Eisler, Frieda 1958. Speech, analysis and mental process. *Language and Speech* 1: 59–75.
- Goldman Eisler, Frieda 1968. *Psycholinguistics. Experiments in Spontaneous Speech*.
- Gósy Mária 2000. A beszéd-szünetek kettős funkciója. *Beszédkutatás* 2000, 1–14.
- Gósy Mária 1998. A beszédtervezés és a beszédkivitelezés paradoxona. *Magyar Nyelvőr* 122: 3–15.
- Gósy Mária 2006. A semleges magánhangzó nyelvi funkciói. *Beszédkutatás* 2006, 8–22.
- Gósy Mária 2002. A megakadásjelenségek eredete a beszédprodukción tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 124: 192–204.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Corvina Kiadó, Budapest
- Gósy Mária 2003. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 127: 257–77.
- Gósy Mária–Büky Béla 1983. Hogyan érzékelik a stílust a 10 és 18 éves tanulók? *Magyar Nyelv* 107: 460–9.
- Gyarmathy Dorottya 2007. Az alkohol hatása a beszédprodukción. *Beszédkutatás* 2007, 108–20.
- Harley, Trevor 2001. *The Psychology of Language*. Taylor and Francis. New York.
- Horváth Viktória–Imre Angéla 2009. A diszlexia tünetei a spontán beszédben. *Beszédkutatás* 2009, 240–55.
- Horváth Viktória 2009. *Funkció és kivitelezés amegakadásjelenségekben*. Doktori disszertáció. ELTE, Budapest.
- Horváth Viktória 2010. Filled pauses in Hungarian: their phonetic form and functions. *Acta Linguistica Hungarica* 57: 288–306.
- Horváth Viktória 2006. A spontán beszéd és a beszédfeldolgozás összefüggései gyermekeknél. *Beszédkutatás* 2006, 134–46.
- Horváth Viktória 2007. Vannak-e „női” és „férfi”-megakadásjelenségek a spontán beszédben? *Magyar Nyelvőr* 131: 315–23.
- Laczkó Mária 2005. *Beszédprodukción és szövegértés anyanyelven és idegen nyelven*. (Kézirat, PhD-disszertáció.) Budapest.
- Laczkó Mária 2006. Beszédtervezési műveletek 15–18 évesek spontán beszédében. *Alkalmazott Nyelvtudomány* VI: 43–68.
- Laczkó Mária 2012. Hogyan érzékeljük a stílust? Szlang kifejezések vizsgálata produkciós és percepciós szempontból. (Megjelenőben.)
- Laczkó, Mária 1991. Interrelation of articulation rate and pauses in childrens’ speech. *Temporal Factors in speech*, 139–151.
- Laczkó Mária 2009. Középisikolai tanulók spontán beszédének temporális jellegzetességei. *Magyar Nyelvőr* 133: 447–67.
- Laczkó Mária 2010. Megakadások a spontán és a szónoki beszédben. *Beszédkutatás* 2010, 184–98.

- Laczkó Mária 2007. A szólóléhvívási folyamatban és a szóértésben mutatkozó nyelvi hátrány. *Új Pedagógiai Szemle* 12: 53–66.
- Laver, John 1995. *Principles of Phonetics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Levelt, Willem J. M. 1993. Accessing words in speech production. Stages, processes and representations. In: Levelt, W. J. M. (ed): *Lexical Access in Speech Production*. Blackwell, Cambridge, Massachusetts, 1–22.
- Levelt, Willem J. M. 1989. *Speaking. From Intention to Articulation*. A Bradford Book, Cambridge, Mass.
- Maclay, Howard–Osgood, Charles E. 1959. Hesitation phenomena in spontaneous English speech. *Word* 15: 19–44.
- Markó Alexandra 2004. Megakadások vizsgálata különféle monologikus szövegekben. *Beszédkutatás* 2004, 209–22.
- Menyhárt Krisztina 2003. A spontán beszéd megakadásjelenségei az életkor függvényében. In: Hunyadi László (szerk.): *Kísérleti fonetika – laboratóriumi fonológia a gyakorlatban*. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi kiadója. Debrecen, 125–38.
- Ruder, Kenneth F.–Jensen, Paul J. 1972. Fluent and hesitation pauses as a function of syntactic complexity. *Journal of Speech and Hearing Research* 15: 49–60.
- Shriberg, Elizabeth 1996. Disfluences in Switchboard. *Proceedings, International Conference on Spoken Language Processing*. Vol. Addendum, Philadelphia, 11–4.
- Szabó Kalliopé 2008. Megakadásjelenségek nyolcévesek spontán beszédében. *Anyanyelv-pedagógia* 2. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id756>. (Letöltés ideje: 2013. január 10.)
- Szende Tamás 1976. *A beszéd folyamat alaptényezői*. Akadémia Kiadó, Budapest.
- Szilassy Eszter 2002. Szóaktivizálási tesztek különféle korcsoportokban. *Magyaritanítás* 3: 26–31.
- Vallent Brigitta 2010. Középiskolások spontán narratíváinak jellemzői. *Beszédkutatás* 2010, 199–210.
- Vasilescu, Ioana–Adda Docker, Martine–Nemeto, R. 2007. Acoustic and prosodic Characteristic of vocalic hesitations across languages. *Scientific Report*.
- Wacha Imre 1974. Az elhangzó beszéd főbb stílus kategóriáiról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* X: 203–16.
- Watanabe, Michiko–Hirose Keikichi–Den, Yasuharu–Minematsu, Nobuaki 2008. Filled pauses as cues to the complexity of upcoming phrases for native and nonnative listeners. *Speech Communication* 50: 81–94.

Laczkó Mária
egyetemi docens
Kaposvári Egyetem
Pedagógiai Kar

SUMMARY

Laczkó, Mária

Forms and functions of filled pauses in teenagers' spontaneous speech

Our continuous speech is not fluent: it is interrupted by various phenomena like filled or silent pauses, or various types of slips of the tongue. These phenomena can occur in several parts of spontaneous speech production, both in speech planning and in articulation processes, albeit in different degrees, forms, and functions. As no experimentally supported information regarding the frequency distribution, articulated forms and function of filled pauses occurring in teenagers' spontaneous speech is available to date, our research focuses on the analysis of these. The speech of teenagers was recorded in a digital form, and the Praat system and a statistical program (SPSS, version 10.00) were used for the analysis of hesitation phenomena. In this paper, we present the data obtained and, on the basis of our results, both linguistic and pedagogical consequences are emphasized.

Keywords: hesitation phenomena, filled pause, silent pause, the function of filled pauses, the implementation of filled pauses.

Gyümölcsneveinkhez VII.

bogyóköрте J. x *Sorbopyrus auricularis* (P. 508). Ritkán termesztett hibrid faj. Kajsziarack méretű gyümölcse körte alakú, a sárga gyümölcshús édes ízű.

Neve 1966-tól adatható a magyarban: *bogyóköрте* 'ua.' (MNöv. 32). A névadás szemléleti háttére e hibrid faj gyümölcsének a körténél kisebb mérete. Társneve a *körteberkenye* (P. 508) és a *berkenyekörte* (uo.; R. 1966: ua. [MNöv. 32]), az összetett név alapja az, hogy a bogyóköрте a berkenye és a körte természetes kereszteződése. Erre utal a latin szaknyelvi *Sorbopyrus* nemi terminus is, a két gyümölcs *Sorbus aria* és *Pyrus communis* nemzetségnevének összevonásával alkották, ennek tükörfordítása a *berkenyekörte* terminus. A faj ilyen összetett neve a sv. *päronoxel* (GRIN.) is.

Az ang. *Bollwiller pear* (W.) és a ném. *Bollweiler Butterbirne* (uo.; R. 1818: *Bolwiller Butterbirn* [Diel]), *Bollweilerbirne* (WL. 559; R. 1830: *Bollweiler* [GO. 187]; 1831: *Pollwiler* [PB. I: 85]), vagyis 'Bollwiller, Bollweiler (vaj)köрте' elnevezésének az alapja az, hogy a bogyóköרתét az elzászi *Bollwiller* város vidékén találták, még 1619 előtt, volt is a latin szaknyelvben *Pyrus pollveria* (uo.), *Pyrus bollwylleriana* (Lamarck–Candolle 1815, V: 530) neve. Társneve a németben a *Mispelbirne* (R. 1831: uo.), illetve a *Hagebuttenbirne* (WL. 559), azaz 'naspolyakörte' és 'cspike-bogyóköрте'. A latin szaknyelvi *auricularis* faji jelzőnek 'fülalakú' a jelentése, a lat. *auricularius* 'fülek-' szóból való. A bogyóköрте további idegen nyelvi neve az ang. *shipova* (GRIN.).

szirti fanyarka J. *Amelanchier ovalis* (P. 298). Sziklás hegyoldalon, legfeljebb három méteresre növő cserje mogyoró nagyságú, kékesfekete, ehető gyümölcsökkel.

Hivatalos szaknyelvi neve ma a *közönséges fanyarka* (uo.). 1911-től adatható a *szirti fanyarka* 'ua.' (Nsz. 102). A *szirti* faji jelző a növény élőhelyére (dolomitszikla-cserjések, karszt-bokorerdők), a *fanyarka* (R. 1894: PallasLex., 1911: Nsz. 102) terminus pedig a bogyók ízére utal. Hasonneve a *szirtikörte* (R. 1894: *szirtikörte* 'ua.' [PallasLex.], 1911: *szirti körte* 'ua.' [Nsz. 298]) és a *szirtinaspolya* (R. 1911: uo.). Társneve a szintén élőhelyére utaló *kövikörte* (R. 1895: PallasLex., 1911: Nsz. 12, 1966: MNöv. 57), *kököрте* (uo.) vagy *sziklakörte* (uo. 181). Szintén ez az alapja szó szerinti ném. *Felsenbirne* 'Amelanchier' (Dwb. 1259) megfelelőjének; vö. még ném. *gemeine, gewöhnliche*, illetve *mitteleuropäische Felsenbirne* (GRIN.), azaz 'közönséges v. közép-európai sziklakörte', valamint tör. *karlı kaya armudu* (W.), vagyis 'havas sziklakörte'.

Társneve még a *kövinaspolya* (R. 1807: *kövi Naspolya* 'Mespilus amelanchier' [MFüvK. 299], 1911: Nsz. 12), a korábbi rendszertani besorolás áll a névadás háttérében. Az ang. *snowy-mespilus* (GRIN.) 'havas naspolya', a ném. *Felsenmispel* 'ua.' (R. 1849: ua. [AG. XVII: 93]) 'sziklanaspolya' jelentésű. Más nyelvekben is a naspolya névvel alkották a szirti fanyarka neveit; vö. dán *bærmispel* és sv. *häggmispel* (LH.), illetve *berghäggmispel* (GRIN.), valamint *europaisk häggmispel, västamerikansk häggmispel* (EL.), vagyis 'naspolyabogyó' és 'cseresznyenaspolya', illetve 'hegyi cseresznyenaspolya', valamint 'európai v. nyugat-amerikai cseresznyenaspolya'. Van azonban, ahol a berkenye névvel jött létre terminus a szirti fanyarkára; vö. fi. *marjatuomipihlaja, észt lepalehine toompihlakas* (LH.), sőt a szőlő és a körte nevét is megtaláljuk ném. R. *Traubenbirn* (Voigt 1850, I: 587), azaz 'szőlőkörte' nevében.

A botanikai binóment illetően érdemes a korábbi, mára érvénytelenített szaknyelvi szinonimákat szemügyre venni, mert a szirti fanyarka számos fenti elnevezésére magyarázattal szólnak: *Pyrus amelanchier*, *Pyrus ovalis*, *Amelanchier rotundifolia*, *Mespilus amelanchier*, *Aronia ovalis*, *Aronia amelanchier*, *Aronia rotundifolia*, stb. A *Pyrus* a körte, a *Mespilus* a naspolya nemzetség latin szaknyelvi neve. Az *Aronia* besorolása is változott, ma a törpeberkenye (P. 306) szaknyelvi nemzetségneve. Egykor a naspolya nemzetség faja volt Linné rendszerében a szirti fanyarka 'Mespilus

amelanchier' is, amelyet Medicus, a Mespilus nemzetség kiváló ismertetője 1793-ban (GB.) elválasztott a Mespilus nemzetségtől, és *Amelanchier ovalis*nak nevezett el (*Amelanchier ovalis* Medik., *Amelanchier ovalis* Medicus subsp. *ovalis*). Az eredeti faji elnevezés, amelyet Medicus átvett, a Savoyában és a Provence délkeleti vidékén használatos fr. *amélanchier* 'vad naspolya és szirti fanyarka' (G. 56) (< fr. *amélanche* 'a szirti fanyarka gyümölcse' < *melanko*, *melenko* 'szirti fanyarka' < korai lat. **melanca*, *melenka* 'ua.' < idg. **mel-*, gör. *mélasz* 'szürke, fekete' [uo.]) volt, a név tehát végső soron, akár az *Amelanchier* nemzetségnév, a kékesfekete boggyók színére utal. Szintén a boggyók kék színe az alapja a szirti fanyarka norv. *taggblåhegg* (LH.) nevének. (Korábban elfogadott magyarázatok szerint a nemzetségnév a 'nagyon' jelentésű görög *a*, továbbá a *melea* 'alma' és az *anchein* 'összehúzni' szavak összetétele volt, amellyel Linné azt kívánta volna kifejezni, hogy az egyébként élvezhető termésnek kellemetlen összehúzó, fanyar mellékíze van.)

További társneve a *bogyófürt* (R. 1911: *Nsz.* 12, 1966: MNöv. 32), mert virágai végálló fürtben állnak. 1849-ben jegyezték fel fr. *bois de flèche* 'nyílfa' (AG. XVII: 93) elnevezését, az amerikai kreet indiánok ennek fájából készítették pipáikon kívül az íjait és a nyilait.

szilvabarack J. *Prunus x dasycarpa* (P. 468). A barackénál kisebb, de a szilvánál nagyobb, kerek termése néha kissé egyenlőtlen félből áll. A gyümölcshús kesernyés, nem valami jó ízű, de éretten bő levű, gyümölcslé előállítására alkalmas.

A fajok ebben a csoportban általában *barack* és *szilva* nevének, aszerint, hogy melyik gyümölcs jellemzői állnak közelebb. A két más gyümölcs nevével alkotott *szilvabarack* összetétel arra utal, hogy a szilvabarack az eredeti kajszibarack (*Prunus armeniaca*) és a cseresznyeszilva (*Prunus cerasifera*) természetes hibridje. Ezt fejezi ki ang. *apricot plum* (Bailey 79) és or. *абрикосошлыца* (PN.), azaz 'barackszilva' neve is. A *Prunus dasycarpa* (R. 1825: Candolle II: 532; 1826: Darlington 125) virágzó ágát már 1827-ben ábrázolták a londoni The Botanical Cabinet összeállítás egyik színes tábláján (Vol. 13, No. 1250).

Társneve a gyümölcs árnyékos oldalán sötét színű héjára utaló *fekete kajsz* (P. 468; R. 1895: ua. [PallasLex. kajszin-barackfa a.]), a faj ném. *schwarze Aprikose* (PN.; R. 1831: ua. [Röhling III: 411]; 1834: ua. [Reichenbach II: 849]) vagy az ang. *black apricot* 'ua.' (PN.; R. 1829: ua. Lindlay II: 1243) nevének tükörfordításával került a magyarba. Megvan más nyelvben is, például or. *абрикосз чёрный* 'ua.' (PN.). Ugyanilyen elnevezés a gyümölcs Nap felőli oldalának sötétlila színére utaló *lila kajsz* (P. 468); vö. ang. *purple-fruited apricot* (R. 1826: Darlington: 125; 1829: Lindlay II: 1243), *purple apricot*, fr. *abricot violet du Japon*, *abricot à peau violette* és jap. *murasaki anzu* 'ua.' (PN.). Nevezik a szakirodalomban *alexandriai kajsz* (P. 468.) néven is, ez a fr. *l'apricot d'Alexandrie* (R. 1837: Dittrich 380) vagy a ném. *alexandrinische Aprikose* (uo.), *alexandrinische schwarze Marille* 'ua.' (W.) átvétele fordítással.

A latin szaknyelvi *dasycarpa* faji jelzőt a gör. *daszysz* 'sűrű, durva' és a *karpósz* 'gyümölcs' szavak összetételével alkották, a szőrös gyümölcsre utaló terminus. Ilyen a ném. *rauhe Aprikose* (R. 1831: Röhling III: 411) elnevezése is.

törpeberkenye J. *Aronia* (P. 254). A nemzetség fajai Észak-Amerika keleti tájain őshonos évelő, fás bokrok. Megjelentek Európában is. A piros törpeberkenye gyümölcse sokkal ízletesebb, édesebb ízű, mint a fekete fajú, nyersen is élvezhető.

1966-ban a *törpeberkenye* a *Sorbus chamaemespilus* neve mellett *Aronia* értelmezéssel is szerepel (MNöv. 193). Tükörfordítással került a magyarba, a ném. *Zwergvogelbeere* 'ua.' (G. 78) nemi név megfelelője.

Társneve még – a latin nemi névből – az *arónia* (P. 254). A latin szaknyelvi *Aronia* nemzetségnévet a már Dioszkuridésznél olvasható ókori gör. *arónia* 'naspolya' szóból alkották, amely bizonyosan összefügg a gör. *aria* 'Sorbus, lisztes berkenye' (G. 75) névvel, az Észak-Amerikában honos fajra vitték át a rokonságra tekintettel. Több nyelvben is használatos; vö. szlk. *arónia*, észt *aroonia*, szln. *aronija*, fi., fr., le., ol., sv., norv., dán *aronia* (LH.). A nemzetség norv. *baeraronia*, holl. *appelbes* (uo.) és ném. *Apfelbeere* (Boerner 68) elnevezésének 'aróniabogyó, almabogyó' a jelentése. Az apró, kesernyés gyümölcs ízére utal a *fanyarka* (R. 1894: PallasLex.) elnevezése. Az

angolban *chokeberry* (W.), azaz 'fojtóbogyó' a neve, ugyancsak a fanyar, összehúzó gyümölcsökről, amelyek nyers fogyasztásra szinte alkalmatlanok. Gyakran tévesen nevezik *chokecherries* (uo.), vagyis 'fojtócsersznye' néven, amely a *Prunus virginiana* neve.

A nemzetség két fő fáját a gyümölcsök színéről nevezték el. A *fekete törpeberkenye* 'Aronia melanocarpa' (P. 254), *feketeberkenye*, *fekete gyümölcsű berkenye* faj neveiben a faji jelző a latin szaknyelvi *melanocarpa* 'feketegyümölcsű' faji terminus megfelelője, amely a lat. *melaneus* 'feketés' (< gör. *melaneîn* 'feketévé lesz' < *mélasz* 'fekete'), valamint a gör. *kárposz* 'gyümölcs' szavak összetétele. Akárcsak idegen nyelvi neveinek faji jelzője; vö. ang. *black chokeberry*, sv. *svartaronia* (GRIN.), ném. *schwarze Eberesche*, ol. *aronia nera*, izlandi *svartapall*, fi. *musta-aronia*, fr. *aronia noir*, le. *aronia czarna*, *aronia czarnoowocowa*, szlk. *arónia čiernoplodá*, észt *tume aroonia*, cs. *temnoplodec černoplodý*, or. *арония черноплодная* (LH.), fr. *amélanchier à fruits noirs*, *aronie à fruits noirs* (PN.), azaz 'feketeberkenye, feketearónia', illetve 'fekete gyümölcsű berkenye, fekete gyümölcsű arónia'. A kínaiban jellegzetes neve a *hei guo xian lei hua qiu* (uo.), vagyis 'fekete fazék halhatatlan szilvavirágú labda'. A dánban már – színén kívül – a gyümölcs savanyú ízére is utal *sortfrugtet surbær*, vagyis 'fekete, zamatos, savanyú bogyó' (LH.) elnevezése, akárcsak norv. *svartsurbær aronia* (uo.) neve esetében. A németben *kahle Apfelbeere* (GRIN.), azaz 'kopasz alma-bogyó' a társneve.

A *piros törpeberkenye* 'Aronia arbutifolia' (P. 254) ugyancsak a gyümölcs színéről kapta a nevet. Idegen nyelvi megfelelője a fr. *amélanchier à fruits rouges*, *aronie à fruits rouges*, *amélanchier à fruits mauves*, *aronie à fruits mauves*, kí. *hong guo xian lei hua qiu*, ang. *purple chokeberry* (PN.), *red chokeberry*, sv. *rödaronia* 'ua.' (GRIN.). További neve a ném. *filzige Apfelbeere* (uo.), azaz 'nemezes berkenye'. A *szilvalevelű törpeberkenye* 'Aronia prunifolia' (P. 254) fajt viszont nem a gyümölcse színéről, hanem a leveléről nevezték el. Magyar nevében a faji jelző a latin szaknyelvi *prunifolia* faji terminus tükörfordítása. A franciában ugyancsak a szilváéhoz hasonló leveleiről nevezték el; vö. *aronie à feuilles de prunier* (PN.). Társneve már az eperfáéhoz való hasonlóságra utal; vö. fr. *aronia à feuilles d'arbusier* (GRIN.).

gyömbérszilva J. Parinari macrophylla (P. 447). Nyugat-Afrika savannáin, valamint Közép- és Dél-Amerikában honos. Ehető, ovális alakú gyümölcse kivihez hasonló, 4–5 cm átmérőjű, sárgásbarna színű, de szörtelen.

A név Priszter korábbi szótárában már szerepel, 1966: *gyömbérszilva* 'Parinarium macrophyllum' (MNöv. 72). Az ang. *ginger plum* 'ua.' (<http://plants.jstor.org>) vagy a ném. *Ingwerpflaume* 'ua.' (GRIN.) tükörfordítása. Szó szerinti megfelelője a sv. *ingefärsplommon* 'ua.' (uo.) is. Az angolban hasonló a *gingerbread-plum* (W.; R. 1824: *Gingerbread Plum* 'Edible Fruits of Sierra Leone' [Trans. Hort. Soc. V. 452]) elnevezése, ennek előtagja a régi ang. 1299: *gingebrar*, 1302: *gingebras*, 1352: *gyngerbrede* (OED. *gingerbread* a.) < ófr. *gingembras*, *gingimbrat* < középkori lat. *gingimbrāt-um* (uo.) szóból való. A fának az angolban *gingerbread-palm* (R. 1863: uo.) és *gingerbread-tree* (R. 1836: Loudon 298) a neve.

Társneve a *nagylevelű zizegőfa* (P. 266), a faji jelző a latin szaknyelvi *macrophylla* terminus megfelelője. A botanikai *Parinari* nemzetségnevén származásáról Helmut Genaust azt írja (G. 460), hogy valamelyik Guayanában beszélt nyelvből lehet, mert a növény első leírója 1762 és 1764 között – a növény egyik előfordulási helyén – abba az országba tett utazást. Jól feltételezte, a latin genusnév a braziliai port. *parinari* (www.fpaguayana.org) nevére vezethető vissza. Az első rendszertani besorolás szerint a taxon neve *Parinarium macrophyllum* volt, az angol botanikus, Joseph Sabine tette közzé 1824-ben (Trans. Hort. Soc. V: 452). Ugyanő változtatta *Parinari macrophyllára*. Az angol Ghilleen Tolmie Prance 1976-ban *Neocarya macrophylla* taxonnévvel (Bull. Jard. Bot. 46: 308) átsorolta a fajt egy másik nemzetségbe.

A gyömbérszilva idegen nyelvi neve az ang. *neou oil tree*, *over-grown fruit* és a honosságára utaló fr. *pomme (pommier) du Cayor* (<http://plants.jstor.org>), azaz 'cayori alma; cayori almafa'. Cayor 1549-től 1879-ig a legnagyobb és legerősebb királyság volt a később francia fennhatóság alatt álló Szenegambia területén. A gyömbérszilva leggyakrabban használatos neve Nyugat-Afrikában a *tamba* (uo.). Ott gyakori és fontos faj, ezt igazolja számos további helyi elnevezése, például Gambiában a *baabou*, *kura-bansuma*, *naude*, *neong néu*, Ghánában a *nya*, Guineában a *kura-bansuma*, *niamui*, Bissau-Guineában az *undjapó*, *nórónóródó*, *mampataz*, *bénó bénó*, *cura-bussuma*, *tambacumba*,

Libériában a *tifi*, Nigériában a *naawdi*, *bakar rura*, *gàwàsaá*, *pútú*, Szenegálban a *kifokum*, *nuhuntan*, *bu ngafay*, *tétu*, *bunou*, *ferah*, *néo* és végül Sierra Leonében a *kisin-de*, *makalonkalɔ*, *foni-lawan*, *kobira-fire*, *tamui*, *gisa* (uo.).

törpeáfonya J. *Gaultheria hispidula* (P. 254). Heverőszárú, örökzöld cserje Észak-Amerikában. Fehér bogyós gyümölcse ehető, savanykás ízű.

A román eredetű *áfonya* (R. 1708: PP., 1792: SzD.) jövevényszó, valamint az igen alacsony cserje méretére utaló *törpe* faji jelző összetétele. Heverőszárú növény, hosszú rizómái segítségével kúszik a talajon, ez az alapja, illetve kis fehér bogyóira utal ang. *creeping-snowberry* (GRIN.), azaz 'kúszó hóbogyó' neve. Az örökzöld *Gaultheria hispidula* további idegen nyelvi neve az ang. *cancer wintergreen* 'rák-télizöld' (EL.), *moxie plum*, kí. *pa di xue guo bai zhu shu* (PN.) és észt *lühikarvane talihali* (LH.).

A latin szaknyelvi *Gaultheria* nevet Linné adta, a nemzetségnévben a Kanadában élt francia orvos és botanikus, Jean-François Gauthier (1708–1756) neve őrződik meg. A *hispidula* faji terminusnak 'kissé merev szőrű' a jelentése. Teapótlékként használatos némely faja, ezért kapta a *Gaultheria* nemzetség nálunk 1894-ben *teabogyó*, *teacsarab*, *hegyi-tea* (PallasLex.) és *kanadaitea* (MNöv. 56; R. 1895: PallasLex.) elnevezését. 1966-ban *fajdbogyó* (MNöv. 248), *télizöld-hanga* (uo. 56; előtagja az ang. *wintergreen* 'ua.' [EL.] tükörfordítása), 1994-ben *fajdbogyó* 'Gaultheria' (P. 84), társnéven *mirtuszhangá*, *tőzegmirtusz* (uo.). A nemzetség ném. *Scheinbeere* (Boerner 112) nevének 'álbogyó' a jelentése.

A fajok Priszternél: *fehér fajdbogyó* 'Gaultheria cuneata' és a *kúszó*, *henye*, *rózsás fajdbogyó* 'Gaultheria procumbens /niederliegend' (P. 382), társneve a *keleti teabogyó*, *dobozbogyó*, *fogolybogyó*, *szarvasbogyó*, *kanada-tea*, *őrölt bogyó*, *hegyibogyó*, *hegyi tea*, *tavaszi fajdbogyó*, *viaszklaszter*, *amerikai fajdbogyó* és *illatbogyó*, *illatos fajdbogyó* (W.). Az állatneves összetételek arra utalnak, hogy a bogyótermés a fájdok, foglyok, szarvasok kedvelt tápláléka. A *Gaultheria* fragrantissima szintén jó illatú, erre utal a latin szaknyelvi binómen és az ang. *fragrant wintergreen* (LH.) elnevezés 'illatos' faji jelzője. Társneve az ang. *indian wintergreen* (uo.), azaz 'indiai télizöld'. A *Gaultheria shallon* neve a dán *busket bjergté* (uo.), azaz 'bokros hegyi tea' és az ang. *sallal*, *shallon*, ném. *Shallon-Scheinbeere*, észt *harilik talihali*, cs. *libavka shallon* (uo.). Az *oregoni fajdbogyó* 'Gaultheria ovatifolia' *nyugati teabogyó* vagy *oregoni illatos télizöld* (W.) néven is ismert. Az *alpesi fajdbogyó* 'Gaultheria humifusa' egyéb elnevezése a *havasi télizöld*, illetve *alpesi illatos télizöld* (uo.) (< ang. *alpine wintergreen* [uo.]).

tintafa J. *Semecarpus anacardium* (P. 249). Az Indiai szubkontinensen és Nepálban őshonos. Diója szívforma, tojásdad és sima, fényes fekete színű.

Neve a ném. *Tintenbaum* 'ua.' (Boerner 173) tükörfordítása. Hasonneve a holl. *inktwortel* (LH.) 'tintagyökér' és az ang. *varnishtree* (GRIN.) 'lakkfa'. Az elnevezések alapja az, hogy e növény termésének levét, a vízben nem oldódó festékanyagot használják a mosdások a ruha megjelölésére a mosás előtt.

Erre utal latin szaknyelvi *Semecarpus* nemi neve is. Linné adta, a nemzetségnév a gör. *széma*, *szēmeion* 'jel, ismertetőjegy' és a *kárposz* 'gyümölcs' összetétele, a gyümölcs külső héja ugyanis fekete, korrozív lét tartalmaz, amellyel mint kitörölhetetlen tintával, feketére festenek. Ezért kapta az európaiaktól ang. *marking nut* (W.), *markingnut tree* (EL.), *indian marking nut tree*, fr. *noix à marquer* (PN.), azaz 'jelölődió', 'indiai jelölődiófa', ném. *ostindischer Merkfuchtbaum* (uo.), vagyis 'kelet-indiai emlékeztető gyümölcsfa', valamint ném. *ostindischer Tintenbaum* (LH.), azaz 'kelet-indiai tintafa' neveit is.

A kesudióhoz való közeli rokonság miatt sok névadási párhuzam fedezhető fel a két faj elnevezéseivel kapcsolatban. Előbbinek Vörös Éva 15 elnevezését sorolja fel és elemzi: *anacardia*, *akazsufa*, *akazsudió*, *elefánttetű*, *elefánttetűfa*, *nyugat-indiai-elefánttetű*, *szívded*, *vesedió*, *vesefa*, *nyugat-indiai-elefántdió*, *kesu*, *kesudió*, *kesufa*, *kesudiófa* (Vörös 1996), ezekből ma már csak a *kesudió* nevet használjuk. A sok név közül néhányat a tintafát is jelölik ma. Társneve például a *vesefa* (P. 270; R. 1890 k. már szerepel Borbás Vincének a Pallas-lexikon címszójegyzék-tervezete című összeállításában, 1893: PallasLex. I: 242, 1911: RévaiLex., 1966: *vesefa*, *vesedió* [MNöv. 204]), az elnevezések a termések veséhez hasonló alakjáról kapták nevüket. A *vesefa* a kesudió ném.

Nierenbaum (M.) nevének tükörfordítása; vö. még holl. *West Indische Nierenboom* 'nyugat-indiai-vesefá' (VörösEgz. 165). A *vesedió* (R. 1890 k.: uo., 1893: PallasLex., 1911: Révai Lex.) összetétel előtagja a ném. *Nierenbaum* 'vesefá' (M.) előtagjának fordítása, a *dió* utótag magyarzó elem.

A tintafa egyik társneve az előfordulási helyre utaló *indusdió* (P. 124; R. 1893: PallasLex., 1911: Révai Lex., 1966: MNöv. 84), a gyümölcs egyes német elnevezései alapján jött létre. Az összetétel értelmező, magyarzó *-dió* utótagja a gyümölcs egyéb neveinek mintájára alakult. Az összetétel előtagja ugyancsak származásra utal a tintafa ang. *indian marking nut tree*, ném. *ostindische Herzfrucht* (PN.) 'indiai jelölődió', 'kelet-indiai szívgyümölcs', stb. nevében is, l. alább. Az utóbbi ném. *Herzfrucht* (PbF.), *Herznußbaum* (Boerner 368), azaz 'szívgyümölcs, szívdió-fa' eredetileg a kesudió neve, csak ott nem *ostindischer*; hanem *westindischer Herzfruchtbaum* 'nyugat-indiai-szívgyümölcsfa' (VörösEgz. 131) faji jelzót kapott. Ez a ném. *Herzfrucht* terminus is hatással lehetett az 1793-ban Földi Jánosnál szereplő *szívgyümölcsű* 'ua.' (Földi 36) névre. A kesudió termésére vonatkozik – nyilván a latin kifejezés hatására (l. lent) – Kováts Mihály szóalkotása 1845-ből, a *szívded*, „Mert e'nek gyümölcse a' madár szívéhez hasonló; belől pedig vérhez hasonló nedveséggel teljes” (Műsz. 416).

A latin szaknyelvi *anacardium* faji terminus arra utal, hogy a tintafa az *Anacardium* nemzetség fajainak rokona. Megfelelőjével keletkezett fr. *anacarde d'Orient*, sp. *anacardo oriental* (LH.), ném. *Anakardien-herznuß*, gör. *σεμέκαρπος το ανακάρδιον*, ol. *anacardio orientale*, jap. *anakarudiumu orientaru*, port. *anacárdio oriental*, or. *семекарпыс анакардиу* (PN.) elnevezése. A magyarban a kesudió legrégebb elnevezése az *anacardia*, az 1570 körüli orvosbotanikai műben, Lencsés György kéziratában (ArsMed.) bukkan fel. A latin szaknyelvi *Anacardium* átvétele, amely a 'felfelé; valamilyen módon' jelentésű görög *aná-* és a *kardia* 'szív' szavak összetétele. Az elnevezés a gyümölcs felső részén lévő szív alakra utal. A terminus folytatása az újlatin *anacardium* (*anacardia* + újlat. *-ium*). A franciában *anacardier*, az oroszban *анакардия* 'ua.' (VörösEgz. 57). A rokonság az alapja a tintafa holl. *oostindische cacajounoot* (PN.) 'Kelet-indiai akazsudió' és ang. *oriental cashew nut* (EL.) 'keleti kesudió' nevének is.

A tintafa '*Semecarpus anacardium*' neveként adják meg néhány megbízható forrásban a dán *ostindisk elephantus* (LH.), holl. *oost-indische olifantsluis*, ném. *ostindische Elefantenlaus*, *Elefantenlausbaum* (PN.), azaz 'kelet-indiai elefánttetű', 'elefánt-tetűfa' elnevezéseket. A magyarban is megvan a megkülönböztető jelzővel ellátott *keletindiai elefánttetű* (R. 1897: ua. PallasLex. *Semecarpus a.*) terminus a tintafa neveként. Az *elefánttetűfa* (R. XVI. és XVII. sz.: *elephant thethew* 'Anacardus' [Ért. 23]), 1783: *Éléfant tetü* 'ua.' (NclB. 366), 1843: *elefánttetű* (Bugát 102), 1845: *elefant tetü* (Műsz. 416), 1893: *nyugat-indiai elefánttetű*, *elefánttetű* 'az *Anacardium* gyümölcse' (PallasLex.), 1916: *elefánttetű* (TermtudKözl. 830), 1976: ua. (Urania)] a kesu(fa) '*Anacardium*, *Anacardium occidentale*' neve. A németből került át tükörfordítással, vö. ném. *Elefantenlaus* '*Anacardium occidentale*, *Paeonia* (semen), *Elephantenlausbaum* 'ua.' (VörösEgz. 79). Szintén az *Anacardium occidentale* társneve az *elefántdió* (R. 1916: *nyugat-indiai elefántdió* 'ua.' [TermtudKözl. 830]).

A tintafa ang. *marsh nut* és fr. *noix des marais* (PN.) nevének 'mocsári dió' a jelentése. Az ang. *bhallika* 'tintafa' (EL.) név a szanszkrit *bhallika* 'ua.' (uo.) átvétele; vö. még punjabi *bhilawa*, bengáli *bhelā*, *bhelatuki*, kannada *bhallataka*, nepáli *bhalaayo*, telugu *ballata* 'ua.' (PN.).

csikaszó szilva J. *Prunus angustifolia* (T.). Az Egyesült Államok délkeleti részén őshonos fa, vörösese színű, ehető gyümölcsöt terem. Már az indiánok termesztették.

Vörös Éva nem tárgyalja a fajt (VörösEgz.), Priszternél a *Prunus angustifolia* (*Prunus chicasa*, *Cerasus chicasa*) *keskenylevelű szilva*, *keskenylevelű cseresznyeszilva* (P. 467), ám ezek a jelzős szerkezetek nem váltak népszerűvé. Ugyancsak a fa keskeny leveleire utal a latin szaknyelvi *angustifolia* faji terminus is.

A *Prunus angustifolia csikaszó szilva* (W.) neve az elterjedtebb, részfordítással került a magyarba; vö. ang. *chickasaw plum* 'ua.' (EL.; R. 1828, 1913: *chickasaw plum*, the American *Prunus Chicasa*, and its round red drupes [Webster 1913]). A korábbi latin szaknyelvi *Cerasus chicasa*, *Prunus chicasa* binómen megfelelője, megvan más nyelvekben is; vö. ném. *Chicasapflume*, sv. *chickasawplommon* 'ua.' (GRIN.). Hasonneve az ang. *cherokee plum* (uo.). Mindkét összetett elnevezés előtagja indián törzsek neve, a csikaszó (*chickasaw*) és a cseroki (*cherokee*) indiánok ősi települési vidékein honos ez a szilvafaj. Az Amerikai Egyesült Államok délkeleti részén (Mississippi,

Alabama, Tennessee) élnek a csikaszők, nyelvük a muskogean nyelvcsaládba, a cseroki indián nép elsősorban Karolina, Alabama, Georgia és Kelet-Tennessee vidékén él, nyelvük azonban az iroquoian nyelvcsaládba tartozik.

A csikasző szilva társneve a 'hegyi cseresznye', illetve a 'homoki/homokdombi szilva' jelentésű ang. *mountain cherry* (uo.) és *sand plum, sandhill plum* (EL.), mert könnyen termeszthető szinte minden talajban, száraz, homokos prérin is nő. Előfordulási helyére is utal *Florida sand plum* (W.), azaz 'floridai homoki szilva' elnevezése.

texasi mandula J. *Prunus texana* (P. 470). Egy Nyugat-Ázsiából származó alapfaj Texasban nemesített változata. Vékony húsú, csonthéjas gyümölcse kemény héjú.

Neve új keletű botanikai szakszó, tükörfordítással került a magyarba, az ang. *Texas almond* 'ua.' (EL.) szó szerinti megfelelője. Honosságára utal a latin szaknyelvi *texana* faji jelző, valamint az or. *слива mexicana* 'texasi szilva' (www.cnshb.ru), a tör. *Tekas çalı şeftalisi* (W.), az ang. *Texas peachbush* (PN.), azaz 'texasi őszibarack-bokor', a *Texas almond cherry* 'texasi mandulacseresznye' (GRIN.) és a *Texas dwarf plum* 'texasi törpeszilva' (<http://davesgarden.com>). További angol elnevezése a 'kis virágú őszibarackbokor' és a 'vadőszibarack' jelentésű *small flower peach bush* (uo.) és a *wild peach* (EL.).

pálmaszilva J. *Diospyros lotus* (MNöv. 51). Délnyugat-Ázsia és Délkelet-Európa szubtrópusi vidékein őshonos. Bőségesen hozza fanyar, éretten sárga gyümölcsseit.

Már 1745-től adatolható az összetett elnevezés: *Pálma Szilva* (VörösEgz. 137), de a *Phoenix dactylifera*, azaz a datolya nevéként. Nem fajnévként, inkább gyűjtőnévként is használták azonban, 1841: „A' külföld is terem sok szilvanemetek. Itt egy pár *pálmaszilvát* is megemlítek", ilyen a ...” (TudGyűjt. VII: 63). A szerző ide sorolja a datolyán kívül a *Spondea lutea*, az *Eugenia jambos* és a *Spondias mombin*, *Spondias mibolanus* fajokat is. 1911-ben azonban már a *Diospyros lotus* neve: *Pálma szilva* (Nsz. 227). A *pálmaszilva* név utótagja a sárga szilvához hasonló gyümölcsökre utal.

1807-ben *tarka kőbogyófa* (MFűvK. 252) a *Diospyros lotus*. Ez Diószegiék névadása, mint faji jelzőjéről írják: „leveleinek alsó és felső lapja más-más színű”. Társneve később a *mandzsu datolyaszilva* (P. 360) és a *törökszilva* (MNöv. 51; R. 1793: Grossinger, 1841: TudGyűjt. VII: 63). További társneve a *lótusz-szilva* (P. 73), a ném. *Lotuspflaume* 'ua.' (VörösEgz. 118) tükörfordítása, vö. még fr. *plaqueminier lotier* (LH.), azaz 'lótusz datolyaszilva', az *égiszilva* (< ném. *Götterpflaume* 'ua.' [VörösEgz. 78]), az *égi kakiszilva*, a *lótusz-bogyó* és az *olasz datolyaszilva* (uo. 172). A *datolyaszilva* terminus a ném. *Dattelpflaume* 'ua.' (Boerner 361) tükörfordítása. A *lótuszszilva* ang. *Caucasian persimmon* (W.), or. *цхурма кавказская* (EL.), dán *asiatisk dadelblomme*, ang. *persimmon Europe*, fr. *plaqueminier d'Europe, plaqueminier du Japon* (LH.), azaz 'kaukázusi, ázsiai, európai, illetve japán datolyaszilva' elnevezése helynévi eredetű. Az ol. *legno santo* (EL.), *albero di S. Andrea*, illetve *loto falso*, a fr. *faux-lotier* és a holl. *godenpeer* (LH.) elnevezésének 'szent fa, szent Andrea fája', illetve 'hamislótusz' és 'Isten körtéje' a jelentése.

A latin szaknyelvi nemzetségnév az ókori, már Theophrasztosznál felbukkanó gör. *diószpyrosz*, *diószpyron* gyümölcsnévből származik, ez jelölte az úgynevezett istenek gyümölcsét. Az 'isteni' jelentésű gör. *diosz* és a *pyrosz* 'mag' szavak összetétele. Megvan a pálmaszilva észt *harilik diospüür* (LH.) nevében is. Nálunk 1807-ben olvasható először a *Diospyros* nemzetség leírása a botanikai irodalomban, Diószegi és Fazekas fűvészkönyvében a *Diospyros* neve *kőbogyófa*: „Bogyója nagy a' tsésébenn ül, 8 kőmag benne” (MFűvK. 252). A latin szaknyelvi *lotus* fajnév pedig latin, végső soron görög eredetű; vö. lat. *lotos, lotus* 'egyiptomi lótuszvirág'. Régi görög növénynév, már Homérosz is említi az *Odüsszeiában*, amikor a lotofágok földjén társaival Odüsszeusz megkóstolja a lótuszevők mézédés gyümölcsét (*lotoio meliedea karpón*), és elnyomják magukban a hazatérés gondolatát; vö. gör. *lotósz* > lat. *lotos, lotus* 'tüskés fa, cseresznyeszerű gyümölcsökkel' (Plinius). Az ókori növénynév ma nemzetközi szó, bekerült számos európai nyelvbe, megvan a magyarban is; R. 1604-ben *lótus, lótos* (MA.), 1642-ben *Lotus fa*, 1877-ben *lotus-virág, lótosz, lótosz fa* (TESz.).

hottentottafüge J. *Carboprotus* (*Mesembryanthemum*) *edulis* (P. 328). Dél-Afrikában őshonos. Húsos gyümölcse fanyar, savanyú, éretten illatos, nyersen eszik.

Neve 1966-tól adatható: *hottentottafüge* 'Mesembryanthemum edule' (MNöv. 81). Tükörfordítással került a magyarba, az ang. *hottentot fig* 'ua.' (W.) vagy a ném. *Hottentottenfeige* 'ua.' (ZP.) átvétele. Olasz megfelelője a *fico degli ottentotti* 'Carpobrotus deliciosus' (EL.). A végső forrás a Dél-Afrikában használatos afrikaans nyelvi *hottentotsvy* (www.plantzafrica.com) elnevezés. A 17. századi ottani telepések megfigyelték, hogy a bennszülöttek eszik a gyümölcsöt, a *vy*, vagyis 'füge' nevet adták neki. Valóban hasonlít valamennyire az általuk ismertebb fűgéhez, az azonban *Ficus* faj, a Moraceae családban.

A hottentottafüge ehető gyümölcsére utal latin szaknyelvi *edulis* faji jelzője (< lat. *edere* 'enni' < gör. *édein* 'ua.'). A latin *Carpobrotus* nemzetségnévben ugyancsak felbukkan az 'ehető' jelző, a terminust a gör. *karposz*, azaz 'gyümölcs' és a *brotosz*, vagyis 'ehető' szóból alkották. Ízére utal a gyümölcs afr. *zuurefeige* (EL.), *suuryy*, ang. *sour-fig* (W.), vagyis 'savanyú füge' neve. 'Tengeri füge' a jelentése fr. *figue marine* és sp. *higo marino* (ZP.) elnevezésének. További idegen nyelvi neve a port. *bálsamo* 'balsam' és az ang. *fig marigold* 'körömvirág-füge', *freeway iceplant* (ZP.), *highway ice plant* (W.) 'autópálya jégnövény'.

töviseper(fa) *J. Cudrania tricuspidata* (P. 255). Pirosas gyümölcsöket termő növény, Kínában, Nepálban és Koreában őshonos, mára másutt is elterjedt.

Neve 1966-tól adatható a magyarban: *töviseperfa* 'Cudrania' (MNöv. 193). Erősen tuskés hajtásai miatt valóban rászolgál *tövises* és latin szaknyelvi *tricuspidata* 'háromhegyű' faji jelzőjére. Az *eper(fa)* név alapja pedig pirosas, eperszerű gyümölcse. Hasonneve a *sövényeperfa* (P. 255), a névadás szemléleti háttere az, hogy leginkább elsőrendű sövénynövényként ismert faj.

A nemzetség ném. *Seidenwurmhorn* (Boerner 94), a *Cudrania tricuspidata* faj ném. *Seidenraupenbaum* (W.), ang. *silkworm thorn* (LH.) nevének 'selyemhernyótövis', illetve 'selyemhernyófa' a jelentése. Arra utal, hogy a levelek jó takarmányt jelentenek a selyemhernyóknak. A latin szaknyelvi *Cudrania* nemzetségnév indonéz eredetű; vö. maláj *koedërang*, *këdërang*, jávai *tëgërang* 'ua.' (G. 189), az ang. *cudrang* (uo.), észt *kolmehõlmaline kudraania* (LH.) nevében is ezt találjuk. A töviseper kí. *zhe* (GRIN.) neve a pekingi Tanzhe templom nevéből való. A honosságra utaló ang. *chinese mulberry* (W.) nevének 'kínai eperfa', a *mandarin melon berry* (uo.) nevének pedig 'mandarin dinnyebogyó' a jelentése, alapja az érett, puha gyümölcs finom, görögdinnyeszerű íze.

lilabogyó, szépbogyó *J. Callicarpa* (P. 322). A legtöbb faj Kelet-és Délkelet-Ázsiában őshonos. Bogyóterméseik 2–5 mm átmérőjűek, ízük nagyon fanyar, de készül bor és zselé belőlük.

A nemzetség *lilabogyó* (R. 1966: ua. [MNöv. 119]) nevének alapja a gyümölcs bíbor, lila színe; vö. ang. *purple beautyberry* 'ua.' (EL.), azaz 'lila szépbogyó'. A tömött fürtökben, igen gazdagon álló, érdekes bogyókra utal a *szépbogyó* terminus, a ném. *Schönfrucht* 'ua.' (Boerner 79) vagy az ang. *beautyberry* 'ua.' (EL.) szó szerinti megfelelője; akárcsak az észt *iluviljak* és cs. *krásnoplodka* 'ua.' (LH.). Egyaránt a latin szaknyelvi *Callicarpa* nemzetségnév volt a minta, amely a 'szépség' jelentésű gör. *kallosz* és a *karposz* 'gyümölcs' szavakkal alkotott összetétel. A nemzetségnek Kínában *zi zhu* (uo.) a neve, a ném. *Liebesperlenstrauch* 'ua.' (G. 117) jelentése 'szerelemgyöngy cserje'.

Fontos faja a *rozsdás lilabogyó* 'Callicarpa ferruginea' (P. 322) és a *japán lilabogyó* 'Callicarpa japonica' (uo.), mindkét binominális magyar névnek a faji jelzője a latin szaknyelvi faji terminusok megfelelője. Utóbbit más európai nyelvben is így hívják; vö. ang. *japanese beautyberry* (ZP.), *japanese callicarpa* (EL.), sv. *japanskt glasbär* (GRIN.). Szintén a latin szaknyelvi faji jelző a mintája az *amerikai lilabogyó*, *amerikai szépbogyó* 'Callicarpa americana' (P. 162), ang. *american beautyberry* (W.), *american beautybush*, észt *ameerika iluviljak*, cs. *krásnoplodka americká* (LH.) elnevezéseknek. A faj társneve az ang. *french mulberry* (EL.), azaz 'francia eperfa'. Honosságára utaló nevet kapott a *koreai lilabogyó* 'Callicarpa dichotoma' (P. 162), valamint a *kínai szépbogyó* 'Callicarpa bodinieri' (uo. 322), ennek az angolban ugyancsak *chinese beauty-berry* (ZP.) a neve.

csodabarack *J. Persica mira* (MNöv. 45). Délkelet-Tibetben, Délnyugat-Kínában honos. Kerek, csonthéjas gyümölcsét nyersen vagy főzve eszik, elég keserű az íze.

Latin szaknyelvi szinonimája az *Amygdalus mira*, *Prunus mira*. Magyar *csodabarack* nevére minden bizonnyal azzal szolgált rá, hogy 4000 méteres tengerszint feletti magasságban is él a Himalája nyugati vidékein, és igen jól tűri a szárazságot. Neve az oroszban is *персик странный* (ABC.),

vagyis 'furcsa őszibarack'. Szokatlan élőhelyére utal észt *mägi-virsikupuu* (W.), azaz 'hegyi őszibarack' elnevezése is. A faj neve hazájában a kí. *guang he tao* (GRIN.), vagyis 'világos őszibarack', az angolban *smoothpit peach* (Hanelt 2001: 529), amelynek 'sima magú őszibarack' a jelentése, ugyanis sima felületű, kis ovális magot tartalmaz a gyümölcs.

dízseper *J. Duchesnea indica* (P. 363). Ázsiában, elsősorban a trópusi területeken honos. Mérsékelt övi éghajlatunkhoz alkalmazkodott, teljesen télálló. Piros termése ehető ugyan, de eléggé ízetlen.

Neve 1966-tól adatható: *dízseper* 'ua.' (MNöv. 48). A névadás szemléleti háttere a faj szép virága és piros színű, eperhez hasonló termése, amely egész nyáron szépen díszlik. A faj már sokfelé elterjedt, mint dísznövény. (A faiskolákban, kertészetekben kapható, rózsaszín virágú *dízseper* vagy díszszamóca más faj, a *Fragaria* 'Lipstick', amely illatos, ehető, apró termést hoz.)

A *Duchesnea indica* társneve az *álszamóca* (uo.), ez a ném. *Scheinerdbeere* 'ua.' (Boerner 382), azaz 'ál-földieper' mintájára jött létre, az 'áleper, hamiseper' értelmű neve megvan más nyelvekben is; vö. fr. *faux-fraisier* (LH.), ang. *mock strawberry, false strawberry*, ol. *falsa fragola, finta fragola* és holl. *schijnaardbei* (W.). *Pimpószamóca* (P. 207) összetett elnevezésének *pimpó* (R. 1590: *Lactuca erratica*, sonchites, Hieracio: *pimpo* [SzikszF.]) előtagja a *Potentilla* nemzetség magyar neve. Úgy kerül a névbe, hogy a *Duchesnea indica* faj latin szaknyelvi szinonimája a *Potentilla indica* (a recens genetikai kutatások azt mutatják, hogy a díszepret célszerűbb is a *Potentilla* nemzetségbe sorolni).

A növény előfordulására utal *nepáli-szamóca* (MNöv. 48) és *indiai-szamóca* (P. 74; 1966: ua. [MNöv. 84]) társneve. Ez utóbbi az ang. *indian strawberry* 'ua.' (W.) tükörfordítása. Az angolban az *indian* jelző természetesen nem az amerikai őslakosok neve, hanem az indiai szubkontinensre utal, ahol e növény őshonos. Akár a díszseper más nyelvi neveiben is; vö. fr. *fraisier des indes* (uo.), *duchesnée d'Inde*, ang. *India mockstrawberry* (www.issg.org/database), dán *indisk jordbær*; ném. *indische Erdbeere*, *indische Schein-Erdbeere*, le. *poziomeczka indyjska*, *poziomkówka indyjska*, szln. *pajahoda indická*, észt *India ebamaasikas*, cs. *jahodka Indická*, szlk. *indijski jagodnjak* (LH.).

A latin szaknyelvi *indica* faji jelző ugyancsak előfordulásra utal. A *Duchesnea* nemzetségnévben pedig a francia botanikus, Antoine Nicolas Duchesne (1747–1827) neve örződik meg. Az igazi eper fehér vagy halvány rózsaszín virágával ellentétben a díszseper sárga színű virága az alapja ang. *yellow-flower-strawberry* (GRIN.), indás kúszónövény volta pedig kí. *she mei* (uo.), vagyis 'kigyóbogyó' elnevezésének. További idegen nyelvi neve az ol. *fragola matta* (W.), azaz 'őrülteper', az ang. *wild strawberry* (LH.) 'vadepér' és a sv. *skensmultron* (uo.) 'könnýüeper'. A fr. *fraise crapaud*, *fraise marron*, illetve *fraise de l'eau* (www.issg.org/database) nevének 'varangyeper', 'barnaepér', illetve 'vizes eper' a jelentése.

tengerikókusz *J. Lodoicea maldivica* (P. 418). A Seychell-szigetek magas, karcsú törzsű pálmája az esőerdőkben. Termése a természetben előforduló legnagyobb gyümölcs a növényvilágban.

1895-től adatható, *Lodoicea*: *tengeri kókusz* (PallasLex.). Megvan számos nyelvben; vö. sp., holl. *coco de mer*; fr. *cocotier de mer* (W.), tör. *deniz cevizi*, kí. *hai ye zi* (PN.), port. *coco do mar* 'ua.' (EL.). A magyarba az ang. *sea coconut* 'ua.' (uo.) kerülhetett, tükörfordítással átvett botanikai szakszó. A *tengerikókusz* elnevezés magyarázata az, hogy már régen megfigyelték e növénynek a tenger vizén sodródó jellegzetes alakú, kivételes nagyságú gyümölcseit.

A tengeri áramlatokkal elsősorban Srí Lanka és a Maldív-szigetek tengerpartjain kivetődő gyümölcsöt magán az óceánra kifelőlődő termésnek tartották. Előfordulása az alapja *Maldív-diópálma* [P. 418; R. 1966: *malediva-dió* 'Lodoicea sechellarum' (MNöv. 125)] nevének, és a latin szaknyelvi *maldivica* faji jelzőnek is; vö. még ol. *cocco di Maldiva* (PN.), holl. *Maldivische noot*, port. *coco das Maldivas* 'ua.' (EL.). Ezek ugyancsak azt jelzik, hogy az elúszott gyümölcs a Maldív-szigetek partjainál is megjelent. Az összetett nevekben előforduló *-dió* és *-kókusz* utótagok magyarázó elemek, a gyümölcsöt hasonlítják ismertebb termésekhez.

A latin szaknyelvi *Lodoicea* nemzetségnév a francia király, XV. Lajos (Louis, latinositva *Lodoïcus*) nevéből származik, az ő uralkodása idején, 1742-ben találták az európaiak az első tengerikókuszt. Mégpedig a Seychell-szigeteken, erre utal a korábbi latin *sechellarum* faji terminus. A magyarban is származásra utaló elnevezése a *Seychelles-diópálma* (P. 143). Tükörfordítás, a ném. *Seychellennußpalme* 'ua.' (G. 347) szó szerinti megfelelője a magyar név. Nemzetközi botanikai terminus; vö. ang. *endemic palm of the Seychelles*, ném. *Seychellenpalme*, le. *lodoicija seszelska*,

fi. *Seychellienpalmu* (W.), fr. *cocotier des Séchelles* 'ua.' (PN.). A termés neve az ang. *Seychelles nut*, holl. *Seychellenoot* (EL.), német. *Seychellennuß* (Boerner 133).

Társneve még a *kettőskókusz* (P. 143), szintén idegen nyelvi mintára keletkezett; vö. ang. *double coconut palm*, holl. *dubbele cocosnoot* 'ua.' (EL.), vagyis 'dupla kókusz'. A termék ülephez, női fenékhez hasonlítható formája a névadási szemlélet háttere ang. *coco fesse* (uo.), azaz 'fenékkókusz' elnevezése esetében. A régebbi latin rendszertani *Lodoicea callipyge* binómenben a *callipyge* faji név görög eredetű, a szó jelentése 'szép fenék'. Van még az angolban *love nut* (uo.), vagyis 'szerelemdíó' elnevezése, és volt nálunk a 19. század végén *Salamon csodadiója* (R. 1895: PallasLex. XI. *Lodoicea* a.) neve is.

cseresznyemeggy J. *Prunus gondouinii* (P. 66). A *Prunus* nemzetség kétszáz fajának egyike a Rosaceae családban. Csonthéjas termése szép piros gyümölcs.

Már a 19. század végén felbukkan az elnevezés, 1893: *cseresznyemeggy* vagy édes meggy 'Cerasus caproniana' (PallasLex.). Mint ott olvasható, a „cseresznye és meggy hibrid származéka”. A kompozitum valóban arra utal, hogy a cseresznyemeggy hibrid (*Prunus avium* × *Prunus cerasus*), vagyis a madárcseresznye és a meggy kereszteződésével keletkezett kerti eredetű faj. Ez az alapja sv. *hybridkörbär* (GRIN.), azaz 'hibridcseresznye' elnevezésének is.

Ugyancsak ez a névadás szemléleti háttere *félmeggy* és *félcseresznye* (P. 469) társnevének. Ezek a terminusok átvételek a németből; vö. német. *Halbweichsel* (www.agrar.uni-kassel.de; R. 1890: Meyers IX: 789), illetve *Halbkirsche* 'ua.' (uo.). Mint a Meyers Konversationslexikonban írták, „*Halbkirschen* oder hybride Süßkirschen: Wuchs süßkirschenartig, Frucht weichselartig. *Halbweichseln* oder hybride Sauerkirschen: Wuchs sauerkirschenartig, Frucht süßkirschenartig” (Félcseresznyék vagy hibrid édescseresznyék: a növekedés édescseresznye-szerű, a gyümölcs meggyyszerű. Félmeggyek vagy hibrid meggyek: a növekedés meggyyszerű, a gyümölcs édes cseresznyeszerű).

A cseresznyemeggy 1893-ban *édesmeggy* (PallasLex.), 1966-ban ua. (MNöv. 51). A latin szaknyelvi *gondouinii* faji név a francia M. Gondouin, XV. Lajos kertésze nevét őrzi, mert a cseresznyemeggy először Párizs közelében, Choisy faluban nőtt, 1760-ban. A kertész nevéből alkotott latin faji név került a cs. *slivoň Gondounova, višěň Gondounova* (www.florius.cz), vagyis 'Gondoun szilva', illetve 'Gondoun cseresznye' nevekbe is. Az említett Szajna-parti falu után hívják fr. *belle de Choisy* (PN.), azaz 'Choisy szépe' néven is.

Igen előkelő jelzőket kapott ez az értékes gyümölcsstermő faj, amelyet díszfának is ültetnek aransárga őszi lombozata miatt; vö. fr. *cerise royale*, ang. *duke cherry* (GRIN.), vagyis 'királyi cseresznye', illetve 'hercegi cseresznye'. Az ang. *may duke, royal duke, late duke* (PN.) nevének 'májusherceg', 'királyi herceg' és 'késői herceg' a jelentése. Utóbbi a gyümölcs kései érésére utal. Társneve még az ang. *amarelle*, sv. *amarell* (W.), amelyek átvételek a németből; vö. német. *Amarelle* 'ua.' (uo.; R. 1854: *amarelle* 'Cerasum armeniacum', N. *amorelle, marille, marille*, bajor *amelber*, ol. *amarella* [Grimm: DWb. I: 276]). A végső forrás a középlatin *amārellum* (< lat. *amārus* 'keserű'). Később, 1882-ben Wilhelm Lauche különbséget tesz a *Späte amarelle* és a *Königliche amarelle* (Lauche 1882), azaz a késői és a királyi amerelle között. 1915-ben is felbukkan a német. *Späte amarelle* név a New York környéki cseresznyefajok összeírásában (Hedrick 1915: 122).

szilvarózsa J. *Prunus glandulosa* (*Cerasus* g.) (P. 468). Közép- és Észak-Kínában, Japánban, Koreában őshonos kétszikű cserje. Ehető, de savanyú gyümölcse majdnem gömbölyű, körülbelül egy cm átmérőjű, sötét bíborvörös, későn érő.

1966-ban a *szilvarózsa* még az *Amygdalus triloba*, azaz a rózsamandula (MNöv. 181) neve volt. A *Prunus glandulosa* *szilvarózsa* nevében az összetétel *-rózsa* utótagja a faj csodálatos virágain kívül arra utal, hogy a szilvarózsa a Rosaceae család tagja. Szintén igen szép, tömött virága alapján jött létre ang. *flowering almond* (EL.), *dwarf flowering cherry* (ZP.), azaz 'virágos mandula, törpe virágos cseresznye' elnevezése.

Ugyancsak szép virágzására utal társneve, a *japán díszmeggy* (P. 468). A névben a faji jelző alapja a növény egyik élőhelye. Más nyelvi elnevezései inkább a kínai előfordulásra utalnak, és a cseresznye nevével keletkeztek; vö. ang. *chinese bush cherry*, (GRIN.), *chinese cherry*, fr. *cerisier de chine*, holl. *chinese kers*, német. *chinesischer Kirschbaum*, ol. *ciliego cinese*, sp. *cerezo chinesco*

(PN.). A mandula nevét is megtaláljuk dán *kinesisk mandelkirsebaer*, ném. *gefüllte japanische Mandelkirsche*, ang. *almond cherry* (uo.), *dwarf flowering almond*, fr. *amandier à fleurs du japon* (GRIN.) elnevezésében.

A latin szaknyelvi *glandulosa* faji jelzőnek 'szemölcsös, mirigyos' a jelentése, a kis szemölcsökkel borított gyümölcs az alapja. Erre utal ném. *Drüsenkirsche* (W.) és ész. *näärmeline kirsipuu* (PN.), azaz 'szemölcsös cseresznye' elnevezése is. A szilvarózsa fajtája a *Japán törpemeggy*, a *Prunus glandulosa Sinensis Rosea* (www.fitoland.hu) és a *Japán díszmeggy*, a *Prunus glandulosa Alboplena* (uo.), ez utóbbit *Fehér-babarózsának* (uo.) is hívják, mert késő tavasszal tömegesen nyíló hófehér, telt virágaival valóban a babarózsára hasonlító cserje.

HIVATKOZÁSOK

- ABC. = Англо-русский биологический словарь. Москва, 1963. (www.classes.ru/dictionary).
- AG. = *Allgemeine Gartenzeitung*. Berlin, 1833–; *Berliner Allgemeine Gartenzeitung*. 1857–1858.
- ArsMed. = Lencsés György: *Ars Medica*. Orvosbotanikai kézirat. 1570 k. Közézetesi: Varjas Béla: XVI. századi magyar orvosi könyv. Kolozsvár, 1943.
- Bailey = Bailey, Liberty Hyde: *Cyclopedia of American horticulture*. Toronto, 1900.
- Boerner = Boerner, Franz: *Taschenwörterbuch der botanischen Pflanzennamen*. Berlin, 1966.
- Bugát = Bugát Pál: *Természettudományi szóhalmoz*. Buda, 1843.
- Bull. Jard. Bot. = *Bulletin du Jardin Botanique National de Belgique*. National Botanic Garden of Belgium. Meise, 1967–1998.
- Candolle = Aug. Pyramo de Candolle: *Prodromus systematis naturalis regni vegetabilis*. Parisiis, 1825.
- Darlington = Darlington, William: *Florula cestricea*. West-Chester, 1826.
- Diel = Diel, August Friedrich: *Systematisches Verzeichniss der vorzüglich in Deutschland vorhandenen Obstsorten*. Frankfurt, 1818.
- Dittrich = Dittrich, Johann Georg: *Systematisches Handbuch der Obstkunde*. Jena, 1837.
- Dwb. = Wahrig, Gerhard: *Deutsches Wörterbuch*. Gütersloh, 1971.
- EL. = Encyclopedia of life. A legnagyobb biológiai adatbázis (<http://www.eol.org>).
- Ért. = *Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből*. (MTA) Pest, 1870/7.
- Földi = Földi János: *Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvésztudományról*. Béts, 1793.
- G. = Genust, Helmut: *Etymologisches Wörterbuch*. Basel–Boston–Berlin, 1996.
- GB. = Medicus, Friedrich Kasimir: *Geschichte der Botanik unserer Zeiten*. Mannheim, 1793.
- GO. = Reider, Jakob: *Das Ganze der Obstbaumzucht und des Obstbaues im Freien*. Nürnberg, 1830.
- Grimm = DWb. = Jacob Grimm – Wilhelm Grimm: *Deutsches Wörterbuch*. Leipzig, 1854–1961.
- GRIN. = Taxonomy for Plants. US Department of Agriculture (www.ars-grin.gov).
- Grossinger = Grossinger, Joanne Bapt.: *Universa Historia physica regni Hungariae. V. Posenii*, 1797.
- Hanelt 2001 = Hanelt, Peter: *Mansfeld's Encyclopedia of Agricultural and Horticultural Crops*. Berlin–Heidelberg.
- Hedrick 1915 = Hedrick, Ulysses Prentiss: *The cherries of New York*. Albany.
- Lamarck–Candolle 1815 = Jean-Baptiste de Lamarck – A. P. de Candolle: *Flore française*. Paris.
- Lauche 1882 = Lauche, Wilhelm: *Deutsche Pomologie*. Berlin, 1879–1884. VI. kötet: Kirsche.
- LH. = Liber herbarum. The incomplete reference-guide to Herbal medicine (www.liberherbarum.com).
- Lindlay = Lindlay, John: *Edwards's botanical register*. London, 1829.
- Loudon 1836 = Loudon, John Claudius: *Encyclopaedia of plants*. London.
- M. = Marzell, Heinrich: *Alphabetisches Verzeichniss der deutschen Pflanzennamen*. Leipzig, 1957.
- Meyers = szerzői kollektíva: *Meyers Konversationslexikon*. Leipzig – Wien, 1885–1892.
- MFüvK. = Diószegi Sámuel – Fazekas Mihály: *Magyar Fűvész könyv*. Debrecen, 1807.
- MNöv. = Csapody Vera – Priszter Szaniszló: *Magyar növénynevek szótára*. Budapest, 1966.
- Műsz. = Kováts Mihály: *Háromnyelvű fejtő műszótár*. Buda, 1845.
- NclB. = Benkő József: *Nomenclatura Botanica*. (in Magyar Könyv-ház I.) Pozsony, 1783.
- Nsz. = Cserey Adolf: *Növényészótár*. Bp., 1911.
- OED. = Oxford English Dictionary. The definitive record of the English language. Oxford University Press. 2012.
- PB. = Hochstetter, Christian Ferdinand: *Populäre Botanik, oder Fassliche Anleitung zur Kenntniss der Gewächse*. Stuttgart, 1831.
- PbF. = Rudolf Schubert – Günther Wagner: *Pflanzennamen und botanische Fachwörter*. Leipzig, 1988.
- PN. = Multilingual multiscript plant name database (www.plantnames.unimelb.edu.au).

- Reichenbach = Reichenbach, Heinrich Gottlieb Ludwig: *Dr. Joh. Christ. Mössler's Handbuch der Gewächskunde*. Altona, 1834.
- Röhling = Röhling, Johann Christoph: *Deutschlands Flora*. Frankfurt am Main, 1831.
- T. = Keresés a Terebess honlapokon. <http://terebess.hu/search.html>.
- Trans. Hort. Soc. = *Transactions of the Horticultural Society of London*. Royal Horticultural Society, London. I–VII., 1812–30.
- P. = Prisztner Szaniszló: *Növényneveink*. Bp., 1998.
- Urania = *Urania – Növényvilág. I–II. Magasabbrendű növények*. Budapest, 1974–1976.
- Voigt 1850 = Voigt, Friedrich Siegmund: *Geschichte des Pflanzen-Reichs*. Jena.
- Vörös 1996 = Vörös Éva: *A kesudió elnevezései a magyar nyelvben*. Debrecen.
- VörösEgz. = Vörös Éva: *Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti–etimológiai szótára*. Debrecen, 1996.
- W. = Wikipedia (<http://en.wikipedia.org>, <http://de.wikipedia.org>, <http://hu.wikipedia.org>, stb.).
- Webster 1913 = Webster's Revised Unabridged Dictionary (G & C. Merriam Co.). Springfield.
- WL. = Cole, Theodor: *Wörterbuch der Lebensmittel – Dictionary of Foods*. Heidelberg, 2010.
- ZP = <http://zipcodezoo.com/Plants>.

Rácz János

Lengyel Zsolt: *Szóról szóra*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2012. 109 lap

Szóról szóra – ezzel a találó címmel invitál Lengyel Zsolt tanulmánykötete a szerző szóasszociációs eredményeinek a bemutatására. A magyar mentális lexikon sajátosságainak feltárásában az első kutatók között számon tartott Lengyel Zsolt tovább gazdagítja az agyi szótárral kapcsolatos ismereteinket: az egyéni és a kollektív szókincs egy ritkábban alkalmazott módszerrel, az egyválaszos, kötött szóasszociációs technikával végzett vizsgálata a magyar beszédközösség jelentős csoportjaira érvényes szabályok és tendenciák megfogalmazását tette lehetővé.

A téma minden lényeges aspektusára kitérő elméleti részt követően empirikus adatokban bővelkedő, innovatív kutatásba nyújt betekintést a könyv. A tanulmánykötet tehát két nagyobb fejezetet ölel fel. Az első fejezet – *Szavak az elmében / agyi szótár* – a mentális lexikon működését és struktúráját, valamint a szóasszociációs vizsgálatokat illetően ad az összefüggéseket példák sokaságával érzékeltető áttekintést. Alfejezetei a következők: *A mentális lexikon; Szóasszociációs vizsgálatok; Szóasszociációs vizsgálatok és a posztstrukturalista nyelvelmélet; Totális kapcsolatrendszer(ek), hálózatok; Kompetenciák és nyelvi funkciók; Magyar szóasszociációs adatbázisok*. A második fejezet – *Szóasszociációs vizsgálati eredmények* – a szóasszociációs vizsgálati adatokat elemzi különböző megközelítésekben. Így az egyes alfejezetekben az adatok rendszernyelvészeti, másokban pedig használatnyelvészeti aspektusok mentén rendeződnek. A második rész alfejezetei az alábbiak: *Fonetikai/fonológiai kapcsolat a HSZ és VSZ között; Nem alapformájú asszociátumok, Nt formájú válaszok, Nv.1 formájú főnévi asszociátumok; Melléknevek: grammatikai viszonyokon belüli árnyalatok, Édes – keserű, Fekete – fehér; MAGYAR: mint szó és mint viszony; Anyanyelvi nevelés: Himnuszunk*.

Az első fejezet a mentális lexikon „kétarcúságát”, vagyis a rendszer- és a használatnyelvészeti háttérét értelmezi. A nyelv ugyan egy beszédközösség kollektív tulajdona, az egyén mozgásterét mégis különböző a grammatika és a szókincs vonatkozásában. A grammatika oszthatatlanságával, a beszédközösségen belüli egységes használatával szemben a szókincs sokkal változatosabb aktíválására van lehetőség. Mindez releváns különbségeket eredményezhet az egyéni és/vagy csoportos szókincs-használatban. E különbségek háttérben nyelven kívüli tényezők állnak (életkor, nem, szakmai műveltség), és ezek a nyelvi szinten is realizálódnak. Ezek miatt a körülmények miatt a rendszer és a használat egyszerre kínál együttes és elkülönült vizsgálatot. Többek között ennek alátámasztására a szerző először a nyelvi kompetencia és az enciklopédikus tudás kölcsönhatását szemlélteti. Hogyan segítenek a valóságról szerzett ismereteink például egy olyan mondat helyes értelmezésében, mint *Ha viperát látunk, ne veszítsük el fejünket, tegyük egy homokkal teli vödörbe!?* Ezután a mentális lexikon rendezettségére kerül a középpontba. Az agyi szótár strukturált, szervezett és gazdaságos rendszer volta a lexikai folyamatok gyorsasága és az egyéni szókincs nagysága alapján feltételezhető. A mentális lexikon egyszerre a szavak tárháza, beszédértési és beszédproduktív folyamatok, valamint morfológiai események színtere. Itt merül fel a kérdés a ház – házak, ló – lovak, garázs – garázsok, darázs – darázsok, daru – daruk, darvak példák kapcsán, hogy a magyar főnevek többes számának képzési szabályai vajon a lexikai elem szócikkében vagy egy külön, a többes szám képzésére szolgáló perifériában helyezkednek-e el, illetve egyes szavak esetében ez, másokéban pedig az utóbbi a megoldás.

A fenti kérdések megválaszolásában nyújthat segítséget a szóasszociációs eljárás, noha – hangsúlyozza a szerző – nem mindig egyértelmű, hogy ez mikor vonatkozik a mentális lexikon struktúrájára (anatómia), és mikor a működésére (fiziológia). A *Szóasszociációs vizsgálatok* című alfejezet a szóasszociációs eljárások történetét és fajtáit ismerteti. Az egyválaszos asszociációs technika fejlődésének eredményeként a szerző kitér a mentális lexikon koncipiálásában egyre dominánssá váló többdimenzionális hálózatra és a kisvilágok elméletére is. A hálózatot alkotó mentális lexikon-

ban a szavakat összekötő élek – Lengyel alapkiindulását megerősítve – egyrészt rendszernyelvészeti (fonetikai, grammatikai, szemantikai), másrészt használatnyelvészeti (pragmatikai, szociolingvisztikai, szociokulturális) jellegűek. A szerző a technika kapcsán határozza meg a szóasszociácótól elidegeníthetetlen normajelleg fogalmát is. Végül a szóasszociációs vizsgálatok lingvisztikán belüli és azon kívüli alkalmazási lehetőségeit sorakoztatja fel az alkalmazott nyelvészetől kezdve például a pedagógiai nyelvészet, az igazságügyi nyelvészet, a piacutatáson át a hálózatelméletig.

A továbbiakban (*A szóasszociációs vizsgálatok és a posztstrukturalista nyelvelmélet* című alfejezet) a szerző – szélesítve a téma hatókörét – a szóasszociációs vizsgálatokat a nyelvelméletek felől közelíti meg, és mindenekelőtt a szóasszociációs eljárás és a posztstrukturalista nyelvelmélet érintkezési felületeit domborítja ki. A 20. század végén a szóasszociáció kérdésében ugyan megfogalmazódtak egymással konfrontálódó nézetek, de ebben a vitában egyöntetű felfogás rajzolódott ki arra nézve, hogy a kísérletek a mentális „szócikk” struktúrájáról és a „szócikk” közötti kapcsolatokról nyújtanak ismereteket. Míg a „belső struktúra” a szemantikai megkülönböztető jegyek nyalábjá, a megkülönböztető jegyek pedig a lexéma (lemma) tárolási, strukturális sajátosságai, addig a szomszédossági viszonyok azok a szemantikai mezők, amelyek a lexémák közötti kapcsolódási viszonyokat tárják föl. Ezen a ponton találkoznak a szóasszociációs vizsgálatok és a posztstrukturalista nyelvelmélet; a találkozási pontokat a szerző saját magyar nyelvű adatbázisából vett példákon ki is fejti. Így a paradigmaticus válaszok alkategóriáival (minimális kontraszt, jelölt-ség, jegytörlés és jegyhozzáadás, kategóriamegőrzés) kapcsolatban tudhatunk olyan szabályszerűségekről, mint például arról, hogy a KUTYÁK szó gyakrabban váltja ki a *kutya* szót, mint fordítva, valamint ennek az okáról is válaszokat kaphatunk. Továbbá megtudhatjuk, hogy (angol nyelvű vizsgálatok alapján) a főnév és a melléknév inkább szófajmegőrző, az igék pedig inkább szófajváltó természetűek. A szintagmatikus válaszok pedig a szelekciós jegy lexikalizálásáról szólnak, amelynek egyik érdekes esete az idiómakiegészítés. Így például a KEMÉNY hívószó gyakrabban váltja ki a *díó* választószót a *kemény díó* idióma hatására. Mindamellett a jelenség azzal is magyarázható, hogy a melléknév inkább aktíválnak főnevet, mint fordítva, ez pedig a melléknév és a főnév balról jobbra irányuló sorrendjére vezethető vissza (sok nyelvben).

A mentális lexikon hálózatszerűségének kifejtésére a *Totális kapcsolatrendszer(ek); hálózatok* című rész szolgál. Lengyel itt újabb kérdésfelvetést helyez fókuszba. Ismeretes az az értelmezés, amely szerint a mentális lexikon adatait összekötő nyúlványok (oldalak, élek) közül a grammatikai és a szemantikai nyúlványok szélesebb alapokkal rendelkeznek, mint a fonetikaik. Tehát a grammatikai és a szemantikai élek vonatkozása vitathatatlan, míg a fonetikai kapcsolatok erőtlenebbül jutnak érvényre a hálózatban. A szerző szerint ezért „helyesebb a fonetikai komponens helyett nyelvi manifesztáció jelentette kapcsolatokról beszélni, ami hangzó, írott, jelelt lehet. De vajon egy mentális lexikonban található egy adott nyelv írott, hangzó, jelelt változata, vagy három, különböző, de egymással kapcsolatban állóban?”

A *Kompetenciák és nyelvi funkciók* című rész a használatnyelvészeti kompetencia tárgykörébe nyújt betekintést. A 20. században egyre markánsabbá vált az a felismerés, hogy a grammatikai kompetencia, amelyen az „ideális” hallgató/beszélő nyelvi kompetenciáját értették, nem az egyetlen kompetencia. A pszicho- és szociolingvisztika előretörésével egyre nagyobb érdeklődés mutatkozott a nyelv használati során szerzett kompetenciák iránt is. A *De cuki ez a kalapács* mondat például a rendszernyelvészeti paraméterein kívül a nyelvet használatról is ad információt: valószínűleg egy nő mondhatta. Lengyel ezt követően részletesen ír a nyelv multifunkcionális jellegéről, amely tulajdonképpen a használatnyelvészeti kompetenciák egy részének a gyökere. Ezek például a nyelv adattároló funkciója a rokonságnevek esetében, a társadalmi kontextust teremtő funkció a viccek kezdetén: *Két rendőr...*, a tömegstimulálás a sportrendezvényeken stb. Azt, hogy az ezeket a nyelvi funkciókat megjelenítő megnyilatkozásoknál nélkülözhetetlen a használatnyelvészeti szemlélet, a szerző saját szóasszociációs anyagából merített számos, érdekes példával támasztja alá. A HEGY HSZ-ra nemcsak a *magas, kopár* típusú, rendszernyelvészeti hatókörrel rendelkező válaszok érkehetnek, hanem a *Himalája, Tátra, Mohamed* használatnyelvészeti aspektust sem nélkülöző válaszok is megjelennek. Ám Lengyel, a téma ismerőjeként, gyermeknyelvi példával is szolgál. A CICA HSZ-ra különböző életkorokban (3–5; 6–10) adott válaszok alapján fogalmazza meg a mentális lexikon életkorfüggő átrendeződésének a szabályszerűségeit. Vajon ez a változás az iskolai tanulás előfeltétele vagy annak eredménye?

Az első fejezet utolsó, a *Magyar szóasszociációs adatbázisok* című egysége elméleti háttérrel túl a szóasszociációs eljárás gyakorlati vonatkozásaival gazdagítja nagyon hasznosan az olvasót. Mindenekelőtt a szerző a nyelvspecifikus (esetünkben magyar nyelvű) szóasszociációs kutatások folyamatosságára és az így nyert adatbázisok összehasonlíthatóságára hívja fel a figyelmet. A magyar nyelvű adatbázisok felsorakoztatása mellett Lengyel kitér saját kutatásaira is (2008, 2011), amelyeknek többek között az egyik jelentősége abban áll, hogy azok korábbi vizsgálatok (Balló–Jagusztinné) folytatásaként jöttek létre. A szerző itt az adatbázisok elérhetőségét is megadja. A kutatások „láncszerűségét”, folyamatosságát nem szakította meg az, hogy Lengyel két ponton módosításokat hajtott végre. Az egyik változtatás a mérés körülményeire (létszám, országos merítés, adatfelvétel módja, adatközlők) vonatkozott. A másik a teljes körű annotáció elrendelése a HSZ és a VSZ közötti viszony jellemzésére. Az annotáció részletes, konkrét adatokon nyugvó bemutatása előtt Lengyel a rendszer általános keretfeltételeit ismerteti. Koherens, az egész korpuszt lefedni képes, a használatnyelvészeti aspektust is szem előtt tartó, nyelvspecifikus, de az univerzalista szemléletet is engedő, bővíthető, ismételt mérésre is alkalmas, más empirikus szóasszociációs anyagra is alkalmazható, a magyar szakirodalomba is beilleszthető rendszer jött létre. Az annotáció ismertetése után az ABLAK szócikkbe (2011-es adatbázis) is betekinthetünk.

A *Szóasszociációs vizsgálati eredmények* című fejezet először a mentális lexikon adatai közötti, a szemantikai és grammatikai kapcsolatokhoz képest ritkábban előforduló, fonetikai/fonológiai relációkat elemzi. A fonetikai/fonológiai szempont különlegességét előfordulási körülményeinek speciális volta adja: rövid a válaszadási idő, vagy szemantikai, grammatikai alapon nehezen értelmezhető a kapcsolat. Lengyel négy csoportban (életkor és generáció szerint) vizsgálja különböző főnevek fonetikai kapcsolódásait – például ALAK – *balak, falak, halak, kalap* – a válaszszavakhoz. Végkövetkeztetésében többek között két információ is tanulságul szolgál: azoknak a kísérletben szereplő főneveknek a százalékos aránya, amelyek fonetikai alapú szóaktíválásra voltak „képesek”, illetve azoknak a válaszszavaknak a százalékos aránya, amelyeket fonetikai alapú kapcsolódásként értelmezhetünk. Lengyel ugyanezen az anyagon a fonetikai kötődéseken túl az írott nyelvi hatások eseteit is megemlíti (pl. anagramma: SZOBA – *szabó*; ékezet manipulálása: BAJ – *báj*);, valamint a kölcsönös (VILÁG – *virág*, VIRÁG – *világ*) és nem kölcsönös behívások fonetikai változatairól is szól. Ezt követően a szerző a fonetikai kapcsolatok saját alosztályainak, a lexikai szint alatti (BARÁT – *garát*) és a lexikai szint fölötti (BENYOMÁS – *ugye más*) válaszok létrejöttének a mechanizmusát ismerteti. A „lehetséges és létező szó” szintű válaszok, például *ablak*, különböző szegmentális és szupraszegmentális műveletek eredményei. Ennek kapcsán a szerző külön-külön és összefüggéseiben is bemutatja a lehetséges műveleteket (szegmentális csere, magán-, illetve mássalhangzó azonossága, szegmentum hozzáadása és elvétele), és megfogalmazza az ezzel kapcsolatos tanulságokat a nyelvi manifesztáció módját (írott, jelet, orális), a műveleteket (csere, elvétel, hozzáadás) és a műveletek pozícióját (szó eleje, közepe, vége) illetően.

A továbbiakban Lengyel azon általános kérdésfelvetés kapcsán, hogy vajon a szóasszociációs vizsgálatok szolgálhatnak-e adatokat az alapformák (pl. főnév egyes szám alanyeset) és a nem alapformák (pl. toldalékolt főnév) viszonyáról, ezek strukturális és működésbeli aspektusairól, két lehetséges esetet vesz górcső alá: az Nt formájú (tárgyragos főnév) válaszokat és a Nv.1 (-val/ -vel) ragos főnév) formájú válaszokat. Az elemzés jelentőségét az is mutatja, hogy angol nyelvű vizsgálat nem tud ilyen típusú eredményeket produkálni. Lengyel az Nt formájú válaszokat igei hívószavak esetében vizsgálja a választadó személyek már említett négy csoportjában (életkor és generáció szerint). A vizsgálat eredményei általános érvényű következtetések levonását teszik lehetővé, így például a hívószavak csoportosíthatók aszerint, hogy milyen erősségi fokozatban vonzanak be Nt formájú válaszokat, és ennek háttérében mi rejlik. Az Nt formájú válaszok megjelenését befolyásoló tényezők között találjuk az igei vonzatkeretben megjelenő más formát (*játszik vmivel, vmiben*) vagy az idiómákat (*kálváriát jár*), és az életkor befolyásoló szerepéről is itt esik szó. Az általános vonatkozásokon túl Lengyel az igeik egy konkrét csoportján belül az Nt formájú válaszok gyakoriságát is vizsgálja. Az alapformájú HSZ-alapformájú – VSZ pár kialakulása fokozatosan történik, és skaláris elrendeződést mutat. Míg az Nt formájú válaszok megjelenése nagy valószínűséggel előre jelezhető, az Nv.1 válaszok – a négy csoport adatai alapján is igazolva – esetlegesnek mondhatók. Az utóbbi vizsgálatban Lengyel a fenti körülmény miatt különböző szófajú hívószavakat használ, és a válaszszavakat pedig öt szerepkör (igei, főnévi igenévi stb.) szerint kategorizálja. Az adatok kiértékelése az alapformának mint tárolási formának a kérdéséhez vezet némi kitétel hozzáadásával.

A *Melléknevek: grammatikai viszonyokon belüli árnyalatok* című unikumnak számító rész az ÉDES – KESERŰ és a FEHÉR – FEKETE melléknevek „szemantikai holdudvarát” vizsgálja állandó és változó jegyeivel generációs és kronológiai szempontból a válaszcikkek erősségére is kitérve. A FEHÉR – FEKETE melléknevek által mozgósított főneveket a szerző az inherens jegy, a prototípus tekintetében is rendszerezi. A Lengyel által vizsgált anyag ebben a tekintetben a magyar empirikus kutatásokban áttörést jelent. A mozgósított melléknevek pedig a pozitív, a negatív és a semleges tartományba tartozásuk alapján szolgálnak tanulságul. A FEHÉR pozitív tartományában például *tiszta, világos*, negatív tartományában a *hideg, színtelen* szavakat találjuk.

Lengyel nemcsak nyelvészeti szempontból méltó elemzéssel zárja tanulmánykötetét. Egyrészt a MAGYAR hívószóra adott igéket, mellékneveket, főneveket, illetve reáliákat (*Petőfi, Budapest*) rendszerezi, és értelmezi az általa vizsgált négy csoportban használatnyelvészeti szempontból. Másrészt a Himmusz *jókedv, magyar, kar, Isten, ellenség, véd, nyújt, küzd, bőség, áld/megáld* szavait fogja vállatára. Az elemzések a pedagógiai, a szociálpszichológiai kutatások, valamint az anyanyelvi nevelés számára is inspirálók.

Határozott ívű gondolatmenet, szemléletesség, rendszerezettség és újszerűség: Lengyel Zsolt köteté egyaránt szól azoknak, akik a mentális lexikonnal kapcsolatos ismereteik rendezett elsajátítására törekednek, akik a kreatív meglátásokra érzékenyek, és akik saját kutatásaikat illetően inspirációra vágynak. A nyelvész könyvespolcán nélkülözhetetlen mű.

Rádi Éva

Gósy Mária (szerk.): Beszéd, adatbázis, kutatások. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2012. 276 lap

A beszéddel kapcsolatos kutatások és gyakorlati alkalmazások egyre inkább megkívánják a nagy mennyiségű hanganyagot tartalmazó beszédatadabázisok létrehozását. Korábban is voltak már különböző célokkal rögzített, eltérő nagyságú és feldolgozottságú adatbázisok a magyarban. A BEA, azaz a Beszélt nyelvi adatbázis különlegessége, hogy nemzetközi összehasonlításban is nagy mennyiségű felvétel tartalmaz, amelyeket azonos (akusztikai) körülmények között, ugyanazon protokoll mentén készítettek. A Gósy Mária által szerkesztett kötet az ezen az adatbázison végzett legfrissebb fonetikai, pszicholingvisztikai és beszédtechnológiai munkákból nyújt izelítőt 276 oldalban.

Az *Előszó* után az MTA Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Osztálya munkatársainak és egyben a BEA fejlesztőinek (Gósy Mária, Gyarmathy Dorottya, Horváth Viktória, Gráci Zsuzsanna, Beke András, Neuberger Tilda, Nikléczy Péter) összefoglalóját találjuk az adatbázisról. Képet kapunk arról, hogy milyen körülmények között készült a 2007 őszén újjá induló BEA-t, amelyek ezáltal kiindulópontot jelentettek a tartalmi és más kritériumok kialakításához. A szerteágazó szaktudományos igényeknek eleget téve a BEA protokollja hat részből áll: mondatisméltés, narratíva, véleménykifejtés, tartalomösszegzés, társalgás és felolvasás. A fejezet részletesen ismerteti a hangrögzítések körülményeit és menetét, valamint a felvételek lejegyzési módozatait. A BEA fejlesztőinek távlati célja az adatbázisban található felvételek számának a jelenlegi kétszáznyolcvanról ötszázra történő növelése.

Az adatbázis a legkülönbözőbb kutatásokhoz biztosított beszédanyagot, a hangszalagműködéstől a beszédhangok képzésén és a prozódiai jellemzőkön át a megakadásjelenségekig vizsgálhatták a spontán beszédet. A kötet első felében a szoros értelemben vett fonetika területén végzett kutatások szerepelnek. Markó Alexandra a magyarban eddig kevés figyelmet kapott irreguláris zöngé (más néven glottalizáció) megjelenését hasonlította össze olvasott és spontán beszédben. Az irreguláris zöngé – amely a hangszalagok egy sajátos működésének a következménye – multifunkcionális jelenség. Kutatásából kiderül, hogy a glottalizáció beszélőfüggő, és nincs kapcsolata az életkorral. A szerző megállapítja, hogy a spontán beszédben többféle irreguláris zöngé található, mint a felolvasásban. A spontán beszédben elsősorban fiziológiai okok idézik elő a megjelenését, míg olvasásban feltételezhetően határjelölői funkciót tölt be. – Napjainkban zajló kiejtésbeli jelenséget vizsgál Gósy Mária kutatása a három alsóbb nyelvválású magánhangzó fonetikai elemzésével. A mindennapi kommunikációban nem feltétlenül észlelhető, hogy a nyelv vízszintes mozgása és a nyelvelmelkedés fokának módosulása következtében az alsó és a legalsó nyelvválások között

A *Melléknevek: grammatikai viszonyokon belüli árnyalatok* című unikumnak számító rész az ÉDES – KESERŰ és a FEHÉR – FEKETE melléknevek „szemantikai holdudvarát” vizsgálja állandó és változó jegyeivel generációs és kronológiai szempontból a válaszcikkek erősségére is kitérve. A FEHÉR – FEKETE melléknevek által mozgósított főneveket a szerző az inherens jegy, a prototípus tekintetében is rendszerezi. A Lengyel által vizsgált anyag ebben a tekintetben a magyar empirikus kutatásokban áttörést jelent. A mozgósított melléknevek pedig a pozitív, a negatív és a semleges tartományba tartozásuk alapján szolgálnak tanulságul. A FEHÉR pozitív tartományában például *tiszta, világos*, negatív tartományában a *hideg, színtelen* szavakat találjuk.

Lengyel nemcsak nyelvészeti szempontból méltó elemzéssel zárja tanulmánykötetét. Egyrészt a MAGYAR hívószóra adott igéket, mellékneveket, főneveket, illetve reáliákat (*Petőfi, Budapest*) rendszerezi, és értelmezi az általa vizsgált négy csoportban használatnyelvészeti szempontból. Másrészt a Himmusz *jókedv, magyar, kar, Isten, ellenség, véd, nyújt, küzd, bőség, áld/megáld* szavait fogja vállatára. Az elemzések a pedagógiai, a szociálpszichológiai kutatások, valamint az anyanyelvi nevelés számára is inspirálók.

Határozott ívű gondolatmenet, szemléletesség, rendszerezettség és újszerűség: Lengyel Zsolt köteté egyaránt szól azoknak, akik a mentális lexikonnal kapcsolatos ismereteik rendezett elsajátítására törekednek, akik a kreatív meglátásokra érzékenyek, és akik saját kutatásaikat illetően inspirációra vágynak. A nyelvész könyvespolcán nélkülözhetetlen mű.

Rádi Éva

Gósy Mária (szerk.): Beszéd, adatbázis, kutatások. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2012. 276 lap

A beszéddel kapcsolatos kutatások és gyakorlati alkalmazások egyre inkább megkívánják a nagy mennyiségű hanganyagot tartalmazó beszédatadabázisok létrehozását. Korábban is voltak már különböző célokkal rögzített, eltérő nagyságú és feldolgozottságú adatbázisok a magyarban. A BEA, azaz a Beszélt nyelvi adatbázis különlegessége, hogy nemzetközi összehasonlításban is nagy mennyiségű felvétel tartalmaz, amelyeket azonos (akusztikai) körülmények között, ugyanazon protokoll mentén készítettek. A Gósy Mária által szerkesztett kötet az ezen az adatbázison végzett legfrissebb fonetikai, pszicholingvisztikai és beszédtechnológiai munkákból nyújt izelítőt 276 oldalban.

Az *Előszó* után az MTA Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Osztálya munkatársainak és egyben a BEA fejlesztőinek (Gósy Mária, Gyarmathy Dorottya, Horváth Viktória, Gráci Zsuzsanna, Beke András, Neuberger Tilda, Nikléczy Péter) összefoglalóját találjuk az adatbázisról. Képet kapunk arról, hogy milyen körülmények között készült a 2007 őszén újjá induló BEA-t, amelyek ezáltal kiindulópontot jelentettek a tartalmi és más kritériumok kialakításához. A szerteágazó szaktudományos igényeknek eleget téve a BEA protokollja hat részből áll: mondatisméltés, narratíva, véleménykifejtés, tartalomösszegzés, társalgás és felolvasás. A fejezet részletesen ismerteti a hangrögzítések körülményeit és menetét, valamint a felvételek lejegyzési módozatait. A BEA fejlesztőinek távlati célja az adatbázisban található felvételek számának a jelenlegi kétszáznyolcvanról ötszázra történő növelése.

Az adatbázis a legkülönbözőbb kutatásokhoz biztosított beszédanyagot, a hangszalagműködéstől a beszédhangok képzésén és a prozódiai jellemzőkön át a megakadásjelenségekig vizsgálhatták a spontán beszédet. A kötet első felében a szoros értelemben vett fonetika területén végzett kutatások szerepelnek. Markó Alexandra a magyarban eddig kevés figyelmet kapott irreguláris zöngé (más néven glottalizáció) megjelenését hasonlította össze olvasott és spontán beszédben. Az irreguláris zöngé – amely a hangszalagok egy sajátos működésének a következménye – multifunkcionális jelenség. Kutatásából kiderül, hogy a glottalizáció beszélőfüggő, és nincs kapcsolata az életkorral. A szerző megállapítja, hogy a spontán beszédben többféle irreguláris zöngé található, mint a felolvasásban. A spontán beszédben elsősorban fiziológiai okok idézik elő a megjelenését, míg olvasásban feltételezhetően határjelölői funkciót tölt be. – Napjainkban zajló kiejtésbeli jelenséget vizsgál Gósy Mária kutatása a három alsóbb nyelvválású magánhangzó fonetikai elemzésével. A mindennapi kommunikációban nem feltétlenül észlelhető, hogy a nyelv vízszintes mozgása és a nyelvelmelkedés fokának módosulása következtében az alsó és a legalsó nyelvválások között

kisebb különbség adathozható, mint régebben, amelynek feltételezhető oka a beszélők artikulációs gazdaságosságra való törekvése. Az *á* formánsszerkezete azt igazolta, hogy ez a magánhangzónk napjainkban a női adatközlők ejtésében elől, míg a férfiaknál döntően a szájüreg közepén képződik. – A spontán beszédben előforduló felpattanó zárhangokat vizsgálta Grácsi Tekla Etelka elsősorban zöngésségi szempontból, szókezdő, szó belseji intervokális és szóvégi helyzetekben. A legtöbb esetben a zöngés mássalhangzónál a rövidebb teljes időtartam és záridőtartam, valamint a rövidebb zárfeloldás volt megfigyelhető a zöngétlenekhez képest. A fonetikai pozíciótól függ az adott zárhang zöngétlenedése; ez a jelenség szókezdő helyzetben ritkább, szóvégeken pedig a leggyakoribb. – Máty Katalin kutatása arra kereste a választ, hogy vajon a magyarban köthető-e a fókuszhoz speciális prozódiai paraméterek. Laboratóriumi körülmények között rögzített, kontrollált mondatot vizsgált, amelynek eredményeit spontán beszéden tesztelte. Az összevetésből kapott adatok ellentmondása alapján a szerző elképzelhetőnek tartja, hogy a magyarban nincs következetes prozódiai fókuszjelölés, azaz a közlés szempontjából fontos információkat nem prozódiai eszközökkel jelöljük. – Prozódiai vizsgálat Váradi Viola munkája is. Prozódiai frázisok (szünettől szünetig terjedő beszédszakasz) és intonációs (hanglejtés és hangsúlyozás szempontjából egy egységként tekinthető) frázisok összevetését végezte el felolvasásokban és spontán narratívákban a tagoltság, a szünetezés, az alapfrekvencia-szerkezet és a temporális szerkezet tekintetében. Eredményei alapján elmondható, hogy a kétféle frázis akusztikai fonetikai megvalósulása jellegzetes eltéréseket mutat mindkét beszédstílusban. – Korábban csak kevés adatközlővel vizsgálták az időkés és a fiatalok felolvasásában a zöngétlen felpattanó zárhangok zöngékezdesi időit. Bóna Judit nagyobb mintán végzett kutatásában szignifikáns különbséget talált az időkés és a fiatalok ejtésében. Mindezek háttérben valószínűleg az időkés lassabb artikulációs tempója, az időben változó fiziológiai beszédműködések és a fiatalokétól eltérő tüdőkapacitása állhat.

A pszicholingvisztikai témájú munkák sorát Horváth Viktória és Gyarmathy Dorottya kutatása nyitja. A szerzők a spontán beszédben előforduló téves kezdések vizsgálatát. Az önmonitorozásnak köszönhetően a közlés bármely ponton megállhat, és a beszélő javíthatja az elhangzottakat. A beszélők nagyobb arányban végzik el ezt a korrekciót, mint hagyják javítatlanul a közlést. A szerzők az adatokból arra következtettek, hogy mintegy hét hangban határozható meg a külső és a belső monitorozás határa. A javítás összefügg a hallgató dekódolási folyamataival és a közlés tartalmával. A leggyakrabban anticipáció (azaz a közlés egy későbbi elemének korábbi megjelenése) és téves szóátalás áll a téves kezdések háttérében. A mérések alapján megállapították, hogy minél magasabb beszédproduktions szintet érint a hiba, annál több időt vesz igénybe a javítása. – Dér Csilla Ilona az *akkor* és az *azért* mutató névmások pragmatikai funkcióját elemezte. Érvéle szerint a spontán beszédben nem töltelékszó szerepet töltenek be, ez több okra vezethető vissza. Az *azért* szubjektív vélekedést, míg az *akkor* feltételeességet is kifejez. – Gyarmathy Dorottya az *izé* különböző funkcióinak akusztikai paramétereit vizsgálta. Kétféle, töltelékszó és szohelyettesítő funkcióban használatos az *izé*, e között a funkciók között a beszélő tudatosan dönt. Az eltérő funkcióban használt *izé* szavak kiejtése különböző. Mind az *izé* előtt megjelenő szünet hossza, mind a kiejtés tartama függ attól, hogy az adott kontextusban lexikai hibát jelez, avagy időnyerést szolgál a rejtett beszéd folyamatok sikeres működtetése érdekében. – Tartalom-visszmondásokat vizsgált Imre Angéla annak függvényében, hogy mennyire meghatározó a felidézésben a szöveg felépítése, műfaja, illetve a kísérleti személy életkora. A fiatalok kevesebb szóval adják vissza a hallott történeteket, az időkés visszamondása kevesebb információt és több saját véleményt, emléket tartalmaz. Nem lehet azonban általánosítani, hogy a szövegből mely elemeket jegyzi meg a hallgatók. – A verbális közlést relatíve gyakran kísérő nonverbális vokális elemekkel foglalkozik Neuberger Tilda tanulmánya. A vizsgált hangjelenségek közül a leggyakoribb a ki- és a belégzés, míg a legritkább a köhögés vagy a torokköszörülés. A nonverbális elemek más-más pozícióban, különböző szerepet betöltve, eltérő időtartamokban realizálódhatnak.

A kötetet a beszédtechnológia területén végzett kísérletek ismertetései zárják. Szaszák György és Beke András kutatásának célja szintaktikai frázisok határainak automatikus meghatározása volt. Olvasott beszédben a szintaktikai egységek 50–70%-a, míg spontán beszédben 42%-uk volt automatikusan meghatározható. – Abari Kálmán és Olasz Gábor a magyar magánhangzók frekvenciaszerkezetének leírásához dolgozott ki új módszert. A magánhangzók meghatározó legintenzívebb frekvenciakomponensek, azaz a formánsok sok kutatás középpontjában állnak, mivel artikulációs és

percepciók jelenségekre következtethetünk belőlük. A formánsértékek kinyerése időigényes munka, ez automatikus mérésekkel kiváltható, ám ezek a mérések időnként hibás adatokat eredményeznek. A szerzők által kidolgozott eljárás pontos, referenciának elfogadható adatok kinyerését teszi lehetővé, a módszert a BEA adatbázison tesztelték.

A tanulmányok nemcsak eredményeik tekintetében hasznosak, hanem abban a tekintetben is, hogy megjelölik az alkalmazhatóság lehetőségeit, reflektálnak a nemzetközi kutatásokra, és kijelölik a további vizsgálatok irányát. A könyv megformáltsága igényes, borítója elegáns. A kötet végén található irodalomjegyzék – amely az adatbázison végzett kutatások alapján megjelent tanulmányokat és doktori értekezéseket sorolja fel – a BEA adatbázis nemzeti értékét, tudományos fontosságát és nyelvészeti jelentőségét támasztja alá. A nyelvészettel foglalkozó szakembereken túl e könyv nélkülözhetetlen pszichológusok, szociológusok, logopédusok és kriminalisztikai profilkészítők számára is. A kötet a felsőoktatásban hiánypótló; és haszonnal forgathatják középiskolai tanárok, valamint a spontán beszéd megismerése iránt érdeklődő olvasók.

Auszmann Anita

doktorandusz

ELTE BTK Alkalmazott nyelvészeti program

Csikány Andrea: A palóc nyelvjárás hat kutatópontjának lexikológiai vizsgálata különös tekintettel a hangtani és alaktani jelenségekre. Pandora Könyvek 30. Líceum Kiadó Eger, 2012. 116 lap.

A szlovákiai magyar nyelvjárások kutatása fordulóponthoz érkezett. Az anyaországon túli területeken zajló kutatásokat kívülről szemlélők aggodalma a dialektológiai felívelés miatt a közelmúltban alábbhagyni látszott, köszönhetően annak is, hogy érdemi kutatási eredményekről számolhatunk be a ma már semmiképpen sem a periférián, hanem mindinkább az anyaország részeként számon tartott Szlovákiában, ahogy a most ismertett könyv szerzője nevezi: a Felföldön. Bátran válaszolhatunk tehát kiváló nyelvésznünk, Benkő Loránd még az 1982-es dialektológiai szimpozionon felvetett kívánalmának, miszerint – idézve a szerzőt – „nagyon szeretném, ha a csehszlovákiai magyar nyelvjárás-kutatás felőne a környező országok kutatási eredményeihez” (1988: 22). Az elért eredmények tudatában bizton állíthatjuk, hogy az azóta eltelt három évtizedben a szlovákiai magyar nyelvjárás-kutatás leküzdötte a felrótt hiányosságokat. A közelmúlt talán legátfogóbb ismertetését az itteni nyelvjárás-kutatásról Sándor Anna tette közzé, aki nyitrai nyelvjárásgyűjtő társaival ezt szintézisként közre is adta (Menyhárt–Presinszky–Sándor 2009). Az idézett szerzők helyesen állapítják meg, hogy a gyűjtések rendszertelenségének hátterében történelmi-politikai okok húzódnak meg (2009: 115). Rajtuk kívül a magyarországi Cs. Nagy Lajos és Vörös Ottó munkáival gyarapodott a lista. Előbbi a közelmúltban jelentette meg Medvesalja nyelvjárás atlaszát (2011).

Az öröndetes szemléletváltás egyik újabb bizonyítéka Csikány Andrea *A palóc nyelvjárás hat kutatópontjának lexikológiai vizsgálata különös tekintettel a hangtani és alaktani jelenségekre* című, az egi Líceum Kiadó jóvoltából megjelent hiánypótló kiadványa. Csikány Andrea, a besztecebányai Bél Mátyás Egyetem Hungarisztika Tanszékének oktatója már ehhez az új nemzedékhez sorakozott fel dialektológiai szemléletével. Vizsgálatának tárgya a szlovákiai középpalóc dialektus, amelyről állapot- és változáisleírás ad. Könyve szerves részét képezi PhD-értekezésének, amelyet az ELTE Doktori Iskolájában a Magyar Nyelvtudományi Doktori program Szociolingvisztika és Dialektológia alprogramjában védett meg eredményesen. Fontos megjegyezni – ahogy a szerző teszi –, hogy az adott nyelvjárás-típus tanulmányozását csak az ezzel együtt élő, arra hatást gyakorló szlovák állammelv és magyar köznyelv együttműködésében lehet elvégezni. A szerző nem kisebb célt tűz ki, mint összevetni *A magyar nyelvjárások atlaszának* gyűjtési tapasztalatait a saját gyűjtéséből adódó tapasztalatával. Szinkronia és diakronia, állapot- és változáisleírás: csupa olyan távlatok, amelyeket a kutatóknak át kellett hidalnia a gyűjtésekor. Mindezt nagyon helyesen teszi, hiszen egy nyelvjárás változását csak diakrón szempontokkal lehet alátámasztani. Ugyancsak dicséretes, hogy a szerző hosszú időn át (2003 januárjától 2006 májusáig) végezte azt a gyűjtőmunkát, amelynek számottevő eredményeiről könyvében olvashatunk.

A kötetet logikusan, célravezetően építi fel. A bevezetést szolgáló rész után a szlovákiai

percepciók jelenségekre következtethetünk belőlük. A formánsértékek kinyerése időigényes munka, ez automatikus mérésekkel kiváltható, ám ezek a mérések időnként hibás adatokat eredményeznek. A szerzők által kidolgozott eljárás pontos, referenciának elfogadható adatok kinyerését teszi lehetővé, a módszert a BEA adatbázison tesztelték.

A tanulmányok nemcsak eredményeik tekintetében hasznosak, hanem abban a tekintetben is, hogy megjelölik az alkalmazhatóság lehetőségeit, reflektálnak a nemzetközi kutatásokra, és kijelölik a további vizsgálatok irányát. A könyv megformáltsága igényes, borítója elegáns. A kötet végén található irodalomjegyzék – amely az adatbázison végzett kutatások alapján megjelent tanulmányokat és doktori értekezéseket sorolja fel – a BEA adatbázis nemzeti értékét, tudományos fontosságát és nyelvészeti jelentőségét támasztja alá. A nyelvészettel foglalkozó szakembereken túl e könyv nélkülözhetetlen pszichológusok, szociológusok, logopédusok és kriminalisztikai profilkészítők számára is. A kötet a felsőoktatásban hiánypótló; és haszonnal forgathatják középiskolai tanárok, valamint a spontán beszéd megismerése iránt érdeklődő olvasók.

Auszmann Anita

doktorandusz

ELTE BTK Alkalmazott nyelvészeti program

Csikány Andrea: A palóc nyelvjárás hat kutatópontjának lexikológiai vizsgálata különös tekintettel a hangtani és alaktani jelenségekre. Pandora Könyvek 30. Líceum Kiadó Eger, 2012. 116 lap.

A szlovákiai magyar nyelvjárások kutatása forduloponthoz érkezett. Az anyaországon túli területeken zajló kutatásokat kívülről szemlélők aggodalma a dialektológiai felívelés miatt a közelmúltban alábbhagyni látszott, köszönhetően annak is, hogy érdemi kutatási eredményekről számolhatunk be a ma már semmiképpen sem a periférián, hanem mindinkább az anyaország részeként számon tartott Szlovákiában, ahogy a most ismertett könyv szerzője nevezi: a Felföldön. Bátran válaszolhatunk tehát kiváló nyelvésznünk, Benkő Loránd még az 1982-es dialektológiai szimpozionon felvetett kívánalmának, miszerint – idézve a szerzőt – „nagyon szeretném, ha a csehszlovákiai magyar nyelvjárás-kutatás felőne a környező országok kutatási eredményeihez” (1988: 22). Az elért eredmények tudatában bizton állíthatjuk, hogy az azóta eltelt három évtizedben a szlovákiai magyar nyelvjárás-kutatás leküzdötte a felrótt hiányosságokat. A közelmúlt talán legátfogóbb ismertetését az itteni nyelvjárás-kutatásról Sándor Anna tette közzé, aki nyitrai nyelvjárásgyűjtő társaival ezt szintézisként közre is adta (Menyhárt–Presinszky–Sándor 2009). Az idézett szerzők helyesen állapítják meg, hogy a gyűjtések rendszertelenségének hátterében történelmi-politikai okok húzódnak meg (2009: 115). Rajtuk kívül a magyarországi Cs. Nagy Lajos és Vörös Ottó munkáival gyarapodott a lista. Előbbi a közelmúltban jelentette meg Medvesalja nyelvjárás atlaszát (2011).

Az öröndetes szemléletváltás egyik újabb bizonyítéka Csikány Andrea *A palóc nyelvjárás hat kutatópontjának lexikológiai vizsgálata különös tekintettel a hangtani és alaktani jelenségekre* című, az egi Líceum Kiadó jóvoltából megjelent hiánypótló kiadványa. Csikány Andrea, a besztecebányai Bél Mátyás Egyetem Hungarisztika Tanszékének oktatója már ehhez az új nemzedékhez sorakozott fel dialektológiai szemléletével. Vizsgálatának tárgya a szlovákiai középpalóc dialektus, amelyről állapot- és változáisleírás ad. Könyve szerves részét képezi PhD-értekezésének, amelyet az ELTE Doktori Iskolájában a Magyar Nyelvtudományi Doktori program Szociolingvisztika és Dialektológia alprogramjában védett meg eredményesen. Fontos megjegyezni – ahogy a szerző teszi –, hogy az adott nyelvjárás típus tanulmányozását csak az ezzel együtt élő, arra hatást gyakorló szlovák állammelv és magyar köznyelv együttműködésében lehet elvégezni. A szerző nem kisebb célt tűz ki, mint összevetni *A magyar nyelvjárások atlaszának* gyűjtési tapasztalatait a saját gyűjtéséből adódó tapasztalatával. Szinkronia és diakronia, állapot- és változáisleírás: csupa olyan távlatok, amelyeket a kutatóknak át kellett hidalnia a gyűjtésekor. Mindezt nagyon helyesen teszi, hiszen egy nyelvjárás változását csak diakrón szempontokkal lehet alátámasztani. Ugyancsak dicséretes, hogy a szerző hosszú időn át (2003 januárjától 2006 májusáig) végezte azt a gyűjtőmunkát, amelynek számottevő eredményeiről könyvében olvashatunk.

A kötetet logikusan, célravezetően építi fel. A bevezetést szolgáló rész után a szlovákiai

magyar nyelvhasználatról értekeznek (nyelvhasználat és a norma, kétnyelvűség és kettősnyelvűség, mentális lexikon, kódváltás és a nyelvjárás, beszélők és a nyelvjárás, a nyelvi attitűd stb.). A következő fejezetben beszámol az anyaggyűjtés mozzanatáról, a kutatópontok kijelöléséről. Gyakran érzelemdúsán ad számot a gyűjtési tapasztalatokról, nehézségekről („Szeretettel gondolok én is az adatközlőkre, mint ahogy tapasztaltam, ők is rám”, 2012: 19). Teljesen azonosul a témával, a kutatásával. Az anyaggyűjtés módszerét felvázoló részben bemutatja a gyűjtőket, felkészítésüket és képzettségüket, az adatközlők kiválasztásának a szempontjait, ezek regisztrálását. Elénk tárja a kérdőív összeállításának problémáit, az adatok feldolgozásának a lépéseit. Referál *A magyar nyelvjárások atlaszának* a gyűjtés háttérében meghúzódó korpuszáról, de nem hanyagolja el a mai Szlovákia területén folyó gyűjtéseket sem. Az új magyar nemzeti atlasz ide vonatkozó elméleti alapozása sem kerüli el a figyelmét. A 4. fejezetben bemutatja a kutatóterületet, értekeznek a palóc népről, és felvázolja a kutatópontok szociológiai jellemzőit. Leíró elemzésében, ahogy a könyv címe is jelzi, a hangtani és az alaktani rendszerre helyezi a hangsúlyt. Az 5. fejezetben az állapotvizsgálat következik, amelynek során összeveti a kutatópontok nyelvjárásának 1950-es évekbeli állapotát a jelenkori állapottal. Konfrontatív számvetés ez, amelynek egyik alappillére a fonéma-rendszerek összehasonlítása. Az MNYA. adatait minden ismert kutatóponton (Csáb, Bolyk, Magyarhegyemeg, Zsip, Gice, Ludányhalászi) összeveti a 2003–2006-os gyűjtési tapasztalatokkal. Külön foglalkozik a magánhangzók rendszerével az előzmény-következmény relációjában, de a két állapotot is mérlegre teszi. Majd nyomon követhetjük a konzonánsok nyelvjárásban végbemenő változásait. Ebből is látható, hogy Csikány Andrea több szempontú, komplex igényű nyelvi leírást tűzött ki maga elé, és ezt következetesen végrehajtja. A hangtani változásokban bemutatja a legismertebb tendenciákat (zárt-nyílt tendencia, labiális-illabiális tendencia, a rövid-hosszú magánhangzós tendencia, a hosszú magánhangzós tendencia, a palatális-veláris tendencia stb.). Az elemzés a hangtan minden apró részletére kiterjed. Helyes alapállás ez, hiszen egy nyelvjárás teljes szempontú állapotrajzát csak minden részletének beható, a legkisebb elemekig terjedő megismerésével lehet bemutatni. A magánhangzók kiterjedt leírása után a mássalhangzók következnek, amelyeknél nem feledkezik meg a törvényszerűségeikről sem (hasonulás, összeolvadás, palatalizáció, depalatalizáció, szótagzáró / kiesése stb.). Meg kell jegyezni, hogy eredményeit háromfelé választja aszerint, hogy az illető kutatópont a nyelvjárás terület melyik földrajzi részéhez tartozik (keleti, középső és nyugati tömb). A szerző – a nyelvjárásban széles tudományköziségéből fakadóan – szerteágazó nyelvtudományi jártasságról tesz tanúbizonyságot (néprajz, földrajz, történettudomány stb.). A hangtani lajstrom után az alaktani következik: az ige-tövek mellett referál a névszótövek nyelvjárás változásainak az eseteiről is. Minden részlet tekintetében a köznyelvhez hasonlítja a jelenségeket; ezt teszi az igeragozás esetében is. A szerző tehát az alaktani vizsgálatok halmazában a ragozási jellegzetességekkel is foglalkozik. A leíró rész mintegy lezárásaként jellemzi a régi gyűjtések és a mai adatok alapján is igazolható nyelvi egybeeséseket. Adekvátnak következtet, amely gyakorlott nyelvjárás-kutatóra vall. A korpusz hatalmas méretéből (600 000 adat) következtetve is egyszerűsített hiánypótló adatmentést végzett. Az értekezés legvégén összefoglalja a tapasztalatait, a hangsúlyos részeket. A hangtani és az alaktani változásokban konklúziókat fektet le. Egyúttal felhívja a figyelmet, hogy a lexikológiai változások bemutatása egy következő dolgozat tárgya lehetne. Korpuszát és a szerző szakmai felkészültségét ismerve bizvást remélhetjük, hogy a szlovákiai magyar dialektológia ezzel is gyarapodni fog. A hi-vatkozott és a felhasznált irodalom gazdag mivolta is azt sejteti, hogy a kutató hatalmas, hiánypótló munkát végzett a szlovákiai magyar anyanyelv közegében. A kötetet egy képanyagot felvonlatot melléklet zárja.

A kiadvány jól megalapozott anyaggyűjtésen, a hazai és külföldi nyelvátlaszok gazdag ismeretén nyugvó kiadvány. A leletmentés szempontjából még kellő időben tárta fel a középpalóc nyelvjárás jellegzetességeit. Fogalmazása, nyelvhasználatja gondos, jól felépített. A szerző a tudományterületen üdvözlendő, elismert eredményekről adott számot, ezáltal a kötet a szélesebb szakma kezébe ajánlandó. Mintaszerű megalapozásával, világos, áttekinthető rendszerességével, sokoldalú szemléletével, kifinomult módszerével véleményem szerint az egyik legsikerültebb szlovákiai magyar nyelvjárás-tani szintézis. Haszonnal forgathatják a nyelvjárásuk iránt érdeklődő laikusok is. A szerző nyelvjárások iránti érzékenysége a kötetben hiánytalanul tetten érhető. Ószintén kívánom, hogy ne csak a szerző, de a szlovákiai magyarok örömére, más tudományterületek javára minél többen fogják vállaltóra a szerző sorait, megállapításait. Támassza föl benne mindazt, ami lendületet

adhat az itteni magyar nyelvjáráskutatásoknak. Ismertetésünket azzal zárhatjuk – ismerve a szerző hatalmas korpuszát –, hogy ajánljuk számára, szorgalma és kutatói szenvedélye ezzel a kötettel ne merüljön ki, hiszen szolgálataira bizvást igényt tarthat nemcsak a szlovákiai magyar, de az egyetemes dialektológia is.

SZAKIRODALOM

- Benkő Loránd 1998. Megnyitó beszéd. In: Szabó Géza–Molnár Zoltán (szerk.): *III. Dialektológiai Szimpozion*. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai II. Szombathely, 18–24.
- Csikány Andrea 2012. *A palóc nyelvjárás hat kutatópontjának lexikológiai vizsgálata (különös tekintettel a hangtani és alaktani jelenségekre)*. Pandora Könyvek 30. Líceum Kiadó Eger.
- Cs. Nagy Lajos 2011. *Medvesalja magyar nyelvjárás atlasza*. Luminosus n.o. Kiadó, Nagykapos.
- Menyhárt József–Presinszky Károly–Sándor Anna 2009. *Szlovákiai magyar nyelvjárások*. Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.

Angyal László

Wacha Imre: A Kazinczy-versenyek és a helyes kiejtés néhány kérdéséről. Kazinczy Ferenc Gimnázium, Győr, 2011.

Napjainkban néhányan kétségbe vonják, hogy a nyelvművelés része a nyelvészetnek; és azt is állítják, hogy vitatható a nyelvtannak a nyelvhasználatot irányító-szabályozó szerepe (Nádasdy Ádám 2006. 15–16, 19–20 és Sándor Klára 2006: 980–87). E felfogás tarthatatlanságára utal ez az ellenvélemény: „a nyelvközösségben folyamatosan meglévő problémák megoldása fontos és nyelvészhez egyáltalán nem méltatlan feladat, s a nyelvi változásokba való beavatkozás is lehet értelmes és sikeresen megvalósítható célja a nyelvalkításnak” (Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó 2007, Szerkesztői előszó 7).

Wacha Imre azok közé tartozik, akik hisznek a nyelvművelés, benne a beszédművelés hasznában. Ezért 1978 óta csaknem folyamatosan jelentek meg a Kazinczy-versenyek tapasztalatairól és a köznyelvi beszéd akusztikai, szövegfonetikai jellegzetességeiről szóló tanulmányai. A 2010-ben kiadott szintézise (Wacha 2010) után már-már úgy gondoltuk, közkinccsé tette mindazt, amit a kiejtés, a szövegértés, -értelmezés és a kifejező előadásmód kérdéseiről tudnunk kell. Wacha tanár úr – szerencsénkre – nem tekintette befejezettnek publikációs tevékenységét, hiszen 2011-ben újabb fontos művel gyarapította a magyar beszédművelés szakirodalmát.

Megírására több ok készítette. Erről ezt olvashatjuk az *Előszóban* (5–7): „a Kazinczy-versenyek hosszú évei során egyre több értő, értető szövegtolmácsolást hallhattunk [...], mégis sokak beszédében rendszeresen visszatérnek azok a szövegértelmezési hibák, azok a kiejtési és egyéb vétségek [...], melyeket minden évben szóvá teszünk. [...] Keményen tartják magukat [...] a kiejtési babonák.” Lényegében e tapasztalatok újszerű összegezése és a szövegelemzésben felhasználható minták közzétételének szándékával jött létre ez a diákok, pedagógusok számára egyaránt jól használható tanulmányfüzér.

A kötet első részében (8–13) a Kazinczy-versenyek országos (győri) döntőjének történetét, tapasztalatait összegezi a szerző.

A második részben (14–32) a kiejtési babonákról van szó: a hangsúlyozás furcsaságairól és a szövegtagolás álszabályairól. Megszívlelendő a szerzőnek ez a tanácsa: „a szöveg értő/értető megszólaltatásakor nem szabad mereven ragaszkodni bizonyos szabályokhoz. Mechanikus felhasználásuk helyett inkább a szövegnek és mondandójának megfelelően – a szövegegész és a szövegmondatok elemzése után – értelmesen és rugalmasan [kell] használni őket” (31–32).

A harmadik fejezet (33–40) témája: Felkészülés a szöveg megszólaltatására. Az adott mű interpretálása előtt tisztázandó a felolvasónak a szöveghez való viszonya. Wacha Imre szerint az írásmű elemzése során elengedhetetlen a szövegben rejlő (általa kifejezett) *világfregmentum* (a valóság szóban forgó részletének) feltárása, megértése és az író közlési szándékának rekonstruálása. Ha ez nem történik meg, vagy ha az elemző ugyan megkísérli a mű valóságvonatkozásainak feltárását, s mégis „félreérti” a szerző üzenetét, akkor nem lehet értelmes a szöveg tolmácsolása.

adhat az itteni magyar nyelvjáráskutatásoknak. Ismertetésünket azzal zárhatjuk – ismerve a szerző hatalmas korpuszát –, hogy ajánljuk számára, szorgalma és kutatói szenvedélye ezzel a kötettel ne merüljön ki, hiszen szolgálataira bizvást igényt tarthat nemcsak a szlovákiai magyar, de az egyetemes dialektológia is.

SZAKIRODALOM

- Benkő Loránd 1998. Megnyitó beszéd. In: Szabó Géza–Molnár Zoltán (szerk.): *III. Dialektológiai Szimpozion*. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai II. Szombathely, 18–24.
- Csikány Andrea 2012. *A palóc nyelvjárás hat kutatópontjának lexikológiai vizsgálata (különös tekintettel a hangtani és alaktani jelenségekre)*. Pandora Könyvek 30. Líceum Kiadó Eger.
- Cs. Nagy Lajos 2011. *Medvesalja magyar nyelvjárás atlasza*. Luminosus n.o. Kiadó, Nagykapos.
- Menyhárt József–Presinszky Károly–Sándor Anna 2009. *Szlovákiai magyar nyelvjárások*. Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.

Angyal László

Wacha Imre: A Kazinczy-versenyek és a helyes kiejtés néhány kérdéséről. Kazinczy Ferenc Gimnázium, Győr, 2011.

Napjainkban néhányan kétségbe vonják, hogy a nyelvművelés része a nyelvészetnek; és azt is állítják, hogy vitatható a nyelvtannak a nyelvhasználatot irányító-szabályozó szerepe (Nádasdy Ádám 2006. 15–16, 19–20 és Sándor Klára 2006: 980–87). E felfogás tarthatatlanságára utal ez az ellenvélemény: „a nyelvközösségben folyamatosan meglévő problémák megoldása fontos és nyelvészhez egyáltalán nem méltatlan feladat, s a nyelvi változásokba való beavatkozás is lehet értelmes és sikeresen megvalósítható célja a nyelvalkításnak” (Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó 2007, Szerkesztői előszó 7).

Wacha Imre azok közé tartozik, akik hisznek a nyelvművelés, benne a beszédművelés hasznában. Ezért 1978 óta csaknem folyamatosan jelentek meg a Kazinczy-versenyek tapasztalatairól és a köznyelvi beszéd akusztikai, szövegfonetikai jellegzetességeiről szóló tanulmányai. A 2010-ben kiadott szintézise (Wacha 2010) után már-már úgy gondoltuk, közkinccsé tette mindazt, amit a kiejtés, a szövegértés, -értelmezés és a kifejező előadásmód kérdéseiről tudnunk kell. Wacha tanár úr – szerencsénkre – nem tekintette befejezettnek publikációs tevékenységét, hiszen 2011-ben újabb fontos művel gyarapította a magyar beszédművelés szakirodalmát.

Megírására több ok készítette. Erről ezt olvashatjuk az *Előszóban* (5–7): „a Kazinczy-versenyek hosszú évei során egyre több értő, értető szövegtolmácsolást hallhattunk [...], mégis sokak beszédében rendszeresen visszatérnek azok a szövegértelmezési hibák, azok a kiejtési és egyéb vétségek [...], melyeket minden évben szóvá teszünk. [...] Keményen tartják magukat [...] a kiejtési babonák.” Lényegében e tapasztalatok újszerű összegezése és a szövegelemzésben felhasználható minták közzétételének szándékával jött létre ez a diákok, pedagógusok számára egyaránt jól használható tanulmányfüzér.

A kötet első részében (8–13) a Kazinczy-versenyek országos (győri) döntőjének történetét, tapasztalatait összegezi a szerző.

A második részben (14–32) a kiejtési babonákról van szó: a hangsúlyozás furcsaságairól és a szövegtagolás álszabályairól. Megszívlelendő a szerzőnek ez a tanácsa: „a szöveg értő/értető megszólaltatásakor nem szabad mereven ragaszkodni bizonyos szabályokhoz. Mechanikus felhasználásuk helyett inkább a szövegnek és mondandójának megfelelően – a szövegegész és a szövegmondatok elemzése után – értelmesen és rugalmasan [kell] használni őket” (31–32).

A harmadik fejezet (33–40) témája: Felkészülés a szöveg megszólaltatására. Az adott mű interpretálása előtt tisztázandó a felolvasónak a szöveghez való viszonya. Wacha Imre szerint az írásmű elemzése során elengedhetetlen a szövegben rejlő (általa kifejezett) *világfregmentum* (a valóság szóban forgó részletének) feltárása, megértése és az író közlési szándékának rekonstruálása. Ha ez nem történik meg, vagy ha az elemző ugyan megkísérli a mű valóságvonatkozásainak feltárását, s mégis „félreérti” a szerző üzenetét, akkor nem lehet értelmes a szöveg tolmácsolása.

Legterjedelmesebb a könyv 5. fejezete: Szövegközelítések címmel (45–145). Ebben a részben jól követhető elemzésekkel mutatja be a szerző, hogy miként lehet feltárni, megérteni a szövegek szerkezeti tagoltságát (45–116). A tényközlő (értekező) és lírai hangulatú szövegek elemzésében egyaránt nagy gyakorlata van Wacha Imrének. A kötetben közölt szövegek elemzéseiben sikerült megtalálnia azokat a fő szövegszerkezeti és tartalmi sajátosságokat, amelyek az adott mű megértésének kulcsát jelenthetik. Például a szövegmondatok kapcsolódásának láncszemszerűségét *Lazicius Gyula* szövegében, a kulcsszavak fontosságát *Déry Tibor* írásában; a továbbpörgető vagy teraszos szerkezetet *Ravasz László* szövegében; a rejtőzködő, hiányos szerkezetet *Sánta Ferenc* írásában. (Ebben a fejezetben tizenhat különböző stílusú szöveg elemzésére talál példát az olvasó.)

Igen tanulságos *A szöveg mögöttes világa* című alfejezet (116–46). A szerző sokoldalú felkészültsége (retorikai, esztétikai, irodalomtörténeti, fonetikai, szövegtani tájékozottság) tette lehetővé, hogy a szövegek explicit tartamán kívül a szavak, mondat szerkezetek mögöttes jelentését, konnotációs vonatkozásait is sikerült érzékeltetnie; ill. azt is, hogy elemzéseiben meggyőző érvekkel tudta alátámasztani felismeréseit. Wacha Imre értő kalauzolásával könnyebb megérteni, hogy *Móricz Zsigmond* gyászbeszédének retorikai fordulatai (116–27) ezt a gondolatot hangsúlyozzák: Ady Endre korának vátesze, szellemi vezére volt. – A nem hagyományos szerkezet és kulturális háttér összefüggéseinek megértése nehézséget jelenthet a gyakorlatlan elemzők számára *Makay Ida* szövegében (127–37). Az írásmű nyelvi és asszociációs „háttértartományát” Wacha szerint azért nehéz felismerni, mert a versszerű szövegszerkezetben költői eszközök (sejtető képek, más szövegekre mutató utalások, jelzős szerkezetekbe foglalt ellentétek, párhuzamok, különleges logikai kapcsolatok) sokféle gondolatársításra adnak lehetőséget.

A szövegelemzésekhez kapcsolódó lábjegyzetek önmagukban is érdekesek. Azért fontosak, mert például a hangsúly, hanglejtés és szünettartás többféle jó megoldásának lehetőségeire hívják fel az olvasó figyelmét.

Első látásra túl bonyolultnak tűnik a szövegelemzésekben használt jelölések értelmezése, figyelembe vétele. (Feloldásuk az 51. oldalon található.) A hangsúly helyére, a szünetekre és a kapcsolásra utaló jelek segítségével mintát kap az olvasó az adott szöveg hangosításának ideális megoldásához. Tapasztalataink szerint a beszéd „kottázásának” ez az egyszerű módszere elősegíti az írott szövegek hangzásának tervezését. Nem nehéz megtanulni ennek a jelölési formának az elsajátítását.

Az Összegezés helyett (146–54) című összefoglalás megszívlelendő gondolatai:

Nem szerencsés a versenyszövegeket szinte az unalomig gyakorolni beható elemzés nélkül. Így ugyanis félő, hogy az értelmezés hibái is rögzülnek.

A szövegelemzésben törekedni kell a komplex vizsgálatra. A nyelvi érzékenységen kívül szükség van az elemző retorikai, esztétikai, képzőművészeti, zenei ismereteinek mozgósítására is.

Ha olyan szöveggel van dolgunk, amely „szájra-fülre” fogalmazódott meg, akkor azt is el kell gondolnunk, hogy a szerző felolvasásában vajon miként szólalna meg a szöveg. (A jól szerkesztett, „fülnek is szóló” szöveg általában könnyebben mondható, mint a csak olvasásra szánt írásmű.) Érdekes, hogy a gyakorlott fogalmazó úgy tudja legjobban ellenőrizni írásának tartalmi egyértelműségét, hogy hangosan felolvassa magának. Ahol a felolvasásban megbicsaklik a hang, ott valószínűen a gondolatok folyamatossága sérült.

Segítené a szövegértést, a felolvasásra szánt szövegek elemzését, ha a diákok alaposabb retorikai képzésben részesülnek. Sok még a pedagógusok és szülők teendője a beszédnevelés más területein is, például a gyermekek szókincsének gyarapításában, a különböző kommunikációs helyzetek gyakoroltatásában.

A Kazinczy-versenyek tapasztalatai döbentették rá az 1970-es években a beszédkutatás szakembereit arra, hogy a beszédnevelésben „nemcsak az iskolai oktatásnak lennének hatalmas feladatai, hanem a tudományos kutatásnak is. [Mert...] nyelvészeti kutatásunk még mindig eléggé adós a spontán beszélt nyelvek és az elmondásra szánt művek nyelvének, nyelvhasználatának, főleg mondat- és szövegszerkezetének vizsgálatával” (149).

A kötetet másfél oldal terjedelmű bibliográfia zárja (155–6).

Wacha Imre új könyvében a szövegelemzések és a hozzájuk kapcsolódó tanácsok azt a fő célt szolgálják, hogy elősegítsék beszédkultúránk gazdagítását. Leírt szövegek tolmácsolásakor a Kazinczy-versenyek szereplőinek és a közélet különböző szintjein megszólalóknak egyaránt komolyan kellene venniük a szerzőnek ezt az útmutatását: „[A hallgatóról, a címzettől] soha nem szabad meg-

feledkezni. Nem *szépen* kell megszólaltatni a leírt gondolatokat, hanem *okosan* [értelmesen], úgy, hogy azok ne csak a hallgató füléhez jussanak el, hanem [...] tudatához és a szívéhez, az elméjéhez és a lelkéhez is” (154).

SZAKIRODALOM

- Posgay Ildikó 2007. Szerkesztői előszó. In: Posgay Ildikó–Domonkosi Ágnes–Lanstyák István (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Tinta Kiadó, Budapest, 7.
- Nádasdy Ádám 2006. A nyelvészet és területei. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 15–16 és 19–20.
- Sándor Klára 2006. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 980–87.
- Wacha Imre 2010. *Igényesen magyarul. A helyes magyar kiejtés kézikönyve*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. (Ismerteti: Pesti Magyar Nyelv 2011: 351–55.)

Pesti János

Petőfi S. János emlékére¹

Kedves Kollégák, tisztelt gyászoló Család, tisztelt gyászoló és emlékező Gyülekezet!

Egy társunkra emlékezünk, aki nemrég távozott közülünk. Egy kiemelkedő szellemre, egy izgalmas személyiségre, egy kitűnő tudósra, aki a nyitottságot, a szellemi kezdeményezés fontosságát, egyúttal a megbízhatóságot és a következetességet képviselte. Petőfi S. Jánosra emlékezünk, akinek az alkotó gondolat iránti elkötelezettség, a szellem egyetemességéről és nyitottságáról való meggyőződés természetes lételeme volt. Petőfi S. Jánosra, aki a nyelv szigorú és módszeres leírása közben soha nem feledte, sőt éppen kimondta a beszélő ember elsődlegességét a struktúrához képest. Számára nem a „struktúra produktuma az ember”, hanem az ember produktuma a struktúra, a maga végtelen változatosságában, gazdagságában.

Karl Rahner megfogalmazásában a tudományok részantropológiákat dolgoznak ki. Petőfi S. János tisztában volt ezzel a meghaladhatatlan hermeneutikai körülménnyel, és nem csupán elfogadta, hanem élt ezzel a lehetőséggel. Mert nem korlátról van szó, amelyet le kell győzni, a természetről, amelyet meg kell haladni, hanem az emberi lényegről, amelyet föl kell ismerni, és ki kell teljesíteni. Petőfi erre az ősi és mégis teljességgel modern feszültségviszonyra figyelt föl igen korán, és ezt a belátást nem veszítette szem elől később sem.

Petőfi meg tudta haladni a szubjektum és az objektum merev és néha tragikus szembeállítását, és nyelvészeti kutatásaiban, pontosabban a nyelvről folytatott kutatásaiban a nyelvi rendszert nem választotta el végtelenen a beszélő embertől. Hiszen éppen a szöveg az a nyelvi közeg, ahol a rendszer és a használat összetelálozódik, mert már eleve szétválaszthatatlan. Egy formalizmusra törekvő életmű teljesebben most ki, amely félreismerhetetlenül és szándékoltan antropológiai maradt.

Petőfi Sándor János 1931. április 23-án született Miskolcon. 1951-ben kezdte meg egyetemi tanulmányait, amelyet elsőként matematika–fizika–ábrázoló geometria szakon végzett 1955-ben, a debreceni egyetem természettudományi karán. Nem ez volt a terve: „világossá vált előttem, hogy az akkor (1951-ben) adott helyzetben irodalommal nem foglalkozhattam volna úgy, ahogy én szerettem volna”. 1957-ben lehetősége nyílt a német nyelv és irodalom szak elvégzésére, 1961-ben ugyanott, Debrecenben diplomázott újból. Időközben debreceni és budapesti középiskolákban tanított 1955 és 1964 között, a tudományos előmenetel esélye nélkül (a doktorálását később is akadályozták Magyarországon), jóllehet interdiszciplináris képzése, ismeretei és képessége a kezdetektől a szöveg tanulmányozására tette alkalmassá. 1964-től az MTA Számítástechnikai Központjában már kutatómunkát végezhetett a Gépi Nyelvészeti Csoportban, majd az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa volt, és az Irodalomtudományi Intézetrel is kutatási kapcsolatba került. Visszaemlékezéseiben mindegyik kutatóhelyről szólva a modern nyelvtudományi irányzatokkal és az interpretációelméletekkel való megismerkedés lehetőségét emelte ki.

Ő maga az egyetemi képzését, a szakválasztásait, majd első magyarországi munkahelyeit tőle független tényezők eredményeként írta le. Talán megkockáztatható, hogy e választások nemcsak következményei voltak a (kényszerítő) helyzetnek, hanem előzményei is, megalapozásai egy összetett szellemi életútnak. Egyetemi éveit – mint ahogy az iskolát is – képzésként vette, a Bildung értelmében, amint az bebizonyosodott kutatói habitusában: a képzés az alkotó jellegű, folyamatos tanulás.

Petőfi S. János pályakezdése azzal a tudománytörténeti korszakkal esett egybe, amely hirtelen szembesült az emberi tudás meghatározó perspektívával jellemzőjével, a megismerés nyitottságával és korlátaival és ugyanakkor, egyúttal a természettudományos világleírás újonnan megnyílt

¹ Elhangzott 2013. március 5-én Budapesten, az MTA Nyelvtudományi Intézetében, Petőfi S. János búcsúztatásán.

lehetőségeivel, a számítógépes, formalizáló gondolkodás pontosságának a mámorító érzésével. Közben az esztétikai, irodalomelméleti és történetfilozófiai gondolkodás a strukturalizmus utolsó nagy szakaszával párhuzamosan a Gadamer-féle igazságot és módszert dolgozta ki és dolgozta fel, a nyelvelméleti eszmélkedés a struktúra mindenhatóságának eredményeit kereste, és erre következően majd a Chomsky-féle mentalizmusban ismerte föl a felzaklató és mégis megnyugtató megoldást. Mintha a szemléletmódok összetalálkoztak volna egy pillanatra, legalább a beszélgetés erejéig.

És amíg a rendkívül élénk szellemi és tudományos viták világszerte folytak az 1960-as években, majd – ahogy Hankiss Elemér írta – beleszürkültek a hetvenes évek pragmatikusabb világába, addig a magyar glóbuszon a pártideológia változatai és az uralma alól kiszabadulni kívánó eszmék önmagába zárt és kudarcra ítélt küzdelme zajlott: a mindenható párt személyes képviselői által rángatta ideológiai kacskaringóin a vasfüggöny mögé zárt tudományt. Így a mégoly gazdag strukturalizmusvita sem tudott olyan eredményeket hozni itthon, mint amelyet ígérhetett. Petőfi S. János ebben a szellemi közegben hagyta el Magyarországot 1969-ben.

1971-ig a Göteborgi Egyetem Modern Svéd Nyelv Kutatócsoportjában, valamint az Umeåi Egyetemen dolgozhatott. Itt „ideális munka- és kvalifikációlehetőséghez” jutott. Aki töltött hosszabb időt Skandináviában, tudja, hogy e vidék kultúrája pontos, kiegyensúlyozott, morális, szolidáris, elismeri a teljesítményt – a legkiválóbb helyek egyike egy kiemelkedő képességű fiatal kutató számára. Petőfi el is készítette doktori értekezését, majd 1971-ben meg is védte. A dolgozat *Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheorie* címmel monográfiaként megjelent, és komoly, gyors hatást ért el.

Petőfi ezután 1971 és 1972 között a Konstanzi Egyetemre került, a Szövegnyelvészeti Kutatócsoport egyik alapító tagjaként, a Deutsche Forschungsgemeinschaft támogatásával. Meg kell említeni, hogy az Universität Konstanz 1966-ban alapított új egyetem volt, az interdiszciplinaritás programjával. Az egyetem a hermeneutikai késő modern gondolkodás központja lett, többek között Hans-Robert Jaubé és Wolfgang Iser tevékenységével. Az efféle környezet még áttételen, közvetlen részvétel és személyi kapcsolat nélkül is működik, hatással van. Nem véletlen, hogy a Szövegnyelvészeti Kutatócsoport meghatározó eredményeket ért el a szövegten, a szövegnyelvészet akkor meginduló rendszeres elméleti és módszertani kutatása terén, olyan közreműködőkkel, mint például Teun A. van Dijk. Innen indult 1972-ben a *Papiere zur Textlinguistik/Papers in Textlinguistics* című könyvsorozat a hamburgi Buske Verlagnál, amelynek szerkesztője volt Petőfi Hannes Rieserrel, szó szerint rengeteg üttörő kiadvány megjelenését segítve.

Petőfi S. János ezután 1972 és 1989 között a Bielefeldi Egyetemen dolgozott, a Fakultät für Linguistik und Literaturwissenschaft professzoraként. E kutatási közegből jött létre a Research in Text Theory, 1977-től, a de Gruyter Kiadónál, Petőfi sorozatszerkesztésében. Valamint a mind több helyen működő nyelvészeti szövegkutatás eredményezte a *Text* című folyóirat létrehozását, főképpen Petőfi és van Dijk szervezésében és szerkesztésében. Ebben a közegben Petőfi kivételes hatást gyakorolt a korabeli nyelvészeti kutatásokra.

Az Universität Bielefeldet 1969-ben alapították, új egyetemenként, a karokhoz rendelt kutatási profilok programjával. Erről az egyetemről is érdemes egy-két ténytet megemlíteni. A Fakultät für Linguistik und Literaturwissenschaft kutatási profilja a szöveg volt, elméletspecifikus tanszékkel. Itt jött létre a társadalomtörténeti, szociokulturális nézőpontot kidolgozó történettudományi Bielefeldi Iskola, Hans-Ulrich Wehler, Jürgen Kocka, Reinhart Koselleck részvételével (Max Weber társadalomelméletét továbbfejlesztve). És ezen az egyetemen alakult meg az a Szociológiai Tanszék, ahol Norbert Elias és Niklas Luhmann társadalmi rendszerelméletüket megalkották. Ismét érdemes kiemelni: az egymással közvetlenül nem együttműködő iskolák is kivételes termékeny erővel hatottak egymásra, a rokon antropológiai szemléletmód révén.

Az 1970-es és 1980-as évek, e két évtized bizonyult a nyelvészeti szövegkutatás, a szövegelmélet meghatározó kezdeti korszakának, talán pontosabban korszakainak. Ismeretes, hogy főképpen az 1970-es években dolgozták ki az első olyan nyelvészeti alapú szövegelméleteket, amelyek már nem egyszerűen mondatok grammatikai és egyéb (például pragmatikai) összekapcsolásának tekintették a szöveget, lényegében grammatikán kívüli jelenségként. Hanem ellenkezőleg: a szöveget magát mint egészet közelítették meg nyelvi egységként, ebben közös, másban eltérő elméleti keretekben (ilyen volt van Dijk generatív modellje, majd a Kintschcel kidolgozott pszichológiai elmélet; vagy Wolfgang Dressler és Alain de Beaugrande irányzata; valamint M.A.K. Halliday szisztémikus-funkcionális elmélete).

Petőfi S. János más kiindulópontból szemlélte a szöveg kérdését első modelljében. Elméleti szövegmegközelítésének, modelljeinek egyik legfontosabb jellemzője a Σ kiindulópont: a szöveg komplex jel. A komplex jel komponensekre bontható, ezek a komponensek azonban nem a grammatikából származnak, hanem a szemiotikából. Itt egy első fokú predikátumkalkulusról van szó, amely modellelméleti, amennyiben meg kívánja különböztetni a tárgynyelvet (amelynek a szövegeit leírja) és azt a kanonikus nyelvet (vagy idealizált nyelvet), amely ezt a tárgynyelvet leírja. A hetvenes évek Petőfi-féle modelljei ezt a szisztémát szigorúan követik. A keret formális logikai szemantikai jellegű integrált elmélet, amely a beszédaktus-elméletet és a Montague-nyelvtant tekintette alapjának, a szöveg-karakterrel bíró megnyilatkozásokat pedig az elmélet alapvető nyelvi egységeinek.

Az ekkori modelleknek három fő összetevőjük van: 1) egy szöveggrammatikai, 2) egy világ-szemantikai és 3) a mindkettőbe részben beletartozó lexikon-összetevő. A Petőfi-féle szövegtani gondolkodásban a világ szemantikai (extenzionális szemantikai) összetevő az extenziókat kiterjesztette a nagyobb szövegegységekre, illetve valójában az egész szövegre mint komplex nyelvi jelre. Ebből áll össze a modell lényegét adó „szövegstruktúra-világstruktúra elmélet”, rövidítve TeSWeST. A TeSWeST a szövegek szintaktikai, szemantikai és pragmatikai struktúráját írja le. A modell az egyedüli (individuális, a szövegelemekre vonatkozó) extenzionális interpretációk sorából állítja össze a szöveg világkomplexumát. E viszonylag korai formális modell a maga kereteiben hangsúlyozza a szövegértelem alapvető szerepét az elméletben és a leírásban is.

Petőfi folyamatosan alakította, átdolgozta szövegelméletét. Az 1980-as években a korábbit a „szövegstruktúra-relátumstruktúra elmélet” követte, majd a „vehikulumstruktúra-relátumstruktúra elmélet”: ez utóbbi a voltaképpeni szemiotikai szövegtan, ezen a néven vált világszerte ismertté. Az elméleti alakulástörténet legfontosabb mozzanatai közé tartozik a verbális szövegek mikro- és makroalkotóelemei lineáris elrendezésének a vizsgálatba vonása, az erre irányuló teoretikus figyelem.

Ez az elméleti keret a jel kételemű bontásával kezdí a szöveg leírását. Az első elem a komplex jel jelölőkomponense, azaz a vehiculum; a második elem a komplex jel jelöltkomponense, azaz az értelem és a relatum együttesen. A modell további részeiben nagy szerepet kap a beszélő/hallgató például a vehiculum vagy a relatum és annak mentális képe közötti megkülönböztetésében vagy az értelem kategóriájában hozzárendelhető különböző típusú összetevők, világfragmentumok, valamint a modell részét képező nyelvi tudás és világtudás, illetve hiedelmek kategóriáiban. Mindehhez egy kommunikációs-situációs modell is járul.

Ezt követően bővült a Petőfi-féle szemiotikai szövegtan a multimedialitás tényezőivel, annak a felismerésnek a nyomán, amely szerint a verbális szövegek nem magukban állnak, sem szemiotikai, sem cselekvéseméleti szempontból. E kiterjesztés – miképp a teljes alakulástörténet – annak a feszültségviszonynak a Petőfi-féle feldolgozásába illeszkedik, amely az objektívizáló formális leírás szándék és a nyelv megkerülhetetlenül humán volta, valamint megértéslehetőségei között ismerhető fel, és amely – mint említettem – Petőfi S. János szellemi világát áthatotta. Ebben a folyamatban illeszkedik továbbá a művészi és nem művészi szövegek közötti határtalanítás. Petőfi teljes természetességgel vonja be az irodalmi szövegeket az elemzésekbe, a kreatív-produktív játékokba.

Az életmű ezután következő további szakaszai a szemiotikai szövegtan kidolgozásával, finomításával teltek. Az imént szükségképpen röviden vázolt szorosabb tudományos pályakép kezdeményező és vezető szerepet vitt a nyelvtudományi diszkurzusban több szempontból is:

- a szöveg nyelvtudományi leírhatóságát állította, egyre több megalapozott indokkal;
- a szöveg leírásában mind erőteljesebben szintetizálta az autonóm szintaxison és a logikai szemantikán kívül eső nyelvtudományi kutatási ágakat és azok eredményeit;
- az előző kettő alapján a szemiotikai szövegtan mindinkább kezelhetővé tette azokat a szempontokat – nevezzük őket pragmatikainak –, azokat a használati tényezőket, amelyeket a formális kategóriák nehezen tartalmaznak a maguk variabilitásukban;
- ezáltal a pályakezdő célkitűzés, a szöveg mint dominánsan verbális kommunikátum komplex szemiotikai leírása a maximumát éri el Petőfi modellalkotásában.

Petőfi mindeközben folyamatosan fenntartotta elméletének következetességét, belső koherenciáját és módszertani eredményességét.

Az alakulástörténet – még egyszer kifejezem – nem követte a tudományos világtendenciákat, hanem cselekvően, befolyással alakította azokat. E szellemi (és nem kizárólag tudományos)

tendenciák közül – fölvéve még egyszer az eszmetörténet 1970 után elejtett fonalát – a következők említendők:

- a szaktudományok által szétaprózott antropológiai ismeretek szintetizálásának az igénye;
- az emberi megismerés komplex modellálása;
- az emberi megismerés általános és tudományos megvalósulásai közötti viszony jellemzőinek a felderítése;
- a nyelv szociokulturális és kognitív szerepének átfogó felismerése (a nyelv nem pusztán tárgyi eszköz);
- a szöveg szociológiai, szociálpszichológiai és kulturális szerepének határozottabb elismerése a társadalmi cselekvéseknek és azok különböző szintereinek közösségi alakíthatósága szempontjából.

Petőfi S. János szemiotikai szövegtana egy a lehetséges nyelvészeti elméletek közül. És persze mégsem csupán egy: hanem egyike a néhány legteljesebb és legmagasabb szintű textológiai teóriáknak, a szövegnyelvészet eddigi teljes történetében.

A rendkívül termékeny bielefeldi évek után Petőfi S. János 1989-től a Maceratai Egyetemen a nyelvfilozófia professzoraként tanított, és folytatta kutatásait, hasonló intenzitással, nyugállományba vonulásáig. Az 1980-as évek végén a már hosszú ideje nemzetközileg elismert Petőfi vissza tudott térni Magyarországra. Igen gyorsan szoros kapcsolatokat épített ki a Szegedi Tudományegyetem Főiskolai Karán, a Debreceni és a Pécsi Egyetemen. Petőfi jelenléte mind folyamatosabb lett, amely szinte bámulatos mennyiségű műhelymegbeszélésben, konferenciákban, előadás-sorozatokban valósult meg. Ezzel párhuzamosan először az 1990-ben Szegeden indult *Szemiotikai Szövegtan*, majd a Debrecenben alapított és szerkesztett *Officina Textologica* követte. Petőfi Magyarországon, illetve a magyar nyelvterületen is azt tette, amit másutt: szövegtani műhelyeket szervezett, azok működését segítette, tematikus sorozatokat indított, önálló működésre készítette a kutatókat és a szerkesztőket. Kiemelkedő mértékben járult hozzá a hazai szövegtani kutatások fellendítéséhez. Ismeretes, hogy 1990 előtt is segítette a hozzá forduló magyar kutatókat.

Tudjuk, hogy publikációs listája nagyon hosszú, és nem csak mennyiségről lehet beszélni, hanem minőségről is: munkái túlnyomórészt vezető nemzetközi folyóiratokban és kiadóknál jelentek meg. Petőfi S. János számos magas elismerésben részesült. Diszdoktorrá fogadta az Università di Torino, a Kossuth Lajos Tudományegyetem, a Janus Pannonius Tudományegyetem. A Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává választotta 2007-ben.

Petőfi szeretett beszélgetni, szerette a diszkurzust, tudományról, művészetről, bölcseletről. Nem hirdette, hanem művelte az alkotó dialogizálást, minden magas rendű szellemi tevékenység alapját. Petőfi diszkurzivitása nem bánta a pluralizmust, tudta, hogy a részantropológiák a szellemi társalgásokkal tőkéltesíthetők. Az álláspontok tisztázására törekedett, majd az álláspontok, irányzatok közötti vitát tartotta fontosnak.

Szeretett játszani, komoly játékokat. Kreatív-produktív programja, amelyet Benkes Zsuzsával dolgozott ki, szőrendi és kiegészítő feladatai nemcsak iskolás bevezetőt adnak egyes szövegtani jellemzőkhöz, hanem a szövegalkotás és a szövegértés összetettebb és nehezebben hozzáférhető tényezőit teszik érthetőbbé.

Kiemelkedő elméleti képességei voltak, szerette a társalgást briliáns elmékekkel – közéjük tartozott. És demokrata maradt: mindenkit beszélőtársának fogadott el a szöveggel kapcsolatban, az iskolai tanítóktól a vezető teoretikusokig. Külön figyelmet fordított elmélete és módszertana különböző szintű kidolgozásaira, a taníthatóság iskolához és korosztályhoz igazítására. Mindig nagyon pontosak a megfogalmazásai, körülrésai, meghatározásai, megcélzott olvasói számára érthetőek a szövegei.

Talán nem véletlen és éppen az általános antropológiai szemlélet következménye, hogy magyar szépirodalmi példáiban igen sok a nagyon erősen önreflexív lírai költemény (a líra poétikai értelmében), azok az irodalmi művek, amelyek egyszerre képezték le a személyiséget egyetemes értekként és viszonylagos, halandó entitásként.

Rendkívül gazdag az a szakmai örökség, amelyet Petőfi S. János ránk hagyott, győzzünk csak élni vele. A legmélyebben talán mégis a közvetlen emberi marad meg mindazokban, akik társaságában lehetnek: a visszafogott mosoly, a figyelő tekintet, a csendes, türelmes hang. A beszélgetés, az

alkotó gondolat iránti elkötelezettség, a szellem morális cselekvő működése, a képzelet és a fegyelmezett gondolkodás emberi összjátéka.

Somolyogna, ha mindezt hallaná.

Tolcsvai Nagy Gábor

egyetemi tanár
ELTE BTK

Mai Magyar Nyelvi Tanszék

A Magyar Nyelvi Bizottság 2011. évi beszámolója

A tudományos bizottság 2011. évi tevékenysége

A bizottság neve: Magyar Nyelvi Bizottság. A bizottság az MTA osztályközi bizottsága, az I., a II., a III., a IV., az V., a VI., a VII., a VIII., a IX., a X. és a XI. osztály közös testülete.

A bizottság elnöke: *Keszler Borbála*, társelnöke: *Grétsy László*, titkára *Heltainé Nagy Erzsébet*

A bizottság létszáma: 35 fő; akadémikus 8; MTA doktora/tudomány doktora: 13; kandidátus 5; PhD: 9; + 2 fő állandó meghívottként

Köztestületi tagok létszáma: 35 fő

A bizottság al- és munkabizottságai: a bizottság tagjaiból szűkebb körű bizottság alakult

A tudományos bizottság ülései és rendezvényei

2011-ben a bizottság 7 ülést tartott. A Bizottság önálló rendezvényt nem tartott, a bizottság tagjai számos helyesírási, beszédkutatási, magyar nyelvhasználati rendezvényen vettek részt, előadóként, szervezőként.

- (1) Implom József helyesírási verseny Kárpát-medencei döntője: Gyula, 2011. február 24–25. Előadások a szakmai programokon: *Heltainé Nagy Erzsébet*: Tények és mítoszok a nyelvi értéktulajdonításokban; *Tóth Etelka*: Az internetes nyelvhasználat és a helyesírás.
- (2) Simonyi Zsigmond Kárpát-medencei helyesírási verseny döntője: Budapest, ELTE BTK. A zsűri elnöke: *Keszler Borbála*, a zsűri titkára: *Antalné Szabó Ágnes*, tagjai: *Laczkó Krisztina*, *Kiss Jenő*.
- (3) Beszédkutatás 2011 konferencia: 2011. október 27–28. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. Téma: spontán beszéd; elemzések, adatbázisok, alkalmazások. Szervező, előadó: *Gósy Mária*. Beszédadat-bázisok a kutatásban és az alkalmazásban. MTA Nyelvtudományi Intézet, 2011. november 17. A Magyar Tudomány Napja. *Gósy Mária*.
- (4) Kossuth Lajos szónokverseny és retorikai konferencia: 2011. november 18–19. Budapest, ELTE BTK. Szervező: *Tóth Etelka*, zsűrielnök: *Balázs Géza*.
- (5) Előadások, továbbképzés: *Antalné Szabó Ágnes*: A magyar helyesírás rendszere. Tanári továbbképzés, 2011. március 4. Budapest (Kispest). *Tóth Etelka*: Az internetes nyelvhasználat. Többnyelvűség Európában: távlatok és gyakorlatok Kelet-Közép-Európában konferencia. 2011. március 25–26. Budapest.

Díjak, kitüntetések (2008–2011)

Antalné Szabó Ágnes: Lőrincze-díj (2008)

Császár Ákos: Akadémiai Aranyérem (2009)

Gósy Mária: Akadémiai Díj (2008), Bárczi Gusztáv-díj (2008)

Keszler Borbála: Akadémiai Díj (2009), Implom József-díj (2009); Bárczi Géza-émlékérem (2009); Nagy J. Béla-díj (2010)

Kiss Jenő: Pro Renovanda Cultura Hungariae (2008); Magyar Köztársasági Érdemrend lovagkeresztje (2008)

alkotó gondolat iránti elkötelezettség, a szellem morális cselekvő működése, a képzelet és a fegyelmezett gondolkodás emberi összjátéka.

Somolyogna, ha mindezt hallaná.

Tolcsvai Nagy Gábor

egyetemi tanár
ELTE BTK

Mai Magyar Nyelvi Tanszék

A Magyar Nyelvi Bizottság 2011. évi beszámolója

A tudományos bizottság 2011. évi tevékenysége

A bizottság neve: Magyar Nyelvi Bizottság. A bizottság az MTA osztályközi bizottsága, az I., a II., a III., a IV., az V., a VI., a VII., a VIII., a IX., a X. és a XI. osztály közös testülete.

A bizottság elnöke: *Keszler Borbála*, társelnöke: *Grétsy László*, titkára *Heltainé Nagy Erzsébet*

A bizottság létszáma: 35 fő; akadémikus 8; MTA doktora/tudomány doktora: 13; kandidátus 5; PhD: 9; + 2 fő állandó meghívottként

Köztestületi tagok létszáma: 35 fő

A bizottság al- és munkabizottságai: a bizottság tagjaiból szűkebb körű bizottság alakult

A tudományos bizottság ülései és rendezvényei

2011-ben a bizottság 7 ülést tartott. A Bizottság önálló rendezvényt nem tartott, a bizottság tagjai számos helyesírási, beszédkutatási, magyar nyelvhasználati rendezvényen vettek részt, előadóként, szervezőként.

- (1) Implom József helyesírási verseny Kárpát-medencei döntője: Gyula, 2011. február 24–25. Előadások a szakmai programokon: *Heltainé Nagy Erzsébet*: Tények és mítoszok a nyelvi értéktulajdonításokban; *Tóth Etelka*: Az internetes nyelvhasználat és a helyesírás.
- (2) Simonyi Zsigmond Kárpát-medencei helyesírási verseny döntője: Budapest, ELTE BTK. A zsűri elnöke: *Keszler Borbála*, a zsűri titkára: *Antalné Szabó Ágnes*, tagjai: *Laczkó Krisztina*, *Kiss Jenő*.
- (3) Beszédkutatás 2011 konferencia: 2011. október 27–28. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. Téma: spontán beszéd; elemzések, adatbázisok, alkalmazások. Szervező, előadó: *Gósy Mária*. Beszédadat-bázisok a kutatásban és az alkalmazásban. MTA Nyelvtudományi Intézet, 2011. november 17. A Magyar Tudomány Napja. *Gósy Mária*.
- (4) Kossuth Lajos szónokverseny és retorikai konferencia: 2011. november 18–19. Budapest, ELTE BTK. Szervező: *Tóth Etelka*, zsűrielnök: *Balázs Géza*.
- (5) Előadások, továbbképzés: *Antalné Szabó Ágnes*: A magyar helyesírás rendszere. Tanári továbbképzés, 2011. március 4. Budapest (Kispest). *Tóth Etelka*: Az internetes nyelvhasználat. Többnyelvűség Európában: távlatok és gyakorlatok Kelet-Közép-Európában konferencia. 2011. március 25–26. Budapest.

Díjak, kitüntetések (2008–2011)

Antalné Szabó Ágnes: Lőrincze-díj (2008)

Császár Ákos: Akadémiai Aranyérem (2009)

Gósy Mária: Akadémiai Díj (2008), Bárczi Gusztáv-díj (2008)

Keszler Borbála: Akadémiai Díj (2009), Implom József-díj (2009); Bárczi Géza-emlékérem (2009); Nagy J. Béla-díj (2010)

Kiss Jenő: Pro Renovanda Cultura Hungariae (2008); Magyar Köztársasági Érdemrend lovagkeresztje (2008)

Laczkó Krisztina: Nagy J. Béla-díj (2011)
Prószéky Gábor: Gábor Dénes-díj (2010)
Sólyom Jenő: Széchenyi-díj (2011)
Szathmári István: Toldy Ferenc-díj (2011)

A bizottság 2008 és 2011 közötti működésének legfontosabb eredményei

A Magyar Nyelvi Bizottság legfontosabb tudományos témáját 2008 és 2011 között az akadémiai helyesírási szabályzat készülő, 12. kiadásával kapcsolatos munkálatok jelentették.

A Magyar Nyelvi Bizottság 2003 novemberében határozatot fogadott el *A magyar helyesírás szabályai* című akadémiai helyesírási szabályzat 12. kiadásának az előkészítő munkálatairól. A bizottság ezután többéves munkával, amelyet Keszler Borbála, a bizottság elnöke fogott össze, elvégezte *A magyar helyesírás szabályai* 11. kiadásának (AkH. 11.) rendszeres és módszeres áttekintését, felülvizsgálatát, javítását; ennek eredményeképpen 2010 végére elkészült a leendő 12. kiadás szövege.

A bizottság a helyesírás mai állapotának és jövőjének, az elvi, grammatikai kérdéseknek az áttekintése után egyenként megvitattott minden egyes helyesírási fejezetet. A (hangfelvétellel rögzített) viták alapján elkészült minden szabályzatfejezetnek az átirított változata, a kihagyott szövegrészek és az új betoldások jelölésével. A javított fejezetek vitája után a bizottság (korábbi szándékának megfelelően és az MTA I. Osztályának ez irányú javaslatával is egyetértve) kívánatosnak tartotta a minél szélesebb körű szakmai konszenzus megteremtését az esetleges változtatásokkal, módosításokkal kapcsolatban. Ennek érdekében a bizottság 2008 tavaszán az addig összeállt munkaanyagot (megjelölve a módosításokat, változtatási javaslatokat) véleménykérési céllal eljuttatta különféle szakmai fórumokhoz: az MTA Nyelvtudományi Intézetébe, a gyakorlóiskolákba, több egyéb gimnáziumba, a magyar egyetemi és főiskolai nyelvészeti tanszékekre, a magyar nyelvészettel foglalkozó több európai tanszékre, ezen kívül néhány munkabizottsághoz is. A javaslatok, vélemények beérkezése és feldolgozása után 2008. június 4-én a bizottság nyilvános ülést tartott. A vitaanyagra összesen mintegy 500, konkrét nyelvi jelenségekkel foglalkozó hozzászólás érkezett. A bizottság a javaslatokat egyenként mérlegelte, és számos esetben beépítette a szabályzattervezetbe.

A bizottság a szabályzat új változatának szövegét a 2009. június 16-i ülésén elfogadta, azzal a fenntartással, hogy a bizottság 12 tagjából alakuljon egy szűkebb bizottság, amelynek az a feladata, hogy átfésülje újból a szabályzat szövegét, és a szükséges javításokat elvégezze. Ez a szűkebb bizottság 2010 novemberében befejezte az észrevételek megvitatását, valamint a szabályzat szövegének tüzetes átnézését. A Magyar Nyelvi Bizottság teljes ülése 2010. november 30-án a javított változatot megvitatta és jóváhagyta. A bizottság (az Akadémia I. Osztályával egyetértve) nem látta az időt alkalmasnak nagyobb arányú, a helyesírás alapjaiban történő változtatásokra. Az ilyen átalakítás ugyanis inkább káoszt teremtene, mintsem a helyesírás egységét szolgálná. 2011-ben a bizottság *A magyar helyesírás szabályai* 12. kiadása szótári részének problémáival foglalkozott: bővítéssel, a határon túli szavak szótárba kerülésének kérdéseivel; az eltérések (AkH.–Osiris-helyesírás) felülvizsgálatával; továbbá döntött a határozós és a jelzős szerkezetek írásában, valamint egyes szavak helyesírásának megváltoztatásában is.

A Magyar Nyelvi Bizottság a helyesírási szabályzat gondozásával fontos akadémiai hagyományt, szakmai örökséget éltet tovább. Az Akadémiának megalakulásától kezdve célja volt az anyanyelv művelése és olyan magas szintre emelése, hogy azon a tudományokat magyar nyelven lehessen művelni. Ehhez természetesen hozzátartozott a helyesírás egységének a megteremtése, majd a későbbiekben ennek megtartása is. A mindenkori szabályzat módosítására, a nyelv változásaihoz való hozzáigazítására időről időre szükség van. Fontos ugyanis, hogy egy nemzetnek, egy nyelv- és népközösségnek legyen szilárd alapokon nyugvó, a hagyományt, de a nyelvben végbemenő, illetve az utóbbi évtizedekben érzékelhető változásokat, valamint a jelen írásgyakorlatot egyaránt figyelembe vevő szabályzata. Ez a hagyomány és szükség vezette a bizottságot az 1984-ben kiadott *A magyar helyesírás szabályai* 11. kiadásának felülvizsgálatára és a 12. kiadás előkészítésére.

A 2011. évi tudományos bizottsági struktúra átalakításából következő változások

A Magyar Nyelvi Bizottság 2011-től Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság néven folytatja munkáját.

Heltainé Nagy Erzsébet
a Magyar Nyelvi Bizottság titkára
egyetemi docens
Károli Gáspár Egyetem BTK
tudományos főmunkatárs
MTA Nyelvtudományi Intézet

A Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság 2012. évi beszámolója

A bizottság neve: Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság. A bizottság az MTA I., a II., a III., a IV., az V., a VI., a VII., a VIII., a IX., a X. és a XI. osztályának közös testülete.

A bizottság elnöke: *Keszler Borbála*, **társelnöke:** *Grétsy László*, **titkára:** *Tóth Etelka*. **A bizottság létszáma:** 29; akadémikus 10; MTA doktora/tudomány doktora: 8; kandidátus 3; PhD: 6; + 2 fő minősítés nélküli.

A bizottságnak 4 tagja (Gerstner Károly, Keszler Borbála, Prószéky Gábor, Siptár Péter) doktor-képviselője az MTA I. Osztályának, 10 tagja pedig a Nyelvtudományi Bizottságnak.

Köztestületi tagok létszáma: 27 fő.

A bizottság al- és munkabizottságai: a bizottság tagjaiból egy szűkebb (11 tagú) albizottság alakult Keszler Borbála vezetésével, amelynek tagjai: Antalné Szabó Ágnes, Földi Ervin, Gerstner Károly, Heltainé Nagy Erzsébet, Hőnyi Ede, Laczkó Krisztina, Mártonfi Attila, Siptár Péter, Tóth Etelka, Zimányi Árpád.

A tudományos bizottság ülései: 2012-ben a bizottság 8 ülést tartott: 2012. február 7-én, május 15-én, június 12-én, július 3-án, október 30-án, november 19-én, november 27-én, december 17-én.

Az egyes ülések

2012. február 7.

A bizottság Nyomárkay István elnökletével megválasztotta a bizottság új vezetését:

Elnök: Kaán Miklósné Keszler Borbála

Társelnök: Grétsy László

Titkár: Tóth Etelka

A bizottság ismételten megválasztott elnöke tájékoztatta a jelenlevőket arról, hogy a szabályzati rész munkálatai befejeződtek. Keszler Borbála felidézte, hogy a munkálatok 2003-ban kezdődtek. A bizottság a szabályzat új változatának szövegét a 2009. június 16-i ülésén fogadta el, azzal a fenn-tartással, hogy a bizottság 12 tagjából alakuljon egy szűkebb bizottság, amelynek az a feladata, hogy átfésülje újból a szabályzat szövegét, és a szükséges javításokat elvégezze. Ez a szűkebb bizottság 2010 novemberében befejezte az észrevételek megvitatását, valamint a szabályzat szövegének tü-zetes átnézését. A Magyar Nyelvi Bizottság teljes ülése 2010. november 30-án a javított változatot megvitatta és jóváhagyta.

2011-ben folyamatosan dolgozott a Magyar Nyelvi Bizottság által megbízott szűkebb munkabizottság, és átfésülte újra a szabályzat szövegét, majd megállapodott a szótárral kapcsolatos elvi kérdésekben, és megtárgyalta a szótári résszel kapcsolatos vitás kérdéseket. Mindezeket a Magyar

A 2011. évi tudományos bizottsági struktúra átalakításából következő változások

A Magyar Nyelvi Bizottság 2011-től Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság néven folytatja munkáját.

Heltainé Nagy Erzsébet
a Magyar Nyelvi Bizottság titkára
egyetemi docens
Károli Gáspár Egyetem BTK
tudományos főmunkatárs
MTA Nyelvtudományi Intézet

A Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság 2012. évi beszámolója

A bizottság neve: Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság. A bizottság az MTA I., a II., a III., a IV., az V., a VI., a VII., a VIII., a IX., a X. és a XI. osztályának közös testülete.

A bizottság elnöke: *Keszler Borbála*, **társelnöke:** *Grétsy László*, **titkára:** *Tóth Etelka*. **A bizottság létszáma:** 29; akadémikus 10; MTA doktora/tudomány doktora: 8; kandidátus 3; PhD: 6; + 2 fő minősítés nélküli.

A bizottságnak 4 tagja (Gerstner Károly, Keszler Borbála, Prószéky Gábor, Siptár Péter) doktor-képviselője az MTA I. Osztályának, 10 tagja pedig a Nyelvtudományi Bizottságnak.

Köztestületi tagok létszáma: 27 fő.

A bizottság al- és munkabizottságai: a bizottság tagjaiból egy szűkebb (11 tagú) albizottság alakult Keszler Borbála vezetésével, amelynek tagjai: Antalné Szabó Ágnes, Földi Ervin, Gerstner Károly, Heltainé Nagy Erzsébet, Hőnyi Ede, Laczkó Krisztina, Mártonfi Attila, Siptár Péter, Tóth Etelka, Zimányi Árpád.

A tudományos bizottság ülései: 2012-ben a bizottság 8 ülést tartott: 2012. február 7-én, május 15-én, június 12-én, július 3-án, október 30-án, november 19-én, november 27-én, december 17-én.

Az egyes ülések

2012. február 7.

A bizottság Nyomárkay István elnökletével megválasztotta a bizottság új vezetését:

Elnök: Kaán Miklósné Keszler Borbála

Társelnök: Grétsy László

Titkár: Tóth Etelka

A bizottság ismételten megválasztott elnöke tájékoztatta a jelenlevőket arról, hogy a szabályzati rész munkálatai befejeződtek. Keszler Borbála felidézte, hogy a munkálatok 2003-ban kezdődtek. A bizottság a szabályzat új változatának szövegét a 2009. június 16-i ülésén fogadta el, azzal a fenn-tartással, hogy a bizottság 12 tagjából alakuljon egy szűkebb bizottság, amelynek az a feladata, hogy átfésülje újból a szabályzat szövegét, és a szükséges javításokat elvégezze. Ez a szűkebb bizottság 2010 novemberében befejezte az észrevételek megvitatását, valamint a szabályzat szövegének tü-zetes átnézését. A Magyar Nyelvi Bizottság teljes ülése 2010. november 30-án a javított változatot megvitatta és jóváhagyta.

2011-ben folyamatosan dolgozott a Magyar Nyelvi Bizottság által megbízott szűkebb munkabizottság, és átfésülte újra a szabályzat szövegét, majd megállapodott a szótárral kapcsolatos elvi kérdésekben, és megtárgyalta a szótári résszel kapcsolatos vitás kérdéseket. Mindezeket a Magyar

Nyelvi teljes bizottság elé terjesztette. A nagybizottság a javaslatokat jóváhagyta a 2011. június 14-i ülésén. A szűkebb bizottság áttekintette a különböző helyesírási szótárakat is az esetlegesen felmerülő különbségek megszüntetése érdekében. Jelenleg a szűkebb bizottság a Tóth Etelka által összeállított szóanyagot vitatja meg.

2012. május 15. (A szűkebb munkabizottság ülése)

Az *a–e* betűk vitája után több **elvi kérdést** tisztázott a bizottság. A szerkesztéssel kapcsolatos problémákat Tóth Etelka terjesztette elő. A bizottság ezekkel kapcsolatban a következő határozatokat hozta:

Ha a szóbokorban utótagként szerepel egy szó, akkor ez nem zárja ki azt, hogy az utótag a betűrendi helyén is szerepeljen.

A bizottság szerkesztési szabálya szerint a példamondatokban szereplő szavaknak a szótárban is bent kell lenniük. Ezt a szabályt a bizottság kiegészítette azzal, hogy a szótár szerkesztői megszűrhetik ezt a szóanyagot.

A bizottság úgy döntött, hogy a todalékos szavak elválasztásának (néhány igazán problémás eset kivételével) nem kell szerepelniük a szótárban.

2012. június 12. (A szűkebb munkabizottság ülése)

A bizottság az újabb véleményeket is figyelembe véve újra megtárgyalta az *a–e* betűket, és minden vitás kérdésben megegyezett. Az *árboc* és a *burá* ügyében a hosszú magánhangzós írás mellett döntött, tehát: *árbóc* és *búra*.

Az ülésen a bizottság megtárgyalta az *f* betűvel kapcsolatos előterjesztést (a *főnynyaláb* szóig), és a legtöbb vitás kérdésben megegyezett, a *fekete* jelzővel rendelkező szerkezetek végleges megoldása és a *feeling* szóé egyelőre nem született meg.

2012. július 3. (A szűkebb munkabizottság ülése)

A bizottság újra megbeszélte az *a–e* rész még felmerülő problémáit. Véglegesítette a *biznisz*, *buldog* és *doberman* írását. Megvitatta az *f* és a *g* betűs részt, és a legtöbb kérdésben végleges döntést hozott. Így döntés született a *fekete* előtagú szerkezetekkel kapcsolatban: ha a *fekete* nem szint jelent, akkor egybeírjuk a jelzett szóval.

2012. október 30. (A szűkebb munkabizottság ülése)

A bizottság megvitatta a *h* és az *i* betű szóanyagát, és majdnem minden kérdésben egyhangú, egyértelmű döntést hozott. A felmerült nagyobb problémák és a nyitva maradt kérdések a következők: Gondot okozott a *házi* előtagú állatnevek írása. A bizottság úgy döntött, hogy az ilyen előtagú állatmegnevezések írásában a szaknyelvi szótárt (Gozmány) követi. Vita után a *hibridautó* írásában az egybeírás mellett döntött. A *híradástechnikai* szó írása is gondot okozott (a hét szótag miatt). Mivel azonban a szabályzatban lefektettük, hogy szabálytól eltérő írásmód is lehetséges, az egybeírás elfogadható. – A szabálypontban az szerepel, hogy a „korábbi szokást megtartva” lehetséges a kötőjeles írás helyett az egybeírás is. A bizottság javasolta, hogy a „korábbi szokást megtartva” kifejezést törölni kellene a szabálypontból, mivel a bizottság nem csupán a hagyományos esetekben tartja lehetségesnek az egybeírás. Egyebek: A bizottság megtárgyalta több, a bizottsághoz érkezett javaslatot és levelet is.

2012. november 19. (A szűkebb munkabizottság ülése)

A bizottság megvitattott több, a szótár készítése során felmerült elvi kérdést, majd a továbbiakban megtárgyalta a *j* és a *k* betűs részeket (az utóbbit a *keresztény* szóig), és majdnem minden kérdésben döntött.

2012. november 27. (Teljes bizottsági ülés)

Keszler Borbála, a bizottság elnöke, bevezetőül (különösen az új tagok tájékoztatására) beszámolt az AkH. 12.-vel kapcsolatos eddigi munkálatokról. Bejelentette, hogy a meghívóhoz a mellékletben feltett kérdésekre, valamint az *a–j* betűk anyagához több írásbeli hozzászólás érkezett (Csiszár Imre, Pócs Tamás, Súlyom Jenő akadémikusoktól, valamint Juhász Dezső professzortól.) A javaslatokat a bizottság megtárgyalta, és nagy részüket el is fogadta.

2012. december 17. (A szűkebb munkabizottság ülése)

A bizottság az ülésen a *k* betűs szavakat tárgyalta meg a *kerék* szótól a *kocsi* szóig.

A bizottság 2012-ben önálló rendezvényt nem tartott, tagjai azonban számos – többek között az alábbi – helyesírási, beszédkutatósi, magyar nyelvhasználati rendezvényen vettek részt előadóként, szervezőként.

- (1) *Egynyelvű szótáraink és a nyelvhasználat* – az Anyanyelvpolók Szövetsége és az MTA Nyelvtudományi Intézete közös konferenciája a magyar kultúra napjához kapcsolódóan 2012. január 21-én. Az előadók között szerepelt a bizottság több tagja: Grétsy László, Heltainé Nagy Erzsébet, Kemény Gábor, Keszler Borbála, Szathmári István.
- (2) Implom József helyesírási verseny Kárpát-medencei döntője: Gyula, 2012. február 24–25. Előadást tartott a szakmai program keretében Heltainé Nagy Erzsébet *Helyes-helytelen minősítések a nyelvi tanácsadásban* címmel.
- (3) Simonyi Zsigmond helyesírási verseny 15. Kárpát-medencei döntője: Budapest, ELTE BTK, 2012. május 26. A zsűri elnöke: Keszler Borbála, a zsűri titkára és a verseny főszervezője: Antalné Szabó Ágnes. A bizottság tagjai közül többen – Kiss Jenő, Laczkó Krisztina, Tóth Etelka – segítettek elő közreműködésükkel a verseny sikeres lebonyolítását. Előadást tartott Keszler Borbála: *Hagyomány és újítás A magyar helyesírási szabályai 12. kiadásában*.
- (4) Eötvös József országos középiskolai szónokverseny: 2012. március 1. – 2012. június 9.; A verseny főszervezője: Antalné Szabó Ágnes.
- (5) A 14. alkalommal 2012. november 9–10-én (Budapest, ELTE BTK) rendezett országos Kosuth szónokverseny és retorikai konferencia témája *A retorika a társadalomban – a társadalom a retorikában* volt. A verseny zsűrijének tiszteletbeli elnöke Grétsy László. A szervezőbizottság tagja Tóth Etelka.
- (6) 2012-ben is megrendezték az MTA Nyelvtudományi Intézetében (Budapest) a Beszédkutatás 2012 konferenciát, amelynek főszervezője és egyik előadója Gósy Mária volt.
- (7) A bizottság tagjai számos előadást tartottak, ezek közül a következőket emeljük ki:
 - Gósy Mária: *Sorozatmegakadások mintázata a spontán beszédben*. Elhangzott az MTA Nyelvtudományi Intézetében 2012. február 21-én.
 - Heltainé Nagy Erzsébet: *Nyelvhasználati minősítések, a helyes-helytelen a tanácsadói gyakorlatban*. Szege, Élőnyelvi konferencia, 2012. augusztus 30. – szeptember 1.; *Terminológiai kérdések a nyelvi tanácsadásban*. MTA Nyelvtudományi Intézete, 2012. október 30.
 - Keszler Borbála: *A magyar helyesírási szabályzat 12. kiadásáról*. Elhangzott Jászberényben, 2012. május 23-án.
 - Laczkó Krisztina: *A helyesírási alapelvekről az oktatás szemszögéből*. Implom József helyesírási verseny, Nyitra, 2012. január 20.

- Mártonfi Attila: *Lexikográfia – egy nyelvű szótárak a használat és a készítés nézőpontjából*. TÁMOP-előadás a szegedi nyelvtudományi TDK-n – Szeged, 2012. május 9.; *A készülő József Attila-szótárról*. Felkért előadó a Tudományos műhelyek – műhelyteremtő egyéniségek című konferencián – Szekszárd, 2012. május 4.; *An author dictionary on Attila József's oeuvre*. 4th International Conference on Corpus Linguistics 2012 – Jaén, 2012. március 24.
 - Tóth Etelka: *Azonos terminusok különböző korpuszokban. Elmélet és gyakorlat*. Selye János Egyetem (nemzetközi konferencia). Révkomárom, 2012. március 9.; *Anyanyelv-pedagógia és helyesírás*. Nyugati szörványban magyar nyelvet tanító pedagógusok módszertani továbbképzése. Székesfehérvár, 2012. augusztus 19–25.
 - Zimányi Árpád: *A korszerű infokommunikációs technológiák hatása az anyanyelvi nevelésre*. Selye János Egyetem (nemzetközi konferencia), Révkomárom, 2012. március 9.; *Multikulturalitás Comenius életművében*. Bél Mátyás Egyetem (nemzetközi konferencia), Besztercebánya, 2012. május 23.; *Nyelvhasználatunk újabb jelenségeiből. Internet és anyanyelv*: A Tudomány ünnepe. Konferencia az Eszterházy Károly Főiskolán. 2012. november 16.; *A korszerű infokommunikációs technológiák hatása a nyelvre*. A Miskolci Egyetem konferenciája. 2012. november 23.
- (8) A magyar nyelv napja, 2012. november 5. Budapest MTA Nyelvtudományi Intézet: *A magyar nyelv jövője a digitális korszakban*, kerekasztal-beszélgetés Proszéky Gábor részvételével és felszólalásával.
- (9) Kiállítás – A magyar kísérleti beszédkutatás története: a „beszélőgép” és más beszédelemző műszerek, készülékek bemutatása az MTA Nyelvtudományi Intézet Fonetikai osztálya szervezésében – tárlatvezető és előadó: Gósy Mária.

A Bizottság tagjai közül 2012-ben többen is részesültek elismerésben:

- Gósy Mária a hazai beszédkutatás fejlődéséért és annak a nemzetközi színvonalal való versenyképességéért végzett munkásságának elismeréseként a *Magyar Érdemrend Tiszti-keresztje* kitüntetését kapta.
- Grétsy László 2012 decemberében oktatás-nevelés kategóriában elnyerte a *Prima Primissima díjat*.
- Kiss Jenő *Pais Dezső-díj és -emlékérem* elismerésben részesült.
- Szathmári István a *Faludi Ferenc Akadémia Irodalmi Díját* nyerte el.
- Tolcsvai Nagy Gábor munkásságát az ELTE *Czirák Antal-díjjal* jutalmazta.
- Antalné Szabó Ágnes *Magyar Felsőoktatásért emléklap*et kapott.

A bizottság működésének legfontosabb eredményei

A Magyar Nyelvi Bizottság legfontosabb tudományos témáját 2012-ben az akadémiai helyesírási szabályzat készülő, 12. kiadásával kapcsolatos munkálatok, ezen belül a szótári rész kidolgozása jelentette. A bizottság által kialakított állásfoglalások az osztályközi szoros együttműködésben, továbbá egyedi munkákban, a tárgyévben tartott helyesírási tárgyú előadásokban is hasznosultak.

A Magyar Nyelvi Bizottság osztályközi jellege révén kapcsolatban van az MTA egyes osztályaival. Az osztályok képviselői rendszeresen részt vettek a bizottság ülésein, és kifejezték véleményüket a helyesírási szabályzattal kapcsolatos munkálatok során. A különböző tudományterületekkel való kapcsolattartás intenzitása változó, a szükséglethez igazodik. A bizottságnak különösen szoros kapcsolata van a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Minisztérium keretében működő Földrajzinévbizottsággal (a bizottság tagja: Gerstner Károly és Keszler Borbála is). A bizottság tagjai révén szoros kapcsolatban van a Magyar Nyelvtudományi Társasággal. Kiss Jenő a Társaság elnöke, Nyomárkay István és Szathmári István a Társaság alelnöke, többen vezető funkciót töltenek be: Antalné Szabó Ágnes, Gerstner Károly, Gósy Mária, Keszler Borbála; a választmány további tagjai: Grétsy László, Siptár Péter, Tolcsvai Nagy Gábor, Zimányi Árpád. Mások pedig tagként vesznek

részt benne. A bizottság tagjai közül többen tevékenykednek más akadémiai testületekben: Kiss Jenő elnöke, Keszler Borbála tagja az Anyanyelvünk Európában Elnöki Bizottságnak; – Tolcsvai Nagy Gábor társelnöke, Gerstner Károly titkára, Gósy Mária, Keszler Borbála, Kemény Gábor, Kiss Jenő, Nyomárkay István Prószéky Gábor, Siptár Péter, Szathmári István tagja a Nyelvtudományi Bizottságnak; – Siptár Péter, Tolcsvai Nagy Gábor, Zimányi Árpád tagja a Nyelvtudományi Bizottság Magyar Nyelvészeti Munkabizottságának; – Gerstner Károly tagja a Szótári Munkabizottságnak; – Mártonfi Attila tagja az Informatikai Irodalomtudomány Munkabizottságnak. A bizottság tagjai más nemzetközi és hazai szervezetekben is jelen vannak. Így például Gósy Mária elnökségi tagja a Nemzetközi Fonetikai Társaságnak, főtítkára a Fonetikatudomány Nemzetközi Társaságának, alelnöke a Magyar Fonetikai, Foniatríai és Logopédiai Társaságnak; Mártonfi Attila tagja a József Attila Társaságnak. – A Magyar Nyelvi Bizottság hagyományosan támogató viszonyban van az Anyanyelvpolók Szövetségével, annak ifjúsági szervezeteivel. A bizottság tagjai közül Grétsy László a szövetség elnökségének, Heltainé Nagy Erzsébet a szövetség választmányának a tagja.

A bizottság tagjai nyelvészeti folyóiratok, periodikák szerkesztői: *Magyar Nyelvőr* – Keszler Borbála felelős szerkesztő, Grétsy László, Heltainé Nagy Erzsébet, Kemény Gábor, Laczkó Krisztina, Tolcsvai Nagy Gábor a szerkesztőbizottság tagjai. A folyóirat internetes megjelenítését 2010 végétől Laczkó Krisztina bizottsági tag készíti elő és gondozza. A Magyar Nyelvőr törekszik a legszélesebb értelemben vett nyelvtudomány hazai és nemzetközi eredményeinek megjelentetésére, a pedagógusok tájékoztatására és nyelvművelői feladatok ellátására. *Magyar Nyelv*: Kiss Jenő, Nyomárkay István, Siptár Péter, Szathmári István a szerkesztőbizottság tagjai. *Beszédkutatás*: Gósy Mária főszerkesztő, Siptár Péter szerkesztőbizottsági tag. *Acta Linguistica Hungarica*: Siptár Péter társszerkesztő. *MTA I. osztály honlapja*: Siptár Péter szerkesztőbizottsági tag. *Nyelvtudományi Közlemények*: Mártonfi Attila technikai szerkesztő, a szerkesztőbizottság tagja. *Govor/ Speech, Journal of the International Phonetic Association*: Gósy Mária a szerkesztőbizottság tagja. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*: Zimányi Árpád a szerkesztőbizottság tagja. *Édes Anyanyelvünk*: Grétsy László felelős szerkesztő, Kemény Gábor a szerkesztőbizottság tagja. *Magyar Orvosi Nyelv*: Laczkó Krisztina szerkesztő, Grétsy László, Keszler Borbála, Kiss Jenő, Prószéky Gábor a szerkesztőbizottság tagja. *Névtani Értesítő*: Gerstner Károly, Laczkó Krisztina szerkesztőbizottsági tagok. *Magyar Terminológia, Fordítástudomány, Lexikográfiai Füzetek*: Prószéky Gábor szerkesztőbizottsági tag. *Across Languages and Cultures*: Prószéky Gábor – tanácsadó testületi tag. *Annales Sectio Linguistica*: Tolcsvai Nagy Gábor főszerkesztő, Kiss Jenő, Nyomárkay István, Szathmári István a szerkesztőbizottsági tagjai. *Finno-Ugric Languages and Linguistics*: Siptár Péter a szerkesztőbizottság tagja. *Élet és Tudomány*: Grétsy László szerkesztőbizottsági tag. *Magyartanítás*: Zimányi Árpád a szerkesztőbizottság tagja. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Magyartanári Tagozata kiadványának, az *Anyanyelv-pedagógia* című elektronikus folyóiratnak Antalné Szabó Ágnes a főszerkesztője, Laczkó Krisztina a szerkesztője, Tóth Etelka pedig rovatvezetője.

A bizottság tagjai folyamatosan részt vesznek a tudományos utánpótlás nevelésében: a felsőfokú képzésben, a PhD-képzésben és az akadémiai fiatal kutatók támogatásában. A bizottsági tagok közül többen különböző egyetemeken doktori iskolák és habilitációs bizottságok tagjai; PhD-témavezetők, TDK-dolgozatok irányítói, szakirányú szakdolgozatok vezetői; rendszeresen látnak el opponensi, bizottsági tagsági feladatokat; kutatócsoportokat, konferenciákat szerveznek PhD-hallgatók és fiatal kutatók részvételével.

A bizottsági tagok nemzetközi konferenciákon tartottak előadásokat 2012-ben is, nemzetközi tudományos szervezetek és intézmények munkájában vesznek részt folyamatosan. A bizottság kiemelten fontosnak tartja a határon túli magyar tudományossággal való kapcsolatot. A szabályzat szótári részéhez és a helyesírási szótárhoz tervezett határon túli szóanyag összeállításában együttműködött a bizottság az MTA keretében működő, a Kárpát-medence magyar nyelviségével kapcsolatos kutatásokat tömörítő Termini Kutatóhálózattal. A bizottság döntése alapján a szóanyag beépítésére a szabályzat szótári részében és a helyesírási szótár új kiadásában kerül sor.

Tóth Etelka

a Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság
titkára

egyetemi docens

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék